

MEDIJSKI DIJALOZI
časopis za istraživanje medija i društva
MEDIA DIALOGUES
journal for research of the media and society

Godina XIII
Broj 36
Podgorica
Septembar 2020.
ISSN 1800-7074
COBISS.CG-ID 12734480

Istraživački medijski centar - Podgorica

Osnivač i izdavač / Publisher

IVPE- Cetinje

Partner: Istraživački medijski centar – Podgorica

Redakcija / Editorial Board

Robert W. McChesney (USA), Boguslawa Dobek-Ostrowska (Poljska), Nayia Roussou (Kipar), Andrew Balas (USA), Chunyang Zhu (NR Kina), Slavko Splichal (Slovenija), Slavo Kukić (BiH), Tapas Ray (India), Frances E. Olsen (USA), Ratko Božović (Srbija), Nada Zgrabljic Rotar (Hrvatska), Gabriel J. Botma (Južna Afrika), Yuriy Bilan (Poljska), Čedomir Čupić (Srbija), Valentina Mansurova (Rusija), Stjepan Malović (Hrvatska), Oleksandr Dorokhov (Ukraina), Divna Vuksanović (Srbija), Veselin Drašković (Crna Gora), Sead Alić (Hrvatska), Sandra Bašić Hrvatin (Slovenija), Yesim Kaptan (Turska), Najil Kurtić (BiH), Gordana Vilović (Hrvatska), Christos Frangonikolopoulos (Grčka), Franjo Maletić (Hrvatska), Željko Simić (Srbija), Aneta Spaić (Crna Gora), Wincharles Coker (Gana), Wu Feng (NR Kina), Nataša Ružić (Crna Gora), Rrapo Zguri (Albanija), Alexander Kashumov (Bugarska), Janko Nikolovski (Makedonija), Lejla Turčilo (BiH), Marija Čutura (BiH), Dražen Cerović (Crna Gora), Đorđe Obradović (Hrvatska), Vedada Baraković (BiH), Dubravka Valić Nedeljković (Srbija), Radenko Šćekić (Crna Gora), Marko M. Đorđević (Srbija), Mirza Mahmutović (BiH), Goran Bulatović (Srbija), Ljiljana Bulatović (Srbija), Mirko Jakovljević (Crna Gora), Nino Ćorić (BiH), Aleksandra Milovanović (Srbija), Srđan Vukadinović (Crna Gora)

Glavni i odgovorni urednik / Editor in Chief : dr Mimo Drašković

Zamjenikci urednika / Co – Editors : dr Yuriy Bilan, mr Jovana Davidović

Tehnički urednik / Technical Editor: Milojko Pušica

Prevod / Translation: IVPE

Časopis *Medijski dijalozi* je neprofitnog karaktera

Časopis izlazi tri puta godišnje / *The Journal is published three times a year*

Radovi se recenziraju/ *Papers are reviewed*

Štampa / *Printed by : IVPE – Cetinje*

Tiraž / *Circulation: 1000 primjeraka / 1000 copies*

Korisnički servis / Journal customer service:

mob. tel. + 382 68 583 622

e-mail: rookie@t-com.me, medijskidijalozi@gmail.com

Rješenjem Ministarstva kulture, sporta i medija br. 05-1203/2 od 05. maja 2008.

časopis "Medijski dijalozi" je upisan u evidenciju medija pod registarskim brojem 647

CIP - Katalogizacija u publikaciji

Централна народна библиотека Црне Горе, Цетинье 659.3/4

ISSN 1800-7074 = Medijski dijalozi (Podgorica)

COBISS.CG-ID 12734480

SADRŽAJ / CONTENTS

RADMILA JANICIC, Ph.D (Srbija) : Arts and Media in Development of Destination Brand <i>Umetnost i mediji u funkciji razvoja znaka destinacije</i>	5
dr ASIM PECO (BiH) : Postmoderne rasprave o obrazovanju <i>Postmodern Discussions About Education</i>	15
dr RADOVAN PEJANOVIĆ (Srbija) : Nužnost novog globalnog razvojnog modela (ideje savremenih svetskih ekonomista) <i>The Necessity of a New Global Development Model (Ideas of Contemporary World Economists)</i>	25
mr ZORAN JOVOVIĆ (Crna Gora) : Svjetski sistem: kriza liberalne demokratije <i>The World System: The Crisis of Liberal Democracy</i>	37
mr MARIJANA ZEČEVIĆ (Crna Gora), Induktivna metoda kao dijalog: država i crkva <i>Inductive Method as Dialogue: State and Church</i>	51
dr MARTINA PLANINIĆ (BiH), mr RUŽICA LJUBIČIĆ (BiH) : Rodno senzitivni jezik u medijima <i>Gender Sensitive Language in the Media</i>	73
dr MUSTAFA ALENDAR (BiH) : Aktivni pasivizam virtualnog javnog mnijenja u BiH <i>Active Passivity of Virtual Public Opinion in BiH</i>	99
dr IVICA SKOKO (BiH), dr SILVANA MARIĆ TOKIĆ (BiH), SANJA LEDIĆ (BiH) : Sukobi u informacijskome prostoru <i>Conflicts in the Information Space</i>	117
mr IVANA RALOVIĆ (Srbija), mr IVANA LAKOVIČ (Srbija) : Da li je instagram putopis novih medija? <i>Is the Instagram the Travelogue of the New Media?</i>	131

PETAR PUŠONJA (BiH) :	
Sociopatološke pojave u video-igri assassin's creed II	
<i>Sociopathological Phenomena in Assassin's Creed II Video-Game</i>	141
dr FILIP TURČINOVIĆ (Srbija), ma VERA BAKIĆ (Srbija) :	
Zaštita privatnosti na radu - izazovi savremenog radnog prava	
<i>Privacy Protection on Work - Challenges of Modern Working Law</i>	157
dr DANIELA JURČIĆ (BiH, MIJO ZIDAR (BiH) :	
Brendiranje turizma - teorijske postavke	
<i>Branding of Tourism – Theoretical Settings</i>	185
mr LANA BURIĆ (Crna Gora) :	
Osobnost čovjeka, značaj mitoloških formi i u domenu mentaliteta	
<i>The Personality of Human Being, the Significance of Mythological Forms, Also in a Part of Mentality</i>	197
TAHANI KOMARICA (BiH) :	
Fragmentirani čovjek	
<i>A Fragmented Man</i>	211
Prikazi	
Autor: SLAVKA GVOZDENOVIĆ	
Prikazivač: mr ZORAN JOVOVIĆ	
Život i smisao	217
Autor: dr NINO ĆORIĆ	
Prikazivač: mr MARIN ČULJAK	
Korporativna komunikacija	221
Uputstvo autorima (<i>Notes for the contributors</i>)	225

ARTS AND MEDIA IN DEVELOPMENT OF DESTINATION BRAND

UMETNOST I MEDIJI U FUNKCIJI RAZVOJA ZNAKA DESTINACIJE

*Professor RADMILA JANICIC, Ph.D
Faculty of Organizational Sciences, University of Belgrade*

Abstract: *The paper presents theoretical and practical aspects of impact of arts on brand development of touristic destination on global market. The paper will analyze both theoretical and practical aspects of experience marketing of art's events on brand development of touristic destination. In empirical research the paper will present result about segmentation of target groups of tourists whose choose touristic destination on the base of cultural and art's events, as well as, their satisfaction with arts events, exhibitions, concerts, theatre's events, literature's event in the time when they were in chosen destination. Media which write about culture and art's events have impact on destination branding. Social media, by blog, vlog, post, have impact on development of destination brand.*

Key words: *Tourism, Culture, Arts, Media Communication, Marketing Strategies*

Apstrakt: *Rad predstavlja teorijski i praktični aspekt uticaja umetnosti i medija na razvoj turističke destinacije, kao brenda, na globalnom tržištu. U radu je analiziran teorijski i praktični aspekt iskustvenog marketinga u umetničkim događajima koji utiču na razvoj turističke destinacije, kao brenda. U istraživačkom delu rada predstavljeni su rezultati segmentacije ciljnih grupa turista koji biraju turističku destinaciju na bazi kulturnih i umetničkih događaja, kao i na osnovu njihovog zadovoljstva umetničkim događajima, izložbama, koncertima, pozorišnim predstavama, literarnim događajima, tokom njihovog boravka u izabranoj destinaciji. Rezultati istraživanja zadovoljstva turista biće korisni za dalja istraživanja razvoja turističke*

destinacije, kao brenda. Rad predstavlja i uticaj pisanja medija na razvoj brenda turističke destinacije. Mediji koji prate kulturne i umetničke događaje utiču na brendiranje turističke destinacije. Socijalne mreže, putem blogova, vlogova, postova, utiču na brendiranje turističke destinacije.

Ključne reči: *Turizam, kultura, umetnost, medijske komunikacije, marketing strategije*

1. Introduction

The subject of paper is theoretical and practical approach in development of destination brand by culture, art's and media. Experience marketing in tourism is new field of marketing research in academic institutions and scientific marketing associations. The goal of the paper is to develop touristic destination as brand, based on culture, arts and media. Specific goal of the paper is to enlighten strategies of experience marketing in destination branding, based on arts and media.

The paper gives overview of all experience marketing approach, experiential marketing tools, holistic marketing elements, internal marketing, integrated marketing, social responsible marketing and relationship marketing in tourism. Key hypothesis of the paper is that implementation of holistic marketing strategies in development of destination brand on global market place, based on culture and arts, is modern platform for development economy of one country. Good examples of implementation of culture and arts in development of brand destination on global market place is present in the paper. The paper present examples of exhibitons of Vincent van Gogh, Leonardo da Vinci as good implementation of marketing strategies in development of destination brand of the European cities.

2. Experience marketing, experiential tools and holistic marketing approach in development of tourism, based on arts

Artistic projects have impact on development of tourism in one city. History facts prove that arts develop visits of tourists. Modern society needs cultural and arts content when they visit some city. (Janičić, 2018)

Holistic marketing approach has challenge in improving planning process of tourism. All parts of holistic marketing approaches are important, in-

ternal marketing, integrated marketing, relationship marketing and social responsible marketing. Internal marketing strategies improve touristic organizational structures and communications with team workers. Strategies of integrated marketing improve consistent of touristic services storytelling. Social responsible approach is base for every touristic services. Strategies of relationship marketing make platforms for clear and direct communications with target audiences of touristic services. In all these ways holistic marketing approach is base platform for realization of development of tourism. (Kotler, 2017)

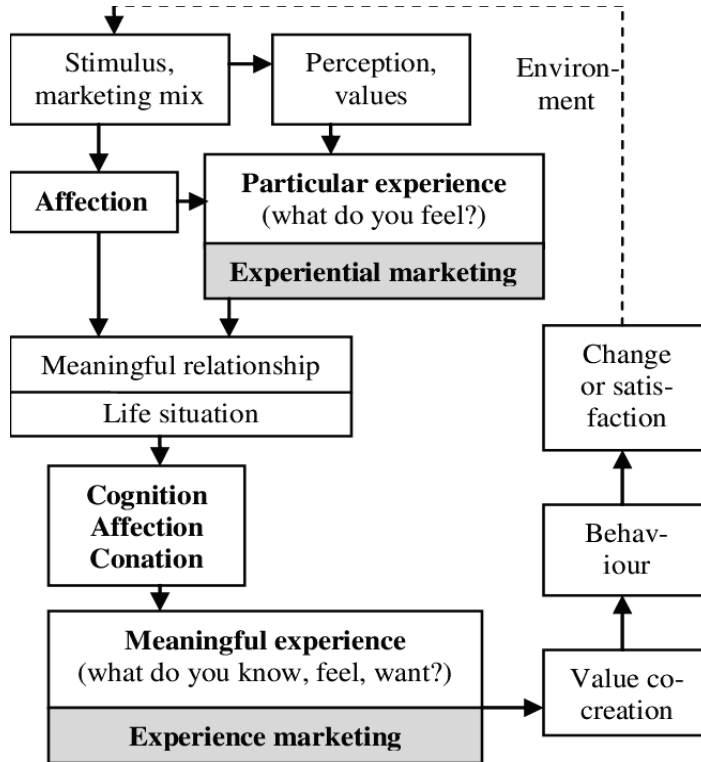
Holistic marketing approach has integrated marketing communication with target audiences of touristic services, which present opportunities for research needs and wants of tourists. It is very important that integrated marketing communications have consistent storytelling with target audiences of touristic services. (Pelsmacker, 2007)

Strategies of relationship marketing develop and improve communications between touristic institutions and their target groups. Social responsible approach gives platform for development of tourism, as well as, purpose and message to target groups. Strategies of relationship marketing have specific impact in leading of touristic development. They give opportunities of interactive communications with public, through traditional ways of communication and modern, social media. Two way communications give opportunities for listening of wants and needs of public, that shows ways for future touristic development. (Kotler, 2008)

The experiences are regarded as key concepts in marketing today, there are different views and interpretations about the content of terms. There are two connected concept of experience and experiential marketing. Based on the literature review the authors found that experience marketing is a strategic and a broader term than experiential marketing. Definition of experience marketing is that it is a strategic and holistic marketing of relevant and meaningful experiences, and experiential marketing as a tactical tool that helps to do marketing experientially. (Experience Marketing Association)

A consumers create meaning to all perceives. Experience represents a meaningful relationship between a person's perceptual activity and a life situation, and is of particular significance to the person. (Perttula 2007) When the customer experiences something to be important, this forms of life situations consisting of everything is in meaningful relationship (Leppiman, Same

2011). Experiences are formed out of these relationships and life situations. Fortezza and Pencarelli (2011) call it “packaging moments of life”.

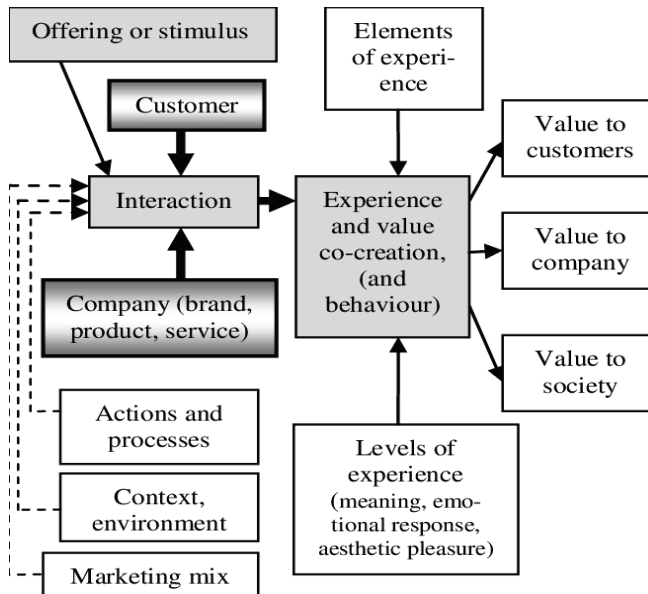

Figure 1: The difference between experience and experiential marketing
 (Source: adaption of Leppiman, Same 2011)

Experiential marketing is a marketing technique that creates experiences between brands and consumers. Experiential campaigns use an activation (for example product sampling, immersive experiences, stunts, events, etc.) to bring brands to life and interact directly with the target audience. (American Marketing Association)

3. Good examples of impact of culture and arts on development of destination brand

The good example of implementation of development of tourism, based on arts is world exhibition about work and life of Vincent van Gogh, named "Loving Vincent". Exhibition has shown in the European cities, London, Paris, Rome, Athens. Tourists come to visit exhibition and enjoy in cities. That artistic events improve tourism in cities where exhibition took place.

Tourists had opportunity to enjoy in touristic services in cities, as well as, to enjoy in exhibition. Visitors had opportunities to introduce work, life and thoughts of Vincent van Gogh. Specially touchable was room where he lived and work. The room was installed, just as real room, and visitors made pictures behind room. On down floor was multimedia story about Vincent's life and work. People could sit on the floor and look multimedia, animated movie. After projection, visitors could write comment in the yellow book in

gallery, or online, on web site of exhibition, on Instagram, Facebook or Twitter pages. The comment was that visitors see beloved artist's work, but also introduced some biographical moments of his life. (Janičić, 2017)

The exhibition had attention of media, televisions, radio stations, as well as, social media. The exhibition bring artistic experience to visitors, who felt work and life of Vincent van Gogh. Touristic visits in the cities, that host exhibition, was doubled. It is prove that cultural and art's events impact on development of tourism on global market place.

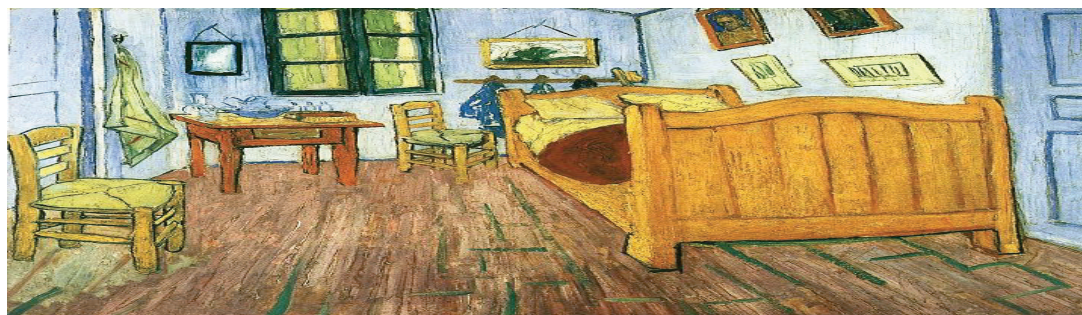

Figure 2: World's exhibition "Loving Vincent" (source: theguardian.com)

Good example of implementation of experience marketing of arts in development of tourism in European cities is exhibition "Leonardo da Vinci - 500 years of genius. The exhibition was present in London, Rome, Venice, Paris and Athens. In that time many tourists came to chosen city to enjoy in life of city and visit exhibition.

The exhibition gave whole view of Leonardo da Vinci work, life and thoughts. The first room presented Leonardo's machine works. Second room presented Leonardo's medical research of human body. Third room presented

different views on Leonardo's favorite paintings "Mona Lisa". Families with children, young people, middle age people and retired people was visitors. They enjoyed in look on Leonardo's paintings. Special room presented Leonardo's painting "Secret dinner". In middle of exhibition was room where was presented multimedia artist's work, with his philosophical thoughts, such as "Nothing can be loved or hated unless it is first understood", "In time and with water, everything changes", "Water is the driving force in nature". Comments on social media was that exhibition is brilliant as Leonardo da Vinci deserve. Specially young people was interested on his work, thoughts and life. Many young tourists come to London, Paris, Rome and Athens. Whole exhibition was sophisticate, and, also, strong experience, according to visitors comments, what inspired tourists around world to come and visit exhibition.

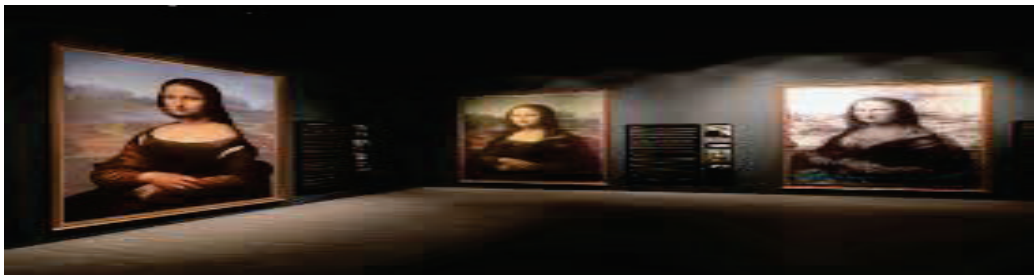

Figure 3: World exhibition "500 years of genius" (source: whyathens.com)

Author of this paper had opportunity to make focus group with touristic managers in touristic organization of Athens. Managers of this organization conclude that culture and arts have impact on development of tourism in Athens, especially tourists want to see Acropolis museum, National museum, Museum of Cycladic Arts, Modern Museum, as well as, Olympic stadion, National Greek Theatre. They emphasized that all aspects of holistic marketing

approach is important, internal marketing, integrated marketing, relationship marketing, based on social responsible approach in development of tourism, based on culture and arts. Interesting is that they enlighten role of care about tourists, in the way that people, visitors feel that touristic institutions and organizations, hotels, hostels, restaurants, cafe bars, as well as, cultural and art's institutions care about them and their experience. All these institutions touristic and artistic care about history, tradition, and in that way give brilliant experience to tourists. They emphasize that in implementation of marketing in development of tourism, based on arts and culture, it is important to be passionate about tourism, be kind in hospitality of tourists, respectful and sophisticate with tourists.

4. Media in development of destination brand

Media contents about tourism, culture and art's events have impact on development of destination brand. Members of focus group, managers of touristic destination, Athens, emphasized that it is important that offline and online media write in good way about society, people, hospitality, nature, culture, history, arts in Greece. Every year people come to Athens to visit historical places, to visit National Greek Theatre, as well as, galleries. Media in Greece enlightened mythology aspects of Greek history, arts and culture. People on social media share pictures of Athens and their experiences. Tourists write comments on social media, like Facebook, Twitter, especially Instagram about their visit to Athens. On the other side, managers of touristic organizations, emphasized that it is important to open Instagram profile of touristic organizations whose call tourists to send their pictures, as well as, managers call artists, photographers, painters to send their works, so all pages are focus on city of Athens. This city has slogan "Our Athens is your Athens!", as well as, "Live your myth!" All these content send message that Athens is historical, artistic city with kind people, with good hospitality.

5. Conclusion

Theoretical analysis, comparative analysis, examples from practice and focus group with managers in touristic organizations about implementation of culture and arts in development of tourism and destination brand, give conclusion that it is necessary to innovate marketing strategies in the field of tourism and branding of touristic destination. Touristic managers emphasize that in implementation of marketing in tourism, it is important to be passionate

about hospitality, respectful and sophisticate and include culture and arts in development of touristic offers of one city. It is interesting that they enlighten role of care about tourists, in the way that tourists, visitors feel that touristic managers and art's institutions care about them and their experience. Media contents about tourism, culture and art's events have impact on development of destination brand. Social media gives opportunities to share experience about destination, to write comments and create groups to describe beloved destination brand. Media have role to improve destination as brand. It is known that tourists love cities, such as, New York, London, Paris, Athens, Barcelona.

Specialized journals for tourism write about touristical important facts, but it is, also, important that daily newspaper write about ordinary touristic informations, cultural and art's events, about lifestyle of local people, tradition, music, history. It is very interesting that even movies impact on development of destination brand. Literature have impact on destination brand, by located storied on some city, describing flow of book in that city. Social media have the most important impact, because many vlogers have stories about experience in some city. They describe experiences, feeling, gastronomy, history, culture and arts of some city. Sinergia of all these elements impact on development of destination brand.

Literature

Belch, G., Belch, M. (2012). *Advertising and Promotion-An Integrated Marketing Communications Perspective*. New York: McGraw-Hill.

Blakeman, R. (2006). *Integrated Marketing Communication*. Toronto: McMillan.

David, P. (2005). *Integrated Marketing Communication*. Toronto: Elsevier Inc.

Larry, P. (2008). *Strategic Integrated Marketing Communication*. Toronto: Elsevier Inc.

Janičić, R., Ćorović, B. (2018). *Challenge of Holistic Marketing in Artistic Projects*. Beograd: Časopis Marketing, Srpsko udruženje za marketing.

Kennet, C. (2008). *Integrated Advertising, Promotion and Marketing Communication*. New York: Prentice Hall.

Kostić Stanković, M., Filipović, V., Štavljanin, V. (2017). *Marketing*. Beograd: Fakultet organizacionih nauka.

Kotler, Ph., Keller, L. (2008). Marketing management, 12th Edition. New York: Prentice Hall.

Kotler, Ph., Keller, L. (2016). Marketing management, 15th Edition. New York: Prentice Hall.

Pelsmacker, P., Geuens, M., Bergh, V. (2007). Marketing Communications. London: Prentice Hall.

Reid, N., King, W., DeLorme, E. (2008). Top Level Agency Creatives Look at Advertising Creativity Then and Now. New York: Journal of Advertising.

Same, S., Larimo, J. (2012). Experience and Experiential Marketing. Vilnius: International conference on Business and Management.

POSTMODERNE RASPRAVE O OBRAZOVANJU

POSTMODERN DISCUSSIONS ABOUT EDUCATION

dr ASIM PECO, redovni profesor
Nastavnički fakultet, Univerzitet „Džemal Bijedić“ Mostar

Apstrakt: *Teoretičari socijalno-političke, kulturološke i općenito društvene misli relativno kasno započinju interes za obrazovanje kao specifičan društveni odnos i istovremeno bitan segment društvenog razvoja. To je istovremeno razlog dosta kasnog konstituisanja Sociologije obrazovanja kao posebne sociološke discipline. Istina, zanimanje za odgoj i obrazovanje možemo prepoznati još u doba Antike u promišljanjima nekolicine mislilaca. Međutim, nikako ne bi mogli kazati kako je riječ o cjelovitijem i zasebnom proučavanju odgoja i obrazovanja nego je ova problematika promatrana u kontekstu ukupnih društvenih zbivanja. Tek vrijeme Moderne donosi cjelovitije i prepoznatljivije teorije koje u središtu interesovanja imaju obrazovanje. Postmoderna ide korak dalje i donosi dosta drugačije poimanje mjesta i uloge obrazovanja u društvu u odnosu na ranije elaboracije. Stoga će prvenstveni zadatak ovoga teksta biti, ponuditi kratak analitičko-komparativni prikaz modernističkog i postmodernističkog poimanja obrazovanja.*

Iako u Bosni i Hercegovini ne postoji niti jedana cjelovitija sociološka teorija odgoja i obrazovanja, smatram potrebnim buduće čitaoce upoznati s nekim prepoznatljivim obilježjima obrazovanja u Bosni i Hercegovini u vremenu Moderne i Postdejtonskom vremenu.

Ključne riječi: *Obrazovanje, moderna, postmoderna, interakcija*

Abstract: *Socially-political, cultural and generally social thought theorists, after starting off their interest for education relatively late as a special social relation and at the same time important segment of social development. That is simultaneously the reason of quite late con-*

stituting of sociology of education as a special sociological discipline. It is truth that interest for upbringing and education we can recognize since times of antique reflections of a few thinkers. However, we could certainly not say that it's about a whole and separate study of upbringing and education, but rather this issue is observed in a context of entire social events. Only, the modern times bring more complete and recognizable theories which in center of interest have education. Postmodern times go one step a head and bring quite different understanding of place and education in society in regards to earlier elaborations. Therefore, the primary task of this text will be, to offer a short analytically-comparative display modernistic and postmodernistic understanding of education.

Even though, in Bosnia and Herzegovina doesn't exist not even one more complete sociological theory of upbringing and education, I think that is necessary to meet the future readers with some of the more recognizable marknis of education in Bosnia and Herzegovina in modern and postdayton times.

Key words: Education, Modern Times, Postmodern Times, Interaction

1. Uvod

Svaka epoha u razvoju društva prepoznatljiva je, pored ostalog, po karakteru društvenog odnosa i specifičnostima duhovnog života unutar kojeg značajno mjesto pripada odgoju i obrazovanju.

Duhovni život određene društvene zajednice najčešće je pretpostavljen karakterom društvenog odnosa koji je dominirajuća forma političkog organizovanja u istoj toj zajednici. S druge strane, istina u manjoj mjeri, duhovna stvarnost društvene zajednice utiče na promjene unutar postojećeg društvenog poretka. Pomenuti uticaj zavisi od fleksibilnosti društvenog odnosa to jest od činjenice u kojoj mjeri će vladajuća politička doktrina dozvoliti da bude mjenjana kroz sistem uticaja obrazovanja i kulture općenito. Taj odnos je dosta slikovito i istovremeno uvjerljivo izrazio E. Dirken u tezi; kakvo društvo takvo obrazovanje.

Ako makar i letimično, bez dublje i šire naučne analize prođemo kroz dio povjesti čovječanstva onda je, između ostalog, prepoznatljivo kako svaki novi društveni poredak u potpunosti ili djelimično negira onaj odlazeći. Kriti-

ke i negacije se odnose na sve segmente društvenog života a najviše izražene jesu u prostoru obrazovanja.

Novonastali politički diskurs nastoji organizirati obrazovni sistem i obrazovnu politiku po vlastitoj mjeri i nikako po mjeri čovjeka. To zapravo znači da će novonastali društveni poradak kroz sistem obrazovanja nastojati osigurati vlastitu političku stabilnost i vlastiti razvoj. Obrazovna politika će biti u službi ostvarenja političkih i ekonomskih ciljeva političkih elita.

Srednjevjekovna stvarnost i dominacija crkvenog učenja vrlo uvjerljivo svjedoči i potvrđuje navedene teze. Sličnu situaciju, istina u nešto šarmantnijoj formi, nalazimo u vrijeme nastanka i razvoja kapital odnosa. Sa druge strane socijalizam je sasvim otvoreno pokazivao svoje političke namjere koje je vrlo efikasno ostvarivao kroz kontrolirani sistem odgoja i obrazovanja.

Upravo period socijalističkog razvoja Bosne i Hercegovine odgovara periodu Moderne u evropskim i svjetskim okvirima. Zapadnoevropska moderna odnosno Istočnoevropska socijalistička doktrina su negirali obrazovanje koje je bilo dominantno u vrijeme nestanka feudalnog društvenog odnosa i nastajanja kapital odnosa.

Ono što u evropskim i svjetskim okvirima nazivamo posmodernom na prostoru Bosne i Hercegovine odgovara Postdejtonskom periodu. I jedni i drugi, dakle Postmoderna i Postdejtonska stvarnost, su kritički pa čak i negatorski orjentirani prema minulom društvenom odnosu a posebno prema segmentu obrazovanja.

2. Neka karakteristična stanovišta

Analitičari Postmoderne, a prije svih, R.Ušer i R.Edwards u knjizi Postmodernizam i obrazovanje, razmatraju implikacije postmodernizma na obrazovanje. Svoju diskusiju započinju tezom, kako je obrazovanje poslušno djete prosvjetiteljstva i kao takvo nekritički prihvaća niz pretpostavki koje proističu iz prosvjetiteljstva.(R.Usher, R.Edwards, 1994.146)

Ovakvo stanovište postmodernista je bila očekivana kritika moderne unutar koje je obrazovanje obećavalo kako će čitavo čovječanstvo osloboditi neznanja i zaostalosti. Modernisti su tvrdili da ljudi oduvijek imaju potencijal misliti svojom glavom i donositi racionalne odluke, međutim u predmodernim vremenima su ih u tme spriječavale predrasude i tradicija. Drugačije kazano, zadaća obrazovanja u vremenu moderne je bila razotkrivanje društvene stvarnosti odnosno upoznavanje javnosti sa svim onim što je stoljećima bilo manje ili više prikriveno. Namjera moderne je, zapravo, bila osposobljav-

nje društvenih subjekata za samostalno i racionalno djelovanje. U centru društvenog interesovanja je pojedinac kojega kroz sistem obrazovanja treba osposobiti da učestvuje u društvenom napretku.

Ovakvo poimanje obrazovanja u vremenu moderne postmodernisti nazivaju metapripovjedanjem o ljudskom napretku. Naime, Ušer i Edwards smatraju kako je prvenstvena zadaća obrazovanja u vremenu moderne bila uvjeravanje ljudi u napredak i vjeru u razum. Isti analitičari smatraju da nas postmodernizam uči da budemo skeptični prema fundamentalizmu u svim njegovim oblicima, prema teorijama koje nude sveobuhvatna i konačna rješenja, te prema paradigmama u obrazovanju koje uzimamo zdravo za gotovo, bile one liberalne, konzervativne ili progresivne. (R.Usher, R.Edwards, 1994.158)

Vidljivo je kako postmodernisti izražavaju otvorenu suprotstavljenost nametanja ljudima samo jedne vizije istine, uvjerenju da znanje ima neki čvrsti temelj kao i uvjerenju da nauka i razum mogu riješiti sve čovjekove probleme. Stoga je postmodernizam skeptičan kako prema funkcionalističkoj solidarnosti tako i prema radikalnoj socijaldemokratiji, prema kojoj obrazovanje može osigurati jednakost šansi i pravedno društvo.

Logično je postaviti pitanje, koji model organizacije i razvoja obrazovanja nude Ušer i Edwards umjesto, neki put nepravedne ali i nekada utemeljene kritike teoretičara moderne i drugih analitičko kritičkih stanovišta.

Ako se pažljivije prouči njihova vizija obrazovanja uočit će se kako su pomenuti postmodernisti u svoj koncept razvoja obrazovanja ugradili neke segmente drugih teorija i teoretičara. Tako naprimjer od liberalista su preuzeli stanovište prema kojem obrazovanje može pomoći pojedincima u razvijanju njihovih sopstvenih potencijala. Od konzervativnog stanovišta su preuzeli ideju prema kojoj se obrazovanje može transformirati u pravcu tradicionalnih vrijednosti koje bi bile nametnute svima. Treća varijanta organiziranja obrazovanja jest forma koja bi osiguravala održavanje kapitalističkog sistema i društvenog kapital odnosa. Težište bi bilo na znanju koje bi prvenstveno osiguravalo stvaranje profita a ne traganju i pronalaženju istine. I konačno, četvrti model jest obrazovanje koje bi omogućilo održavanje postmodernizma kroz uvažavanje kulturnog pluralizma. Naglasak bi bio na izučavanju kulturnih različitosti, obrazovanju marginaliziranih skupina, proučavanju snošljivosti i prihvatanju ljudi iz različitih kultura. (R.Usher, R.Edwards, 1994.165)

Ovakav koncept bi se mogao ocjeniti kao dio moderne, humanističke liberalne tradicije koja pomoću obrazovanja nastoji praviti ljude i zajednicu.

Na temelju iznesenih činjenica moglo bi se reći kako se postmodernistički pristup obrazovanju zasniva više na kritici drugih stanovišta nego na vlastitoj idejnosti i vlastitoj konceptualnosti. Ako njihove teorije više govore o tome kakve bi promjene obrazovnog sistema voljeli vidjeti, onda zanemaruju snagu ekonomske i političke moći.

Upravo na ovom mjestu teorija Ushera i Edwardsa je izvrgnuta kritici teoretičara postmoderne čije je ime Micael W. Apple. Istina, Apple se sa nekim navodima pomenutih teorija u potpunosti slaže dok drugi dio stanovišta odbacuje. Tako, naprimjer Apple ptihvata stajalište kako pitanja poput identiteta i potrošnje postaju sve važnija u modernoj društvenoj stvarnosti. Međutim, smatra kako se postmodernisti isuviše bave lokalnim temama vezanim za obrazovanje što onemogućuje koncipiranje šire slike o pomenutoj stvarnosti. Dok se postmodernisti usredotočuju na pametne retoričke i kulturne bitke oko toga što je primjereno znanje i što su primjereni oblici poučavanja i znanja, obrazovni sustav kao cjelinu oblikuju šire političke i ekonomske sile. (W. Apple, 1997.78)

Pokušamo li definirati određeni cjelokupni i zaokruženi osvrt na problematiku koja je u ovom odjeljku elaborirana kao i najreprezentativnije teorije, koje su se u manjoj ili većoj mjeri bavile ovakvim i sličnim pitanjima, onda bi se skoro potpuno opravdano i sa prepoznatljivom utemeljenošću moglo kazati da svi radovi, kako teorijski tako i empirijski, koji su za predmet svoga istraživanja imali obrazovanje, nose u sebi manje ili više prepoznatljivu protivrječnost te da su gotovo svi u službi ideološko-političkih ciljeva.

Osnovna manjkavost svih navedenih teorija jest činjenica izostavljanja čovjeka iz svih razmatranja, čovjeka kao inicijatora, čovjeka kao kreatora koji doprinosi stvaranju odnosa obrazovanja i društva ali i promjenama unutar toga odnosa, čovjeka koji se u tom i takvom odnosu stvara i potvrđuje. Nažalost, skoro u potpunosti je zanemaren ovaj segment stvaranja i samorealizacije čovjeka iako ima prepoznatljivu odgojnu dimenziju.

Budućnost jednoga društva, budućnost jedne civilizacije, konačno budućnost čovječanstva pretpostavljeno je obrazovanjem što znači da je neophodno poticati sve društvene snage na maksimalni aktivizam u razvijanju i realizaciji obrazovnih potencijala. (D.Koković, 2000.279) Promjene u obrazovanju trebaju pratiti promjene u društvu i obratno što osigurava lakše, brže i bezbolnije prilagođavanje pojednica i grupe novonastalom društvenom ambijentu. Dakle sve promjene trebaju biti u interesu zadovoljavanja individualnih potreba budući se kroz objektivnu individualizaciju mogu vrlo uspješno

zadovoljiti interesi kolektiviteta. Posebno mjesto u čitavom ovome procesu ima razvijanje individualne svijesti i poticanje na razvijanje potrebe o cjeloživotnom učenju.(D.Koković, 2000.281) Jedna diploma nije dovoljna za cijeli život.

Dinamika društvenih kretanja, intezitet društvenih promjena zahtjeva-ju od čovjeka da ostane u procesu obrazovanja bilo da je riječ o formalnom ili neformalnom načinu sticanja novih znanja i vještina. Obrazovanje je pravo ali i privilegija pojedinca unutar društvene zajednice. Pomenuto pravo odnosno privilegiju društvo omogućava pojedincu vjerujući da će na taj način stvoriti pretpostavku za vlastiti napredak. Taj odnos se može posmatrati kao specifičan ugovor između društva i pojedinca. Odnos između globalnog društva, odnos između društvenih grupa i obrazovanja ključni su problemi moderne sociologije obrazovanja. To je kontekst koji sačinjava obrazovni proces.(D.Koković, 2000.283)

3. Bosanskohercegovačka paradigma

Gotovo sva viđenja uloge obrazovanja u društvu kao i odnosa društva i obrazovanja navedenih teorija i teoretičara demantira bosanskohercegovačka stvarnost. Definiranje ciljeva obrazovanja na svim nivoima, upravljanje obrazovanjem, kontrola, diktirani su izvan prostora obrazovanja i dio su, nekada javne a nekada prikrivene politike nacionalnih elita. Dakle, nije riječ o obrazovanju za multikulturalni svijet nego se radi o skoro u potpunosti etniciziranom obrazovanju.

Prepoznatljivo obilježje društvenog života moderne epohe predstavlja porast uloge političkih faktora u usmjeravanju društvenih procesa. Pri tom se ne radi o slučajnoj vremenskoj koincidenciji. Jačanje uloge politike, s jedne strane, i obrazovnih tendencija, s druge strane, dalekosežno se međusobno prepliće. Naime, u odnosima između politike i obrazovanja mogu postojati i postoje različite situacije, neki put se prepoznaju uzajamna podsticanja ali nisu rijetke situacije nerazumjevanja pa čak i konflikta.

Zbog toga što politika i obrazovna stvarnost imaju značajno mjesto i ulogu u socijalnim zbivanjima i što se pri tom neregiraju, sudaraju ili neki put surađuju, što moraju da se bave jedna drugom, njihovo međusobno odnošenje postalo je značajan društveni problem. Imaju li se u vidu pomenuti momenti onda je razumljivo što se o odnosu politike i obrazovne kako teorije tako i prakse, sve više raspravlja.

Među rješenjima ovog problema naročito se ističu dva suprotna stanovišta. Prema jednom stanovištu odnos politike i obrazovanja moguće je riješiti ustanovljavanjem potpunr vladavine politike nad obrazovnom stvarnošću, dakle stavljanjem obrazovanja pod punu kontrolu politike. Drugo stanovište zagovara neograničenu slobodu obrazovanja. Čini se kako je za bosnaskohercegovačku stvarnost karakteristično prvo navedeno stanovište prema kojem politika upravlja obrazovanjem

Podjeljenost bosanskohercegovačkog društva na tri manja etnička društva rezultiralo je i podjeljenošću obrazovanja na tri nacionalna obrazovna sistema sa pripadajućim nacionalnim obrazovnim politikama koje nerijetko imaju nacionalističke ciljeve. Ako se malo dublje zagrebe u povijest Bosne i Hercegovine moguće je prepoznati sličnu situaciju odnosa društva i obrazovanja u vrijeme Austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine. Naime, pokušajima organiziranja jednog obrazovnog sistema i jedinstvene obrazovne politike na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine, pruženi su manji ili veći otpori etničkih zajednica organiziranih prvenstveno na religijskom principu u formi muslimana, katolika i pravoslavaca.

Borba za prosvjetnu autonomiju, prvenstveno bosanskohercegovačkih pravoslavaca i katolika je, zapravo, bio dio dobro osmišljene politike etničkih vodstava čiji je prvenstveni cilj bio započinjanje i provođenje procesa nacionaliziranja pomenutih etničkih skupina. Prema tome, unutar odnosa društva i obrazovanja potpuno je vidljivo kako obrazovanje nije društveni cilj, nije prostor i način emancipacije čovjeka nego je sredstvo političke manipulacije čovjekom čiji je krajnji cilj organiziranje etničkih zajednica u formi nacije. Nastojanja Bečkog dvora nisu doživjela očekivane rezultate budući su na prostoru Bosne i Hercegovine, istina više prikriveno nego legalno i legitimno, egzistirala tri konfesionalna obrazovna sistema i tri konfesionalne obrazovne politke. Četvrti obrazovni sistem je bio državni obrazovni sistem, koji je imao ozvaničeni legitimitet, iako je bio nametnut od strane Monarhije, a koji je sistemski svakodnevno urušavan i bojkotovao od strane sve tri konfesije.

Analitičko-komparativni pristup obrazovanju u periodu Austrougarske okupacije i Postdejtonskom periodu na prostoru Bosne i Hercegovine vrlo uvjerljivo pokazuje niz sličnosti koje su posljedica sličnih etnonacionalnih politika i sličnih političkih ciljeva. Naime, bosanskohercegovačko društvo nije uspjelo organizirati jedinstven obrazovni sistem kao ni jedinstvenu obrazovnu politiku pa bi se s pravom moglo kazati da ovakav koncept obrazovanja u

Bosni i Hercegovini nema društvenu ulogu u smislu integriranja nego ulogu razgradnje bosnaskohercegovačke društvene zajednice.

Izučavanjem programskih sadržaja unutar sva tri nacionalna obrazovna sistema pogotovo kada je riječ o nižim nivoima obrazovanja, nije moguće razvijati tolerantnu individualnost, građanina koji će doprinosti razvijanju i jačanju državnog identiteta unutar svjetske zajednice nego će rezultat takvog obrazovanja biti kolektivitet opterećen prošlošću i nacionalističkim idejama i ciljevima.

Ako je u uslovima kapital odnosa obrazovanje, između ostalog, način i sredstvo održavanja vladajuće ideologije, u bosanskohercegovačkoj stvarnosti nije riječ o klasnoj nego nacionalnoj podjeljenosti i nacionalnoj pa čak i nacionalističkoj ideologiji. Takvo obrazovanje nije prostor emancipacije čovjeka, takvo obrazovanje ne može osigurati naučne spoznaje niti istinu o racionalnom, ono je dogma koja ne vodi društvenom napretku nego svoju opstojnost i nacionalnu opravdanost pronalazi u prošlosti čime se stvaraju pretpostavke novog društvenog konflikta. Logično bi bilo postaviti pitanje, gdje je rješenje ovoga problema, ako rješenje uopće postoji?

Iako nije prvenstveni cilj ovoga rada, pokušat ću definirati nekoliko društvenih mjera, koje bi po mojem ubjeđenju, mogle rezultirati određenim promjenama u obrazovnom sistemu i obrazovnoj politici a što bi se u značajnoj mjeri reflektiralo na promjene u bosanskohercegovačkom društvu u smislu kvalitetnije i efikasnije organizacije. Naime, kreatori obrazovnih sistema u Bosni i Hercegovini su ljudi iz struke, dakle ljudi koji znaju kako izgleda obrazovni sistem po mjeri čovjeka. Međutim, recenzenti obrazovnih sadržaja su najčešće vodeći ideolozi nacionalnih političkih elita. Oni određuju ciljeve odgoja i obrazovanja, udžbeničku literaturu, kontroliraju kadrovsku politiku u obrazovanju, dakle, u potpunosti dominiraju svim segmentima obrazovanja. Prema tome, obrazovanje u Bosni i Hercegovini je bez minimuma potrebne autonomije koja je neophodna ovakvoj vrsti društvene djelatnosti. To dalje znači da obrazovanjem, u smislu cjelovite koncepcije obrazovnog sistema i obrazovne politike, ne trebaju upravljati političke elite nego eksperti iz prostora pedagoške teorije i prakse. Konačno, ovakva koncepcija obrazovanja u Bosni i Hercegovini je vrlo prepoznatljiva smetnja bosanskohercegovačkom društvu u procesu evropskih i svjetskih integracija. Ova činjenica je vrlo dobro poznata nacionalnim političkim elitama međutim, i dalje sistemom različitih političkih mjera učvršćuju nacionalnu a ne rijetko nacionalističku političku orijentaciju.

Hoće li možda neke nove društvene snage ili vanjski politički pritisak dovesti do značajnih promjena u prostoru obrazovanja u Bosni i Hercegovini, teško je predvidjeti, međutim ono što je potpuno izvjesno jest potreba temeljitih promjena, prvenstveno, unutar obrazovne politike u svim njenim segmentima. Tek obrazovanje koje će biti oslobođeno balasta bliže ili daljnje prošlosti, očišćeno od namjere oblikovanja nacionalističke svijesti, obrazovanje koje će upravljati sobom, može osigurati pretpostavke za organiziranje društva po mjeri čovjeka.

4. Zaključak

Na temelju iznesenih činjenica koje su prepoznatljive u više različitih teza, naučnih i stručnih pristupa, opravdano je konstatovati kako se stanovišta Moderne i Postmoderne u značajnoj mjeri razilaze.

Već ranije je kazano da postmodernisti ne prihvataju većinu stanovišta modernista, prvenstveno se takav stav odnosi na mišljenje modernista prema kojem znanje i obrazovanje imaju skoro svemoguću moć. Moglo bi se, dakle, konstatovati kako modernisti pokazuju prepoznatljiv radikalizam u tumačenju mjesta i uloge obrazovanja u društvu. To dalje znači da su postmodernisti protiv svakog oblika nametanja istine. Takav stav, prema njihovom mišljenju, isključuje mogućnost izbora.

Međutim, vidljivo je kako postmodernisti ne nude vlastita idejna rješenja nego svoju kritiku zasnivaju na promišljanjima drugih teorija i teoretičara. Njihovo stanovište bi se moglo ocjeniti kao specifična forma liberalne tradicije koja kroz obrazovanje nastoji praviti ljude i zajednicu.

Vrlo često nije jasno opisuju li oni promjene u obrazovnom sistemu ili pak zagovaraju promjene u određenom smjeru. Za većinu svojih tvrdnji postmodernisti ne nude adekvatne dokaze što ih zadržava u prostoru pretpostavke. S obzirom da postmodernističke teorije više govore o tome kakve bi promjene željeli vidjeti onda zanemaruju ekonomske i političke sile koje takve promjene mogu spriječiti.

Literatura

- Apple, W. M. (1997), *Šta je postmodernistička snaga*, New York
Finlaj, M. (1986), *Upotreba i zloupotreba historije*, London, Viking adult
Flere, S. (1970), *Obrazovanje i društvo*, Niš, Gradina

- Haralambos, M., Holborn, M. (1996), *Sociologija*, Zagreb, Golden marketing
- Koković, D. (2000), *Sociologija obrazovanja*, Novi Sad, Matica srpska
- Maurent, T. H. (2003), *Sociologija obrazovanja*, New York, Basingstoke
- Smit, A. (1976), *Teorija nacionalizma*, New York,
- Šušnjić, Đ. (1997), *Dijalog i tolerancija*, Beograd, Čigoja
- Usher, R., Edwards, R. (1994), *Postmodernism and Education* London - New York, Routledge

UDK: 316.32:330.34

**NUŽNOST NOVOG GLOBALNOG RAZVOJNOG MODELA
(IDEJE SAVREMENIH SVETSKIH EKONOMISTA)**

**THE NECESSITY OF A NEW GLOBAL DEVELOPMENT MODEL
(IDEAS OF CONTEMPORARY WORLD ECONOMISTS)**

dr RADOVAN PEJANOVIĆ, redovni profesor
Poljoprivredni fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Abstrakt: Autor razmatra (do)sadašnji razvojni koncept na globalnom i nacionalnom nivou, kroz prizmu ideja vodećih svetskih ekonomista. Stiglic zagovara koncept „progresivnog kapitalizma“ koji bi se zasnivao na skladnom odnosu države i tržišta. Tirol ističe nužnost respektovanja opšteg dobra i usklađivanja ličnih, grupnih (privatnih) i javnih interesa. Piketi iznosi problem nejednakosti u društvu koje stvara kapital i njegova logika i zalaže se za nužnost progresivnog oporezivanja. Brehman ističe značaj socijalne funkcije države i iznosi ideju univerzalnog osnovnog dohotka u društvu. Marijana Macukato ističe značaj preduzetničke funkcije države.

Ključne reči: Globalni razvojni model, ideje svetskih ekonomista, država, tržište

Abstract: The author examines (up to) the present development concept at the global and national level, through the prism of the ideas of the world's leading economists. Stiglic advocates the concept of "progressive capitalism" that would be based on a harmonious relationship between state and market. The Tyrol emphasizes the need to respect the common good and reconcile personal, group (private) and public interests. Piketti raises the problem of inequality in a society that creates capital and its logic and advocates the necessity of progressive taxation. Brehman emphasizes the importance of the social function of the state and outlines the idea of universal basic income in

society. Marijana Macukato emphasizes the importance of the entrepreneurial function of the state.

Key words: *Global Development Model, Ideas of World Economists, State, Market*

1. Uvod

Savremeno društvo karakteriše trijumf ekonomije nad humanističkim vrednostima. Tržišna privreda je postala vodeći, pa i jedini model ustrojstva našeg društva. Moćno tržište iznedrilo je "homo economicusa" koji gradi svet bez milosti i saosećanja, prepušten zadovoljavanju ličnih interesa, sklon razaranju društvenih veza i vrednosti koje počivaju na ljudskom dostojanstvu, spreman za ograničavanje javnog odlučivanja, eksploatišući prirodnu srдинu. Ovu gotovo tradicionalnu kapitalističku praksu opisao je još Adam Smit u 18. veku, koji u "Bogatstvu naroda" govori o ljudima koji "poseduju društvo" (trgovci i fabrikanti). Danas je taj i takav neoliberalni model ekonomije doveo do finansijske krize, rasta stope nezaposlenosti i nejednakosti, ekološkog kraha, klimatskih promena, krize evropskih integracija, geopolitičke nestabilnosti i migrantske krize, rasta populizma i ugroženosti demokratije, deficita svesti o zajedničkom cilju.

Kojim pravcem dalje? U vreme krize liderstva, krize demokratije i svekolike društveno-ekonomske krize-dragocene su ideje poznatih svetskih ekonomista, što je upravo i cilj ovoga rada.

Gotovo svi savremeni veliki ekonomisti (Stiglic, Tirol, Krugman, Rodrik, Piketi, Macukato, Milanović idr.) duže vremena upozoravaju svet na neodrživost (do)sadašnjeg modela razvoja i na nužnost prelaska na održivi razvojni model.¹ Njima se pridružuju i filozofi.

2. Ideje Stiglica, Tirola, Piketija

Džozef Stiglic (američki ekonomista - nobelovac) konstatuje (*Slobodan pad, Velika podela, Evro*) da je "neoliberalni eksperiment doživeo spektakularni fijasko". U nedavno objavljenom autorskom tekstu (*Nakon neoliberalizma*) Stiglic zagovara koncept "progresivnog kapitalizma", zasnovanog na četiri prio-

* Dr Radovan Pejanović, red.prof., Univerzitet u Novom Sadu (pejanovic@uns.ac.rs)

¹ Videti: Pejanović, R., Dosadašnji model razvoja nije održiv, "Politika", pogledi, Beograd, 23. IX 2019, str. 13.

riteta. Prvi prioritet je ponovno uspostavljanje ravnoteže između tržišta, države i civilnog društva. Vlade su dužne, po Stiglicu, da oblikuju i ograničavaju tržišta putem regulacije, pre svega životne sredine, zdravlja, bezbednosti i drugih vrsta regulacije. Posao vlade, po njemu, je da radi ono što tržište ne može ili neće, kao što je investiranje u nauku, tehnologiju, obrazovanje i zdravlje ljudi. Drugi prioritet, po Stiglicu, je prepoznavanje da je "bogatstvo nacija" rezultat društvene organizacije, zasnovane na vladavini prava, podvrgnutoj demokratskim proverama. Treći prioritet je suočavanje sa sve većom koncentracijom tržišne moći krupnih kompanija, koje drže monopol na tržištu. Četvrta ključna stavka na progresivnoj agendi, po Stiglicu, jeste raskidanje veze između ekonomske moći i političkog uticaja.

Stiglic predlaže, zbog svega toga, sveobuhvatnu agendu u napred skiciranim okvirima, uz napomenu da se iz globalne krize može izaći globalnim merama, i to uz konsensus, obaveznost i odgovornost svih aktera na međunarodnoj sceni. To je "najizvodljivija i najživopisnija alternativa ideologiji koja očito nije uspela" – zaključuje Stiglic. Predložena agenda predstavlja najbolju priliku da izbegnemo ozbiljne ekonomske i političke probleme pred kojima se svet danas nalazi, smatra Stiglic.

Žan Tirol (francuski ekonomista - nobelovac) postavlja pitanja (*Ekonomija za opšte dobro*): gde je nestala težnja ka opštem dobru i na koji način ekonomija može doprineti njenom postizanju? Opšte dobro je višedimenzionalni pojam kome se moramo vratiti. Ono uključuje uvažavanje demokratije, socijalne politike, životne sredine, kupovne moći, zaposlenosti, privatnog života. Potom, moralnih vrednosti, religije, kulture, duhovnosti. Tirol upozorava da se, pri tom, treba čuvati krajnosti: ne smemo iz tržišnog fundamentalizma preći u državni totalitarizam. Kao što se ne sme lično dobro ostvarivati na uštrb opšteg dobra, ne sme se isto tako ni opšte dobro ostvarivati na račun ličnog dobra. Zbog toga Tirol prihvata geslo: da – tržišnoj privredi, ne – tržišnom društvu! Država i tržište, po Tirolu, treba da se međusobno dopunjuju. Država ima potrebu za regulacijom, a tržište za konkurencijom. Nova uloga države jeste "da odredi pravila igre i interveniše kako bi ublažila nesavršenost tržišta, a ne da zameni tržište." Tirol navodi primere pogrešnih industrijskih politika koje sprovodi država. Zbog toga je nužna reforma države, smatra Tirol, kako bi bila sposobna da preuzme novu ulogu u društvu, u funkciji opšte dobrobiti. Kada je u pitanju tržište Tirol smatra da tržišna ekonomija nije niti treba da bude cilj. Ona je u najboljem slučaju sredstvo, i to vrlo nesavršeno sredstvo, ako se ima u vidu moguće razmimoilaženje ličnih interesa pojedinaca, druš-

tvenih grupa i nacija, s jedne strane, i opšteg interesa, s druge strane. To, po Tirolu, nebi smelo da bude osnov za podozrenje prema tržištu. S tim u vezi on navodi primer skandinavskih zemalja, gde država u potpunosti prihvata tržišnu ekonomiju, ali pribegava oporezivanju s ciljem ublažavanja nejednakosti.

U traganju za činiocima koji bi trebalo da pomire, koliko god je to moguće, lične i zajedničke interese, Tirol predlaže uspostavljanje adekvatnih i jakih institucija društva. U odgovoru na drugo pitanje Tirol smatra da se u društvu treba da otvori rasprava o ciljevima opšte dobrobiti, i da se razviju politike kojim bi se koncept opšte dobrobiti ostvario i realizovao. Tirol poručuje da, pored toga, savremena država mora imati finansijska sredstva da "održava sistem socijalne zaštite", koji je važan za funkcionisanje društva. To se može postići ako se reformiše (racionalizuje) javni sektor i time se smanje troškovi bez remećenja njihove funkcionalnosti ("trošiti manje, a smislenije").

Govoreći o ulozi ekonomije Tirol podvlači da ekonomija nije (niti treba da bude) u službi privatnog vlasništva ni ličnih interesa, niti pak onih koji bi želeli da koriste državu kako bi nametnuli svoje vrednosti ili postigli prevlast svojih interesa. Ekonomija treba da odbija prevlast tržišta, ali i prevlast države. Ekonomija je (morala bi biti) u službi opšte dobrobiti, a cilj joj je (ili treba biti) da učini svet boljim. Kako bi to postigla, treba da prepozna institucije i politike koje će zastupati opšti interes, smatra Tirol. Ekonomija proučava situacije u kojima je individualni interes usklađen s težnjom ka blagostanju zajednice, kao i one situacije u kojima on, naprotiv, predstavlja prepreku. Jedna od prepreka je, svakako, stanje zarobljenih institucija i ugroženih sloboda, gde ekonomija, zajedno sa drugim društvenim naukama, treba da kritički preispituje stanje i nudi rešenja.

Po pitanju klimatskih pretnji, tj. globalnog zagrevanja i Stiglic i Tirol su jasni i nedvosmisleni: učiniti ekonomske aktere odgovornim. Ekonomski akteri moraju, naime, da se prisile na internalizaciju negativnih eksternalija, njihovih emisija ugljen – dioksida, što je ustvari načelo: zagađivač plaća! Što se tiče zagađenja njihova preporuka glasi: oporezivanje zagađivača! Ekološki imperativ može se ispoštovati, naime, samo ako se ispoštuje i ekonomski. S tim u vezi veoma je važno da se države vrate pregovorima o ovom planetarnom gorućem i egzistencijalnom problemu – na pravi kolosek. Nedavno istraživanje grupe međunarodnih naučnika pokazuje i upozorava, naime, da je trenutna stopa zagrevanja na Zemlji viša od bilo koje u poslednjih dve hiljade godina. Reč je o presedanu u klimatskoj istoriji Zemlje. Studija, takođe, poka-

zuje da je uzrok antropogen (“tragedija zajedničkog dobra”), tj. da je homoeonomikus uzročnik tome.

Slično misli i poznati francuski ekonomista Toma Piketi (*Kapital u 21. veku*). Piketi se zalaže za slobodu preduzetništva i trgovine, koje “štite građane od mogućnosti da ekonomski život prisvoje interesne grupe koje se koriste političkim sistemom s ciljem sticanja privilegija nauštrb zajednice”. Govoreći o nedostacima savremenog tržišta Piketi upozorava i predlaže: da bi tržište trebalo da bude praćeno politikom zaštite životne sredine; neophodno je da postoji vladino telo koje će regulisati potrošnju i kažnjavati prevare; iako pojedinci manje vrednuju daleku budućnost nego trenutno blagostanje, država nas ne sme tretirati kao decu i suviše često odlučivati o tome šta je najbolje za nas; tržišna moć je temelj antimonopolskog prava i sektorske regulacije; iako je tržište značajan faktor efikasnosti, ono dovodi do nepodnošljivih nejednakosti. Piketi se, stoga, zalaže za preraspodelu putem oporezivanja. Svi koji tvrde da su nejednakosti neizbežne, istorija demantuje – smatra Piketi. On predlaže primenu novih progresivnih poreskih stopa, kako bi se rešio ovaj gorući problem savremenog društva.

U javnoj debati često se međusobno sučeljavaju pristalice tržišne ekonomije i pristalice tržišnog intervencionizma. Obe strane smatraju da su tržište i država suprotstavljeni jedno drugom. Piketi, kao i Tirol i Stiglic smatraju, međutim, da država ne bi mogla omogućiti građanima korektan život bez tržišta, a tržištu je država potrebna ne samo da bi ona putem pravnog sistema zaštitila slobodu preduzetništva i osigurala ugovore – već i kako bi korigovala njegove nedostatke. Država, dakle, treba da ispravlja brojne nedostatke tržišta. Ona treba da čini ekonomske učesnike odgovornijim, a sama treba da bude odgovorna za solidarnost u društvu.

Svi su oni , dakle, saglasni da se ekonomiji mora vratiti moralna dimenzija, koja podrazumeva odgovornost za opšte dobro. ² Nova ekonomija treba da insistira na neophodnosti usklađivanja ličnih interesa sa kolektivnim ciljevima. “Vrlina sebičnosti” (Ajn Rend) i “sloboda izbora” (Milton Fridman) su, očito, zloupotrebljeni. Potrebna nam je nova paradigma razvoja, kako na nacionalnom, tako i na globalnom nivou. S tim u vezi posebno je važna ekolo-

² Švedska aktivistkinja 16-to godišnja Greta Tanberg na samitu o klimi (septembra 2019.) u OUN postavila je upravo pitanje od opšteg, globalnog značaja, uz jasnu poruku da je krajnji čas za spas naše planete zbog posledica klimatskih promena. Njeni protivnici, nažalost, pribegavaju obrnutoj metodi: prenebregavanju opšte za račun pojedinačnog i privatnog.

ška globalizacija. Gasovi koji izazivaju efekat staklene bašte i pandemije ne poštuju, naime, političke granice. Državama je potreban okvir za jačanje saradnje, što podrazumeva razvoj otvorenog sistema zasnovanog na pravilima za upravljanje ekonomskom i ekološkom međusobnom zavisnošću. Jer ugrožen je globalni rast, bilo da se radi o klimatskim promenama, narušenim trgovinskim odnosima (SAD – Kina), Bregzitu i/ili tehnološkim pretnjama (izazovima).³

3. Gledišta Brehmana

Interesantno je, u vezi neodrživosti, i gledište Rutera Brehmana (Ruther Brehman), koji u knjizi *Besplatan novac za sve, Pet ideja koje će promeniti svet*, iznosi ideju da univerzalni osnovni dohodak podstiče članove društva da rade više i efikasnije. On kritikuje vladajuću neoliberalnu teoriju čiji predstavnici veruju da socijalna pomoć stvara pogrešne podsticaje za rad i traženje posla među nezaposlenima i siromašnima. Otuda bi socijalna pomoć uvek trebalo da bude uslovna i vremenski ograničena. Ako nije takva, smatraju neoliberali, nezaposleni će prestati da traže posao, a zaposleni će prestati da rade da bi živeli od socijalne pomoći.

Brehman iznosi argumente u korist njegove ideje univerzalnog osnovnog dohotka, koji po njemu, može ekonomski da se opravda. On tvrdi da bi privrede sa ovakvim – garantovanim dohotkom bile produktivnije. Njegova argumentacija se sastoji u sledećem: Prvo, безусловna novčana pomoć za sve, administrativno je jeftinija od različitih biroktarskih programa kojima se ciljaju samo oni koji zaslužuju da je dobiju. Brehman navodi primer SAD, gde da bi nezaposleni ostvario socijalnu pomoć neophodna je velika administrativna procedura, koja utvrđuje koliko je pojedinac zarađivao u prethodnom periodu, iz kojih razloga je izgubio posao, itd. To zahteva veliki biroktarski aparat, koji takođe mora da se plati. Taj novac, po njemu, mogao bi efikasnije da se iskoristi kada bi novčana pomoć nezaposlenima i siromašnima bila безусловna. Drugo, za razliku od neoliberala koji veruju da besplatan novac kvari ljude (jer oni neće da rade ako ga dobiju) Brehman na nekoliko istorijskih primera pokazuje da ovakva pomoć motiviše ljude da traže posao ili da rade više. U najgorem slučaju, ističe on, ona ih ne obeshrabruje da rade, ali im pomaže da svojim ponašanjem ne postanu još veći problem i još skuplji za državu.

³ Prema: Pejanović, R., *Izazovi ekonomskog obrazovanja*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2019.

Sličan argument Brehman nudi i kada se radi o 15-to časovnoj radnog nedelji. Henri Ford je bio među prvim kapitalistima koji je shvatio da je dobar radnik odgovoran radnik, te je svojim zaposlenim skratio radnu nedelju. Istraživanja su pokazala da radnici koji rade manje, koji imaju više slobodnog vremena za porodicu ili hobi, takvi radnici su produktivniji. Dokazano je da su kraće radno vreme i efiksnost u direktnoj zavisnosti.

Najvažnija Brehmanova poruka tiče se preraspodele bogatstva. Do sada se sve veća usmerenost ekonomije na proizvodnju i rad pravdala sve većom efikasnošću – potrebno je da se puno radi da bi se više proizvelo i preživelo. Ali sa sve većom robotizacijom proizvodnje, to više neće biti problem. Glavni problem će biti preraspodela dohotka. Ovo postaje posebno aktuelno pitanje ako se sagleda u svetlu zaključaka o većoj efikasnosti privrede. Da li će svi ljudi da učestvuju u raspodeli dohotka koji će biti posledica efikasnije privrede zbog povećanja robotizacije proizvodnje?

Brehmanov odgovor je logičan – svi ljudi bi trebalo da uživaju u blagodatima savremenog načina proizvodnje, jer veća preraspodela neće dovesti do ekonomskog nazatka, već naprotiv. Ali da bi to bilo moguće, smatra Brehman, treba doneti neke teške političke odluke. Prva odluka je o ozbiljnom progresivnom oporezivanju. Bogatiji bi trebalo da plaćaju veći porez, kako apsolutno tako i relativno.⁴ Drugi se tiče sprečavanja izbegavanja plaćanja poreza.⁵

4. Ideje Marijane Macukato

Marijana Macukato, inače profesorka na University College-London, u knjizi *“Preduzetnička država”* preispituje ideju o tome da bi ulogu države trebalo svesti na postavljanje “pravila igre” i ispravljanje tržišnog mehanizma. Ona iznosi brojne primere koji dovode u pitanje uvreženo mišljenje da “birokratizovan” javni sektor osujećuje rast inače dinamičnog i inovativnog privatnog sektora. Naprotiv, ona ukazuje da bez dinamičnog i inovativnog javnog sektora nema rasta u privatnom sektoru.⁶

⁴ Granična poreska stopa na dohodak u SAD u periodu 1951-1963.g. iznosila je 91, odnosno 92 odsto (danas je 37). Ovo nije sputavalo američku privredu, smatra Brehman, ali je onemogućavalo velike socijalne razlike.

⁵ Brehman navodi procenu OECD-a da siromašne zemlje gube na utaji poreza tri puta više novca nego što dobijaju od inostrane pomoći.

⁶ Recimo, svaki od najvažnijih sastavnih delova ajfona, koji ga čine pametnim telefonom, od interneta i GPS-a preko ekrana osetljivog na dodir, nastao je zahvaljujući javnim ulaganjima kao i javnim institucijama koje su same stvorile ove ključne inovacije. Naravno,

Izazovi poput klimatskih promena, rastuće nejednakosti ili primene veštačke inteligencije u raznim sferama života ne mogu se rešiti bez aktivne uloge države, smatra Macukato.

Proizvodnja čiste energije, poput vetra i solarne energije, predstavlja sektor u kome su inovacije veoma važne ukoliko želimo da umanjimo sad već sasvim vidljive posledice klimatskih promena. Macukato objašnjava kako dosadašnja iskustva u razvoju drugih industrija, poput biotehnologije i IT, pokazuju da privatna preduzeća ulaze u neku oblast tek nakon što uspešne državne inicijative apsorbuju najveći deo neizvesnosti i rizika razvoja novih tehnologija. Tako da nije realno očekivati da će kapitalno intenzivne i visokorizične oblasti u čistoj tehnologiji biti predvođene rizičnim (venture) kapitalom ili da tu može da pomogne neka mala zelena investiciona banka. Privatni investitori najčešće čekaju da početna rizična ulaganja izvrši država, a oni tek kasnije "zajašu" talas novacija. Mere štednje samo ugrožavaju ovu neophodnu misiju države, smatra Macukato.⁷

Bilo bi pogrešno iz ovih primera zaključiti da Macukato zanemaruje preduzetničku ulogu privatnog sektora. Naprotiv, ona se zalaže za javno-privatna partnerstva, ali u smislu podizanja uloga svih uključenih strana, a ne umnožavanja problema u obliku socijalizacije rizika i privatizacije dobiti. Drugim rečima, da ukoliko stvari idu dobro najveću korist ima privatni sektor, ali ako krenu loše da država uskoči s programom spasavanja i tako gubitke raspodeli na sve građane. Uvreženo je mišljenje da oni koji rizikuju u privatnom sektoru treba da budu nagrađeni visokim primanjima, jer "oni to zaslužuju". Ta logika se koristi za opravdanje veoma visokih zarada akcionara poslednjih decenija, što je još jedan od značajnih izvora porasta nejednakosti. Ali baš kao što se Epl nagrađuje za rizik koji preuzima kad razvija svoje inovacije, tako bi država trebalo da bude nagrađena za svoje. Ignorisanje preduzetničke snage koja dolazi iz državnog sektora uticalo je na prirodu dosadašnjih javno-privatnih partnerstava. Ona su više parazitska, umesto simbiotska, jer se novac uglavnom troši na neefikasne podsticaje: subvencije, smanjenja poreza,

preduzetnički duh Stiva Džobsa i Silikonske doline je neupitan, ali je istovremeno nepravedno ni jednom rečju ne pomenuti državu i njene doprinose u ovom i nizu drugih sličnih primera, naglašava Macukato.

⁷ Macukato smatra da je besmisleno kako će države "rezovima" postići rast, budući da su, po njenom mišljenju, ključni pokretači ekonomskog rasta državna ulaganja poput obrazovanja, istraživanja i tehnološke promene. Važan je kvalitet, a ne kvantitet duga, jer kvalitet može uticati na mogućnost dugoročnog rasta, smatra ona.

oporezivanje štetnih gasova, tehničke standard, a mogao bi biti mnogo efikasnije uloženi, ističe Macukato.

Prema profesorki Macukato od veličine javnog sektora važnije je pitanje na šta se troši državni novac. Ovo je važno za zemlje u tranziciji, kakva je Srbija. Ona smatra da su mere štednje u ovim zemljama (koje im nameće MMF) "više ideologija nego dobra ekonomija". Ulaganje u funkcionalno i efikasno zdravstvo, potrošnja na obrazovanje ili istraživanja, ključni su za stvaranje ljudskog kapitala i budućih tehnologija, pa samim tim i ekonomski rast.

Marijana Macukato nas, dakle, uvodi u način razmišljanja koji bi trebalo da osnaži državu, učini je hrabrijom i pripremi za rešavanje izazova poput, recimo, rastuće nejednakosti i zagađenja životne sredine.

5. Umesto zaključka: Poruka

Nužan je, dakle, novi razvojni koncept.

Problem je, međutim, smatraju navedeni i mnogi drugi autori, konsenzus na nacionalnom i globalnom nivou. Koordinisanom akcijom nekoliko svetskih sila predvođenih SAD-om, mogli bi da se reše gorući problemi sadašnjeg neodrživog razvoja. Za sada takva volja, na žalost, ne postoji.

Filozofi, s tim u vezi, problem vide u antropocenu, tj. čovekovoj bezobzirnoj i neodgovornoj dominaciji na planeti. S tim u vezi Predrag Slijepčević, evolucionisti filozof, sa univerziteta Brunel u Londonu, u knjizi *Svetac i grešnik* kaže: „Naš superorganizam, antropocen, postoji svega nekoliko decenija ili najviše dve – tri stotine godina, a već je uzrok ekološke katastrofe širokih razmjera, koja, po svjedočenju vodećih naučnika, može dovesti do uništenja ljudske, ali i mnogih drugih bioloških vrsta.“⁸ Autor ističe rizike koje donosi tehnika: klimatske promene, masovno izumiranje bioloških vrsta, nuklearni i hemijski otpad, nove bolesti, rizik od gubljenja kontrole nad modernim tehnologijama, itd. Ekosistemi nikada nisu bili izloženi tolikoj pretnji kao danas, klimatska kriza narušava sposobnost zemlje da održi čovečanstvo, a rizici su još veći kako globalne temperature rastu.⁹

Nova naučno-tehnička revolucija, praćena snažnim razvojem informacionih tehnologija, digitalizacijom privrede i društva, robotizacijom i nanoteh-

⁸ Slijepčević, P. : *Svetac i grešnik. Kako zloupotrebljavamo nauku i budućnost čovečanstva*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2018, str. 251.-252.

⁹ Ovo glasi u izveštaju UN koji se bazira na stavovima nekoliko vodećih svetskih naučnika (Prema: „*Danas*“, Beograd, 9. VIII 2019, str. 13).

nologijom moraju, dakle, biti usklađeni sa konceptom održivog razvoja, kako na globalnom, tako i na nacionalnom razvoju. Stoga su potrebne duboke reforme i na globalnom i na nacionalnom nivou. Kada je Srbija u pitanju nužne su reforme javnog sektora, jačanje institucija, poslovnog ambijenta, itd., što podrazumeva novu strategiju društveno-ekonomskog razvoja. Pri tom, ključni doprinosi održivom rastu moraju biti investicije zasnovane na ekološkim principima, i izvoz proizvoda više faze prerade zasnovane na kvalitetu kao faktoru konkurentnosti.

Što se tiče odnosa privatnog i javnog, kao i odnosa tržišta i države saglasan sam sa gledištima Tirola i Macukato. Tirol traga za uspostavljanjem institucija koje bi trebalo da pomire, koliko god je to moguće, lični i zajednički interes. Macukato smatra da problem nije u sukobu državnog i privatnog, već kako preusmeriti raspravu o ulozi države u ekonomiji dalje od ideologije, a u smeru praktičnog promišljanja koje može pokrenuti privredu. Macukato se, s tim u vezi, poziva na Kejnsa koji je u *Kraju lese-fera* (1926) istakao: "Za državu je važno ne da radi ono što pojedinci već rade, i da to radi malo bolje ili malo gore; već da radi ono što se trenutno uopšte ne radi". To, međutim, zahteva viziju i odlučnost- što danas sve češće nedostaje.

Neprihvatanje ovakvih i sličnih ideja pametnih, mudrih i učenih ljudi vodi ekonomsku politiku (i na nacionalnom i na globalnom nivou) u sindrom "slepeg putnika" (Tirol) ili "pijanog vozača" (Stiglic). Ekonomske politike, koje kreiraju i sprovode političari, moraju biti utemeljene na nauci, a ne na "geniju" hibrisa i "sveznajućeg" autokrate. Ako ne budemo i dalje poštovali ovu elementarnu logiku preta nam sudbina "Titanika", sa nesagledivim posledicama.

Literatura

Brehman, R.: Besplatan novac za sve. Pet ideja koje će promeniti svet, Dereta, Beograd, 2019.

Macukato, M.: Preduzetnička država, Akademska knjiga, Novi Sad, 2019.

Milanović, B.: Globalna nejednakost, Akademska knjiga, Novi Sad, 2016.

Piketi, T.: Kapital u 21.veku, Akademska knjiga, Novi Sad, 2015.

Pejanović. R.: Razvojni problemi privrede i društva, Akademska knjiga, Novi Sad, 2017.

Pejanović, R.: Izazovi ekonomskog obrazovanja, Akademska knjiga, Novi Sad, 2019.

Pejanović, R.: Dosadašnji model razvoja nije održiv, "Politika", pogledi, Beograd, 23.IX 2019, str. 13.

Pejanović, R.: Kako pomiriti lične i zajedničke interese, nedeljnik NIN, Beograd, 1. avgust, 2019, str. 39.

Slijepčević, P.: Svetac i grešnik. Kako zloupotrebljavamo nauku i budućnost čovječanstva, Akademska knjiga, Novi Sad, 2018.

Stiglic, Dž.: Slobodan pad, Akademska knjiga, Novi Sad, 2014.

Stiglic, Dž.: Velika podela, Akademska knjiga, Novi Sad, 2015.

Stiglic, Dž.: Evro, Akademska knjiga, Novi Sad, 2016.

Stiglic, Dž.: Nakon neoliberalizma, "Danas", Beograd, 10. VI 2019, str. 17.

Tirol, Ž.: Ekonomija za opšte dobro, Akademska knjiga, Novi Sad, 2019.

SVJETSKI SISTEM: KRIZA LIBERALNE DEMOKRATIJE

THE WORLD SYSTEM: THE CRISIS OF LIBERAL DEMOCRACY

mr ZORAN JOVOVIĆ,
Filozofski fakultet, Univerzitet Crne Gore,

Apstrakt: U radu se razmatra fenomen globalizacije, to jest fenomen svjetskog sistema – centar, poluperiferija i periferija. Pored pomenutih socijalnih i političkih fenomena, razmatra se i sociološka korelacija svjetskog sistema i liberalne demokratije. Liberalna demokratija, temelji se na vrijednostima, ali, s druge strane, sa njom se i manipuliše. Samim tim ona postepeno ulazi u stadijum krize, a prevashodno zbog političkih lidera, njihovih interesa, političke nekulture, terorizma i dr. Da bi se liberalna demokratija održala, neophodno je da lideri budu aktivni učesnici u životu društvene zajednice. Takođe, neophodno je i da građani aktivno participiraju u političkom životu. Njihova je obaveza da biraju upravljače i da isti oni mogu da se biraju. To na kraju i podrazumijeva liberalna demokratija.

Ključne riječi: Svjetski sistem – centar, poluperiferija, periferija, politički lideri, zajednica građana, kriza smisla, kriza liberalne demokratije

Abstract: In this paper the phenomenon of globalization is considered, i.e. the phenomenon of the world system - the center, the semi-periphery and the periphery. In addition to the aforementioned social and political phenomena, the sociological correlation of the world system and liberal democracy is also discussed. Liberal democracy is based on values, but on the other hand, is being manipulated. Therefore, it is gradually entering a stage of crisis, primarily because of political leaders, political interests, political ignorance, terrorism, etc. In order for liberal democracy to be sustainable, it is necessary for leaders to be active participants in the life of social community. It is also

necessary for citizens to take an active part in political life. It is their duty to elect the governors and to be elected as well. This is what liberal democracy ultimately entails.

Key words: *World System– Center, Semi–Periphery, Periphery, Political Leaders, Community of Citizens, Crisis of Meaning, Crisis of Liberal Democracy*

1. Uvod

Ukoliko se demokratija ne temelji na vrijednostima, onda se sa njom može i manipulirati. Ako se sa njom manipulira, onda je ista u velikoj opasnosti. Vrijednosti, kao što su: pravda, društvena promjena, sloboda i tolerancija ne bi smjele nikako da se dovode u pitanje, jer one omogućavaju razvoj individualnog i kolektivnog života u savremenom demokratskom društvu. Takođe, odgovornost pojedinaca–lidera, grupa–političkih stranaka, institucija vlasti i slično implicira odgovorno djelovanje, kao i ponašanje i prema samima sebi i prema društvu u cjelini. Odgovornost prema društvu podrazumijeva da pojedinac nikako ne bi smio da bude pasivan, jer time omogućava da društvom rukovode sumnjive osobe– tirani, diktatori, a samim tim i demokratija biva ozbiljno ugrožena.

U pojedinim društvima Istočne i Jugoistočne Evrope, u kojima je proces demokratske tranzicije bio dug, dominirali su oni pojedinci koji su mentalno bili u prošlom vremenu, daleko od savremenih civilizacijskih tokova, pa su samim tim bili i jako opasni. Neodgovornost lidera na globalnom nivou može se prepoznati po tome što ne posjeduju odgovornost prema životu stotinama i milijardama pojedinaca. Uski i sebični interesi, političko neznanje, politička nekultura, nepostojanje osjećanja određuju cilj pojedinačnog i grupnog života. Za njih su svi živi ljudi samo brojke, sa lakoćom uspijevaju da izazivaju sukobe, sve dok ne dođe do rata. Na primjer, kada su Holanđani bili pomorska sila, oni su sa lakoćom ušli u rat sa Englezima, koji su bili veoma moćna pomorska sila. I ne samo sa njima, već i sa Špancima. U toj borbi, naravno, oni su najviše izgubili– izgubili su čak 80 posto nacije Holandije. Naučili su glavnu lekciju– sa jačim više nikad se ne upuštati u bilo kakvu borbu. Veća društva ulaze u sukob sa većim (SAD, Rusija, Španija), a manja društva ulaze u sukob sa manjim društvima (Srbija, Grčka, Portugalija...). To je pravilo. (Č. Čupić, 2010: 214–221)

Ako lideri nijesu odgovorni, najprije prema samima sebi, a potom prema drugima, to jest društvu kao zajednici građana, onda je demokratija ugrožena. Da bi se demokratija održala, neophodno je da lideri budu aktivni učesnici u životu društva. Takođe, neophodno je i da građani aktivno participiraju u političkom životu. Njihova je obaveza da biraju upravljače i da isti oni mogu da se biraju. To na kraju i podrazumijeva demokratija.

2. Svjetski sistem: centar, poluperiferija i periferija

*„Demokratija nije postliminij – kuća kojoj se vraća,
Vlast, rodno mjesto kojem Vlast prirodno teži.
Postliminij Vlasti je totalitarizam.
Zato se za Demokratiju mora boriti, i izboriti.
Zato se demokratija mora osvajati, i braniti.“*
(R. Kilibarda, 2013: 6)

Jedan od najuticajnijih svjetskih politikologa, koji je preminuo 2008. godine, iz čijih smo knjiga mnogo šta naučili, Samjuel P. Huntington, davne 1984. godine postavio je jedno dosta kvalitetno pitanje– da li na globalnom nivou, nakon hladnog rata, ima više ili manje demokratije? (M. Popović, 1996) Ovo pitanje je značajno, kako sa sociološkog i politikološkog aspekta, aktuelno je, a odgovor na isto nije lak. Pojedina društva u Istočnoj i Centralnoj Evropi, devedesetih godina 20. vijeka, kao što su: poljsko, čehoslovačko (zvanično odvajanje 1. januara 1993. godine: češko i slovačko), mađarsko društvo i slično veoma brzo su postigla dobre rezultate u sferi privrede, prava, obrazovanja i demokratije, dok su, s druge strane pojedina društva u Jugoistočnoj Evropi, kao što su srbijansko, crnogorsko, hrvatsko i slično polako „tonula“. U pojedinim segmentima ona su nazadovala. U njima je još uvijek postojala komandna, statična, privreda, a postojeći politički režim bio je mješavina autoritarno-totalitarnih karakteristika. Prve godine, nakon hladnog rata, prema istraživanjima F. Housea, karakteriše progres u svim sferama društva, što znači i progres na polju slobode, tolerancije, pravde, ljudskih potreba i sl., dok s druge strane koliko je prisutan progres, toliko je i prisutan regres. M. Popović (1996: 24), parafrazirajući F. Housea, ističe: „od 1989–e do 1992–e, osetno je pao i procenat svetskog stanovništva koje živi u ‘slobodnim’ zemljama (sa 38,86% na 25,29%), i procenat stanovništva koje živi u ‘neslobodnim’ zemljama (sa 41,09% na 31,79%), dok je značajnije (sa 20,05% na 42,92%) porastao jedino

procenat svetskog stanovništva koje živi u 'delimično slobodnim' zemljama, dakle upravo u onim zemljama u kojima je sudbina slobode i demokratije, prema samoj definiciji (klasifikaciji), još uvek krajnje neizvesna."

Demokratija (liberalna demokratija) postala je jedan najpopularniji društveno-politički fenomen na globalnom nivou (svjetski sistem). To je realnost. Od nje, kao što kaže Entoni Gidens (2007), očekivalo se ništa drugo, nego da će uspješno funkcionisati. Istina, funkcionisala je i još uvijek funkcioniše. S druge strane, istina je i da ona nailazi na razne probleme. E. Gidens (2007) ističe da postoji jedan paradoks demokratije, koji nas sve zbunjuje— ona (demokratija) se širi svuda po svijetu, dok se u društvima u kojima je nastala, koja se smatraju kolijevkom demokratije, koja imaju dugu demokratsku tradiciju, pojavljuje veliko razočaranje i individualno i grupno u demokratske procese. Tako, na primjer, u Sjedinjenim Američkim Državama i Zapadnoj Evropi istraživanja jasno pokazuju da je ogroman broj pojedinaca koji su potpuno ravnodušni prema demokratskom političkom sistemu.

Najčešće se ističe da je uzrok te indiferentnosti, pa i razočaranja globalizacija socijalnog života. (E. Gidens, 2007) Tako jedan od najistaknutijih sociologa u Americi, Danijel Bel (parafrazirano u: E. Gidens, 2007: 434) ističe da su vlade u nacionalnim društvima, kao zajednicama građana postale „suviše male da se izbore s velikim problemima“ i istovremeno „suviše velike da bi se uhvatile u koštac sa malim problemima pojedinih gradova ili oblasti.“ (D. Bel, citat preuzet iz: E. Gidens, 2007: 434–435) Građani su postali krajnje cinični prema političkim liderima, koji eksplicitno tvrde da mogu da utiču na ona pitanja, na one probleme koji prevazilaze granice jednog nacionalnog društva. Istraživanja u Americi pokazuju da se politički lideri susreću sa raznim teškoćama, kada trebaju da se predstavljaju u javnosti i ističe se da su političari usresređeni na svoje interese i da se ne drže obećanja, koja su dali građanima prije samih izbora. Dosta je pojedinaca u savremenim demokratskim društvima, koji su postali ravnodušni, to jest nemaju nikakvo interesovanje za svakodnevna dešavanja u politici. (E. Gidens, 2007)

Veoma je interesantno da su dvije ideologije, koje su neprestano u "ratu," kao što su liberalizam i socijalizam, koje interpretiraju svijet u posljednjih par vjekova, saglasne po pitanju jednog, a to je da je ljudski progres sasvim neizbježan. Za prve je nosilac progressa niko drugi, nego građanska klasa, a za druge je to proleterijat, ali ono što im je zajedničko, jeste progres. Po njima se on ne može izbjeći. Njihov odgovor po pitanju demokratije, nakon hladnog rata, pozitivan je. Ako se u odgovor koji su nam oni dali ne uklapa

mnoštvo činjenica, a jedna je da je u dvadesetom vijeku dominirala nesloboda, politička nekultura, nepoštovanje ljudskih prava i sloboda, kao i da smo imali povećanu smrtnost, više nego ikada, to je onda problem mnoštva činjenica. Po pitanju *centra (jezgra), poluperiferije i periferije svjetskog sistema* najčešće se ističe da su za demokratiju veće šanse u centru (jezgru) svjetskog sistema, nego u poluperiferiji i periferiji. Jedna od esencijalnih razlika između liberalne i svjetsko-sistemske interpretacije jeste to da liberalna ovu razliku (centar, periferija i poluperiferija) predviđa, dok je svjetsko-sistemska poštuje, pa su i njena predviđanja tačnija, to jest realnija. (M. Popović, 1996)

Na primjer, Djovani Arigi, koji je bio veoma blizak saradnik američkom sociologu i svjetsko-sistemsom analitičaru Imanuelu Volerstinu, „upravo zahvaljujući analitičkom uvažavanju specifične svetsko-sistemske pozicije poluperiferije, jos 1990-e, dok je euforija nerealnog optimizma vladajućeg liberalizma još uvek kulminirala, bio u stanju da realistički predvidi i upozori: ‘Sasvim je moguće da će tekuća kriza prosistemskih i antisistemskih autoritarnih režima poluperiferije postati rodno tlo novih vrsta ekstremnih etnonacionalističkih demokratskih režima (...) Nemoćan bilo da zadovolji bilo da suzbije narodne zahteve za standardom i demokratijom, sve veći broj režima poluperiferije može doći u iskušenje da izlaz iz ovog političkog bespuća potraži u zadovoljavanju tih zahteva selektivno, na bazi rasne, etničke ili verske diskriminacije (...) Ljudska mržnja i patnja mogle bi da eskaliraju iznad bilo čije moći kontrole.’“ (isto, s. 25–26)

Iskustvo demokratske tranzicije u društvima Južne Evrope i iskustvo demokratske tranzicije u društvima Južne Amerike diferencira se. Demokratska tranzicija u Južnoj Evropi, to jest u Španiji, Portugaliji i Grčkoj može se posmatrati kao progres– od nedemokratskih političkih režima (čvrstih diktatura) do demokratskog političkog režima. Riječ je o procesu koji je završen sredinom sedamdesetih i početkom osamdesetih godina 20. vijeka. To je rezultat istraživanja u kome su participirali istraživači iz Portugalije, Španije i Grčke, to jest Djovani Arigi i njegovi najbliži pomoćnici. (istraživanje u: M. Popović, 1996) Glavni nalaz, do koga se došlo ovim kompleksnim istraživanjem, može se različito razumijevati, tumačiti i objašnjavati. Društva u Južnoj Americi krenula su sa procesom demokratske tranzicije od poluperiferije svjetskog sistema, isto kao i društva u Južnoj Evropi. Dakle, početak im je bio identičan. Međutim, ono što ih u esenciji diferencira, jeste to što su sva društva u Južnoj Americi tu i ostala (poluperiferija) – složen proces demokratske tranzicije bio je neuspješan, dok su društva u Južnoj Evropi odmah prešla u centar svjetskog

sistema (demokratija) – demokratska tranzicija bila je veoma uspješna. I ne samo što je bila uspješna, ona je i brzo završena. U poređenju sa procesom demokratske tranzicije u društvima Južne Amerike i demokratske tranzicije u društvima Južne Evrope, demokratska tranzicija u društvima Jugoistočne Evrope, to jest Balkana nije akribično i šire izučavana. To su paušalna istraživanja, sa izuzetkom istraživanja S. Darmanovića (2002), a jedan od razloga jeste što je u pitanju izuzetno kompleksan i izuzetno spor proces. Kao što i sami znamo, Balkan ima samo iskustvo zaoštrenih društvenih odnosa i iskustvo iz rata, te je i stoga krajem osamdesetih i početkom devedestih godina bio blizu neuspješnog procesa demokratske tranzicije u društvima Južne Amerike, a delako od uspješnog procesa demokratske tranzicije u Južnoj Evropi, to jest u Španiji, Portugaliji i Grčkoj. Do sličnih rezultata došli su istraživači, kao što su: Ivan Berend i Đeređ Ranki, ekonomisti, veoma bliski svjetsko-sistemskim analitičarima. Oni su istražujući (istraživanje u: M. Popović, 1996) evropsku periferiju došli do sljedećeg zaključka: čak i kada se govori o jednoj periferiji, evropskoj periferiji i u njoj o privrednom razvoju, ne može se govoriti o jednom iskustvu tranzicije, već o najmanje dva, koja nijesu identična, već se diferenciraju. Prvo je uspješan proces ili iskustvo tranzicije u društvima Južne Evrope– prelaz iz polu–periferije u centar svjetskog sistema (demokratija), a drugo je neuspješan proces ili iskustvo tranzicije na Jugoistoku Evrope. Jugoistočna Evropa je dugo bila na periferiji svjetskog sistema i upravo zbog toga je (krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina dvadesetog vijeka) ostala blizu iskustva demokratske tranzicije u društvima Južne Amerike, a istovremeno daleko od uspješnog procesa demokratske tranzicije u društvima Južne Evrope.

Završetkom hladnog rata bilo je smjenjivanja nedemokratskih političkih režima, imali smo velike uspjehe (uspješna demokratska tranzicija i konsolidacija u Južnoj Evropi), ali i velike krize u društvima, koja su nastala raspadom velike Jugoslavije i postojanje totalitarno-autoritarnog režima (odnosi se na početak devedesetih godina 20. vijeka).

Vrlo često se ističe da ono što se dogodilo na Balkanskom poluostrvu, u postkomunizmu, da se jednostavno može inkorporirati u jednoj sintagmi - „izmišljanje pluralizma.“ On je izmišljen, „on nije, na način na koji se razvijao u devetnaestom stoljeću u Velikoj Britaniji i čak i nešto ranije u SAD, Francuskoj i drugdje, bio politička konzekvencija socijalno već postojećih razlika, socijalnih razlika koje su se uz savladavanje prepreka uspinjale do razine političke legitimnosti i prihvaćenosti, nego je došao kao jedna vrsta političke odluke da

se promijeni način na koji se igra politička igra, da se uvede ono što je, koliko je politički moguće, različito od starog modela koji je, načelno gledano, bio model u kojemu je monolitnost bila zaštićena vrijednost.“ (Ž. Puhovski, 2005: 16)

Pojedinci u postkomunizmu mislili su da će samim stvaranjem uslova za postojanost političkog pluralizma, njihov život postati kvalitetniji, ali nije. Nastupilo je vrijeme siromaštva, zaoštrenih društvenih odnosa, to jest ratova i političkih konfrontacija. To nije trajalo godinu, dvije, već skoro pa čitavu deceniju. I kad su mislili da je došao kraj njihovoj patnji, nastupili su neki novi problemi, a sve zbog onih koji su „izmislili pluralizam,“ kako bi djelovali u pravcu zadovoljenja svojih sebičnih interesa. I kada su nestali ti koji su „izmislili pluralizam“ došli su neki novi. I ti novi su nastavili da izmišljaju da je u društvu potpuno uspostavljena liberalna demokratija, a svjesni su da se nalaze na poluperiferiji ili periferiji svjetskog sistema, daleko od samog centra (SAD, a zatim Francuska i Velika Britanija).

Kada je riječ o krizi liberalne demokratije, čini nam se veoma interesantnim sociološki razmotriti F. Fukujamin „trijumf demokratije: kraj istorije“ (u: E. Gidens, 2007: 433), koji je postao predmet najveće akademske polemike, koja se vodila posljednje dvije decenije dvadesetog i početkom dvadesetprvog vijeka. E. Gidens (2007), tumačeći Fukujamu, ističe da se sam koncept kraja istorije temelji na trijumfu liberalne demokratije i kapitalističkog sistema. Veliki društveno-politički događaji, kao što su revolucije, koje su se dogodile u društvima Istočne Evrope 1989/1990. godine 20. vijeka, raspad SSSR, rat na Balkanu, demokratske tranzicije u društvima Južne Evrope, stvaranje uslova za postojanje višestranačkog sistema i slično, okončani su. Za monarhiju, fašizam, komunizam više nema prostora, niko ih ne podržava, a liberalna demokratija, koja je toliko popularna na globalnom nivou više nema ozbiljnog, njoj dostojnog protivnika. (E. Gidens, 2007) Stigli smo, kako kaže Fransis Fukujama (cit. u: E. Gidens, 2007: 433) do kraja, do „krajnje tačke ideološke evolucije čovečanstva, u kojoj je zapadna demokratija uspostavljena kao konačni oblik vladavine“ (1989). Fukujamina teza bila je povod za kritičke reakcije, ali je on, ipak, skrenuo pažnju na ključni fenomen našeg vremena. U ovom trenutku, ne postoji biračko telo ili masovni pokret koji su u stanju da zamisle oblik ekonomske i političke organizacije koji bi mogao biti alternativa tržišnoj privredi i liberalnoj demokratiji.“ (E. Gidens, 2007: 433) Sasvim je očigledno da je za Fukujamu liberalna demokratija nedodirljiva i da joj kao takvoj niko ne može pa-

rirati. Ona je posljednja i poslije nje neće biti nikakve ideologije ili sistema. To je za akademsku, intelektualnu elitu, kao i za laike jednostavno nezamislivo.

Sada ćemo se usresrediti na diktaturu (polu-periferija) i demokratiju (centar) na globalnom nivou (u svjetskom sistemu). Prema M. Popoviću (1996), i liberalna i svjetsko-sistemska škola ili teorija na dosta sličan način opisuju redosljed diktature i demokratije na globalnom nivou. Diktature postoje, to jest ova vladavina uglavnom je bila ili je još uvijek učvršćena na periferiji i poluperiferiji, a demokratija je učvršćena u centru (jezgru) svjetskog sistema. Za vladajuću, liberalnu školu ili teoriju, ovaj redosljed je rezultat onih faktora, kao što su privredni, politički i slično, dok je za svjetsko-sistemska školu ili teoriju taj redosljed slika i prilika jednog svjetskog sistema. Dosta različita razumijevanja, tumačenja i objašnjenja upravo su ta koja proizvode i dosta različite konstatacije. Pa je konstatacija vladajuće liberalne interpretacije, u novije vrijeme i „kvaziliberalne interpretacije,“ nastajanje jednog sasvim novog oblika *rasizma*.

Taj oblik rasizma „je manje eksplicitan, biološki i rasni, a više latentan, takozvani civilizacijski i kulturni rasizam. Kod ovog novog rasizma, opet, nije toliko sporna sama deskripcija relativne necivilizovanosti/nekulture (autoritarne političke kulture) kao faktora reprodukcije diktature na periferiji/poluperiferiji svjetskog sistema, koliko je sporna, površna i netačna njena interpretacija, to jest njeno odbijanje da prizna bitnu materijalističku vezu koja postoji između relativne nerazvijenosti, siromaštva i podređenosti periferije/poluperiferije u jedinstvenoj svjetskoj privredi, na jednoj, i relativne necivilizovanosti/nekulture/autoritarnosti ovih zona svjetskog sistema, na drugoj strani. Zbog toga je vladajuća/liberalna interpretacija, u krajnjoj liniji, i politički konzervativna.“ (M. Popović, 1996: 29)

S druge strane, za razliku od generalne konstatacije koju su nam ponudili liberalisti, konstatacija svjetsko-sistemske škole ili interpretacije ili teorije jeste, ni manje ni više, postojanje jednog svjetskog političkog sistema. Ovaj sistem jedna je realnost, a ko neće da ga prihvati, na kraju, moraće da ga prihvati. A čini nam se da su ga skoro svi, latentno, prihvatili. Svjetski politički sistem uspijeva da demoralizuje političke sisteme u društvima, kao zajednicama građana. Oni su manji i slabiji, pa mu to i uspijeva ili ako još uvijek nije-uspješno. Mnogi svjetsko-sistemska teoretičari i analitičari ističu da postojanje jednog kompaktnog svjetskog političkog sistema dokazuje postojanje ukupno tri reda činjenica koje su i „integrisane.“ To su:

1) Pomenuti redosljed diktature (periferija, poluperiferija) i demokratije (centar).

Ovaj redosljed ne osporava ni jedna, ni druga škola ili interpretacija, to jest liberalna i svjetsko–sistemska;

2) „Ona bitna materijalistička veza koja postoji između privredne i ukupne nerazvijenosti i podređenosti periferije/poluperiferije u jedinstvenoj svjetskoj privredi i političke autoritarnosti ovih zona svetskog sistema (koju uporno previđa vladajuća/liberalna interpretacija)“ (isto, s. 29) i

3) Razgranate, moćne institucije – vidljive (Ujedinjene nacije i sl.) i nevidljive – koje efikasno upravljaju diferenciranim „procesima svetske privrede, društva i politike, i koje zbog toga sve više i funkcionišu kao neka vrsta kompleksne i komplikovane, ali ipak jedinstvene SVETSKE VLADE.“ (M. Popović, 1996: 29–30)

Svjetska vlada? To je naravno (1) SAD, (2) Francuska i (3) Velika Britanija – centar svjetskog sistema. Završetkom „hladnog rata,“ kako kaže M. Pečujlić (2002: 93), „Amerika je ostala sama na svjetskoj areni: ni jedna država, ili više njih zajedno, ne čine nikakvu efektanu protivtežu.“

Koliko je postojanje svjetske vlade dobro, toliko je i loše. Zašto loše? Postojanje svjetske vlade guši identitet vlada u nacionalnim društvima, kao zajednicama građana, a bez identiteta gubi se značaj, značenje i smisao, kako pojedinaca, vlada, tako i nacionalnih društava, kao zajednica građana. Postojanje svjetske vlade znači ništa drugo, nego konstituisanje totalitarizma i dovršenost. (S. Vukićević, 2005) Ako centar (SAD, Francuska, Velika Britanija), koji predstavlja kolijevku demokratije, konstituiše totalitarizam, šta onda reći za polu–periferiju svjetskog sistema?

Vrlo često se postavlja pitanje, da li će demokratija nastaviti da raste, u smislu preobražaja u neki drugi oblik, ili će postepeno nestajati? V. Vasović (2002: 40) pokušava dati odgovor. Činjenica je da nikada, ali nikada nijesu postojali bolji uslovi za razvoj demokratije, kao što danas postoje. Naročito u onim segmentima društva, kao što su kultura, obrazovanje, turizam i privreda. Takođe, s druge strane, pored ovih uslova, svijetom kruži jedan proces, koji degradira demokratiju. I ne samo što je degradira, on je i ograničava ili, na kraju i uništava. Riječ je o fenomenu globalizacije. Globalizacija, postaje jedna realnost i društvenog i globalnog poretka. „Da li je i kakvo mesto vulkanska mašinerija i energija savremenog golijata globalizacije ‘nametnula’ demokratiji i pojedinim državama nije još sasvim jasno. Demokratija, sa svoje strane, nema

količinu moći kojom može presudno uticati na svoju sudbinu i zato će morati da se prilagođava“ globalizaciji. „A dokle i dokad?“ (V. Vasović, 2002)

Slično V. Vasoviću (2002), M. Popović (1996) postavlja dva pitanja: Da li je liberalna demokratija jedna norma koja je prije svega univerzalna? Da li je liberalna demokratija ograničena, kako u vremenu, tako i u prostoru? To da je liberalna demokratija norma koja je prije svega univerzalna pripada liberalnoj školi mišljenja, dok to da je ograničena i prostorno i vremenski pripada svjetsko–sistemske škole mišljenja. Prema M. Popoviću (1996: 30), istina je da je liberalna demokratija norma, koja je univerzalna i da je liberalna demokratija ograničena. Dakle, i jedno i drugo. Demokratija na Zapadu (centar–svjetski sistem) norma je i uzor za polu–periferiju („nerazvijena društva“), takođe, s druge strane ona je ograničena (samo je za Zapadni svijet).

Politički sistem je „piramida, pod pretpostavkom da u jednom društvu postoje različiti stupnjevi moći, tako da u demokratskom društvu vlast ide od baze ka vrhu a u birokratskom društvu suprotno, od vrha do baze“ (N. Bobio, 1990: 33). Ovdje je savremeno „demokratsko društvo“ – centar svjetskog sistema, dok je „birokratsko društvo“ (N. Bobio, 1990: 33) – polu–periferija svjetskog sistema.

Razlikujemo političke sisteme koji pripadaju centru svjetskog sistema, političke sisteme koji pripadaju poluperiferiji svjetskog sistema i političke sisteme koji pripadaju periferiji svjetskog sistema. Političke sisteme koji pripadaju centru karakteriše: razvijena politička kultura, krajnje poštenu i slobodni izbori, razvijena ekonomija, apsolutno poštovanje ljudskih prava i sloboda, politički konsenzus i slično. Političke sisteme, koji pripadaju periferiji i/ili poluperiferiji karakteriše: nedemokratska politička kultura, nerazvijena ekonomija, tranzicija u tranziciji, „političke neslobode,“ autoritarni i totalitarni režimi i slično. Politički sistemi koji pripadaju centru svjetskog sistema su: Politički sistem u razvijenoj Velikoj Britaniji (liberalno–demokratski sistem, parlamentarni sistem); zatim, politički sistem najdominantnije svjetske sile Sjedinjenih Američkih Država (liberalno–demokratski sistem, predsjednički sistem); politički sistem na Zapadu Evrope– Francuska (liberalno–demokratski sistem, mješavina: parlamentarno–predsjednički). Politički sistemi, koji pripadaju poluperiferiji svjetskog sistema su politički sistemi u društvima, to jest republikama nastalim raspadom velike Jugoslavije– u Hrvatskoj, Srbiji i slično. Oni su „fasadno–demokratski, i mešoviti. (...) Pomoću alternative svetsko–sistemske tipologije savremenih političkih sistema moguće je“ (M. Popović, 1996: 24) razumijevati, tumačiti i objasniti neke ključne fenomene iz oblasti

politike, „tranzitologije“ i slično. Nadalje, putem ove tipologije političkih sistema može se riješiti svaka politička jednačina, pa i nejednačina. Dosta interesantna politička nejednačina glasi (M. Popović, 1996: 33): „A nije jednako A'. Čak ni identični ustavno-pravni modeli, u različitim zonama svetskog sistema, ne proizvode identične, pa čak ni približno jednake političke rezultate. Predsednički sistemi Južne Amerike nisu ni približno jednaki svom uzoru, predsedničkom sistemu SAD: predsednički sistemi Južne Amerike su poluperiferni i zato samo fasadno–demokratski, dok je njihov uzor (predsednički sistem SAD) centralni i zato liberalno demokratski.“

3. Zaključak

Liberalna demokratija je u krizi i ne samo ona već i zapadna misao. Ovo potonje je poljuljano brojnim izazovima. Ti izazovi nijesu spoljašnji, već su unutrašnji i traže, ni manje ni više, temeljnu samorefleksiju. U globalnim odnosima, koji su kompleksni, s jedne strane, ali i u krizi, s druge strane, može se pronaći mnoštvo interpretacija. One su paralelne, ali ima i onih koje su „zamršene.“ I u jednim i u drugim bi, prema V. Vasoviću (2002: 48), trebalo „potražiti bar deo objašnjenja i odgovora na (...) probleme i kontradiktornosti globalizacije“ – svjetskog sistema (centra, poluperiferije i periferije) i liberalne demokratije.

Pored svjetske vlade (centar) postoji i „nevidljiva moć“ (sitiurana i u centru i u poluperiferiji i periferiji). Ona je sveprisutna. Kako kaže N. Bobio (1990) – negdje je veoma „vidljivo prisustvo nevidljive moći (mafija, kamora, neregularne masonske lože, nekontrolisane tajne službe koje štite subverzivne grupe, a trebalo bi da ih kontrolišu.“ (N. Bobio, 1990: 26). Terorizam, na globalnom nivou (svjetski sistem) „autoritarnom toku daje nove životne sokove.“ (M. Pečujlić, 2002: 94) Meta su mu nedužni pojedinci–građani: „razara (...) 'dušu društva', stvara stanje opšteg straha, izaziva i istovremeno opravdava represivne odgovore vlasti.“ (M. Pečujlić, 2002: 94) S druge strane, „globalni jastrebovi (...) tragediju“ zloupotrebljavaju „za uspostavljanje sveobuhvatne kontrole nad građanima, za podizanje novih zidova između zemalja i drastično ograničavanje slobode kretanja, pretvaranje bogatih društava u tvrđave.“ (M. Pečujlić, R. Nakarada, 2002: 94) **Da li je to liberalna demokratija? Nije!**

Literatura

Bobio, N. (1990), *Budućnost demokratije– Odabrana pravila igre*, Beograd: Filip Višnjić.

Boban, D. (2007), *Ustavni modeli polupredsjedničkih sustava vlasti u Rusiji i Poljskoj* u: *Anali Hrvatskog politološkog društva*, Zagreb: Hrvatsko politološko društvo. Dostupno na sljedećem linku: https://www.mediastudies.fpzg.hr/_download/repository/Anali_3__bez_naslovnice.pdf (pristup ostvaren: 23. 06. 2017).

Čupić, Č. (2002), *Sociologija: struktura, kultura, vladavina*, Beograd: Čigoja štampa, Fakultet političkih nauka.

Čupić, Č. (2001), *Politika i zlo*, Beograd: Čigoja štampa, Fakultet Političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

Čupić, Č. (2010), *Politika i odgovornost*, Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije, Čigoja štampa.

Čomski, N. (1999), *Kontrolisana demokratija*, Podgorica: CID.

Dal, R. (1999), *Demokratija i njeni kritičari*, Podgorica: CID.

Darmanović, S. (2002), *Demokratske tranzicije i konsolidacije u Južnoj i Istočnoj Evropi – osnovni modeli*, Podgorica: Pravni fakultet Univerziteta Crne Gore.

Drajzek S. Dž., Holms Templman L. (2003), *Post komunistička demokratizacija: politički diskursi u trinaest zemelja*, Niš: Istraživačko-analički centar, GIP Punta.

Gidens, E. (2007), *Sociologija*, Beograd: Ekonomski fakultet.

Gidens, E. (1998), *Posledice modernosti*, Beograd: Filip Višnjić.

Hantington, S. (2004), *Treći talas: demokratizacija na izmaku dvadesetog veka*, Zagreb: Politička kultura; Podgorica: CID.

Hantington, S. (2000), *Sukob civilizacija*, Podgorica: CID; Banja Luka: Romanov.

Kilibarda, R. (2013), *Sjaj i sjena demokratije*, Podgorica: Grafo Crna Gora.

Linc, H., Stepan, A. (1998), *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Beograd: Filip Višnjić.

Likpek, A. (2012), *Tranzicija u Rusiji: promene i izazovi* u: *Tranzicija*, Vol 14, No. 29–2012, str. 107–121, Ekonomski institut Tuzla, JCEA Zagreb, DAEB, IEP Beograda, feam Bukurest Z Cerica 1. Dostupno na sljedećem linku: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=128097 (pristup: 10. 03. 2015).

Popović, M. (1996), *Posle hladnog rata*, Bar: Barski ljetopis, JP Kulturni centar Bar.

Popović, M., Ranković, M. (1981), *Teorije i problemi društvenog razvoja*, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.

Postkomunizam i demokratske promene: demokratska rekonstrukcija države i političkog sistema (priredili: Vasović, Pavlović), Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 2002. g.

Puhovski, Ž. (2005), *Politički pluralizam bez socijalnog utemeljenja*, str. 15–30. u: *Slaba društva i nevolje sa pluralizmom* (regionalna konferencija, zbornik radova i izbor iz diskusije, 18. 03. 2005), priredili: Dvornik i Horvat, Zagreb: Fondacija Heinrich Boll.

Pečujlić, M. (2002), *Trka između demokratske i autoritarne globalizacije*, str. 80–100. u: *Postkomunizam i demokratske promene: demokratska rekonstrukcija države i političkog sistema* (priredili: Vasović, Pavlović), Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka.

Vasović, V. (2002), *Nova raskršća postkomunističke demokratije*, str. 29–71. u: *Postkomunizam i demokratske promene: demokratska rekonstrukcija države i političkog sistema* (priredili: Vasović, Pavlović), Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka.

Vukićević, S. (1998), *Simuliranje promjene (transformacija socijalizma)*, Podgorica: Univerzitet Crne Gore; Cetinje: "Obod".

Vukićević, S. (2005), *Sociologija: filozofske pretpostavke i temeljni pojmovi*, Beograd: Plato; Nikšić: Filozofski fakultet Univerziteta Crne Gore.

INDUKTIVNA METODA KAO DIJALOG: DRŽAVA I CRKVA

INDUCTIVE METHOD AS DIALOGUE: STATE AND CHURCH

mr MARIJANA ZEČEVIĆ,
Podgorica

Apstrakt: *Pitanje odnosa hrišćanstva prema kulturi, kao izazov intermedijalnih relacija modernog društva, naročito je prisutno početkom dvadesetog vijeka, a čemu su doprinijele i publikacije pape Pija XII, za vrijeme njegovog pontifikata. Crkva kao determinanta u kulturnom smislu doprinosi osnaženju društva, dok u svojstvu samoodređenja snazi njene interne sfere i duhovne samosvjesnosti pojedinca. Vlada je 16. maja 2019. godine utvrdila Predlog zakona o slobodi vjeroispovijesti ili uvjerenja i pravnom položaju vjerskih zajednica, ističući kao dužnost utemeljenje kulturnog i građanskog identiteta Crne Gore. Problemsko-sistematski odnos države i crkve, u smislu ambivalentne kategorije prava i teologije, pomiruje filozofski aspekt kao konstruktivni dijalog. Nasuprot krutoj crkvenoj nauci sholastike, zasnovanjem moderne misli i moderne države, uslovljena je i racionalna svijest koja prati istorijske tokove, što iziskuje i eksplicitno pitanje crkve kao autoriteta, koji ima sada mogućnost za diplomatsku ulogu u neminovnostima savremenog društva.*

Ovim radom, država i crkva postavljenе su na liniju empirijskog odnosa, po srijedi čega je rezultat induktivne metode kao refleksija. Stoga, odnos države i crkve u smislu produktivnosti jednog društva podrazumijeva integraciju naučnog metoda, što kao produkt ima eksperimentalni rezultat mogućih rešenja.

„Ser Fransis Bekon (Sir Francis Bacon) (1561-1626), engleski državnik i filozof, snažno je podržavao napredak nauke i naučnog metoda... Zbog svog zauzimanja za naučni metod on se zasluženo smatra pro-

rokom moderne nauke.... Metod koji je Bekon zastupao kao put ka istini i korisnom znanju bio je induktivni pristup.”¹

Dakle, pitanje crkve u ovom radu dato je metodološki, kao rezultat naučnog aspekta.

Ključne riječi: *Država, crkva, religija, kultura, filosofija, induktivna metoda, zakon, autokefalnost, autonomija*

Abstract: *The question of the relationship of Christianity to culture, as a challenge to the intermediate relations of modern society, was especially present at the beginning of the twentieth century, and contributed to the publications of Pope Pius XII during his pontificate. The Church, as a determinant in the cultural sense, contributes to the empowerment of society, while in the capacity of self-determination the strength of its internal sphere and the spiritual self-awareness of the individual. On May 16, 2019, the Government established the Bill on Freedom of Religion or Belief and the Legal Status of Religious Communities, emphasizing the duty to establish the cultural and civil identity of Montenegro. The problematic-systematic relationship between the state and the church, in terms of the ambivalent category of law and theology, reconciles the philosophical aspect as a constructive dialogue. In contrast to the rigid ecclesiastical science of scholasticism, the founding of modern thought and the modern state has also led to a rational consciousness that follows historical trends, necessitating the explicit question of the church as an authority, which now has the potential for a diplomatic role in the inevitability of modern society.*

Through this work, the state and the church are placed on the line of empirical relation, on the middle of which is the result of the inductive method as reflection. Therefore, the relationship of the state and the church in terms of the productivity of a society implies the integration of the scientific method, which as a product has the experimental result of possible solutions. „Sir Francis Bacon (1561-1626), English statesman and philosopher, strongly supported the advancement of science and the scientific method ... Because of his commitment to the scientific method, he is deservedly considered a prophet of modern sci-

¹ Peri, Marvin: *Intelektualna istorija Evrope*, Clio, 2000, str. 115,117

ence which Bacon advocated as a path to truth and useful knowledge was an inductive approach."

So the question of the church in this paper is given methodologically, as a result of the scientific aspect.

Key words: *State, Church, Religion, Culture, Philosophy, Inductive Method, Law, Autocephaly, Autonomy*

1. Uvod

„Problem odnosa hrišćanstva prema kulturi nastao je tek u ovome veku. Istina je da su teolozi i autori koji su bili predstavnici raznih naučnih disciplina odavno pokretali pitanje odnosa religije prema nauci, filosofiji, moralu, vaspitanju, državi, itd., ali u opštem smislu problem odnosa hrišćanske religije prema kulturi postavljen je tek početkom ovog veka.“² Uzimajući u obzir izdanje citirane knjige, misli se na početke dvadesetog vijeka.

Međutim, prvi teorijski filosofi u istoriji pojavili su se u šestom vijeku p. n. e., te i racionalna istraživanja ljudske kulture, dok se o kulturnoj sprezi sa hrišćanskom misli može govoriti od samog konstituisanja hrišćanske etike u novoj eri. Raskid sa srednjevjekovnom misli i tradicionalnim načinom razmišljanja bio je put ka modernoj državi i revoluciji političke misli Makijavelija, Hobsa i Loka, preko prosvetitelja, koji su se zalagali za svjetlost i božansko, ali su napadali inkviziciju, fanatizam i vjerske ratove od čega je trebalo očistiti evropsku dušu.

No, nas zanima novije shvatanje odnosa crkve i kulture, s obzirom da su od početka dvadesetog vijeka na našem tlu konstituisane čak četiri državna uređenja: Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (1918.), Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ 1946 - 1991), Savezna Republika Jugoslavija (SRJ 1992 - 2001), Državna Zajednica Srbija i Crna Gora (DZ S i CG 2002 - 2005), Nezavisna Crna Gora 2006. godine. Posredstvom tih promjena po inerciji potegla su se i crkvena pitanja.

Ovaj rad je zapravo eksperimentalnog karaktera, s obzirom na trenutno najaktuelnije pitanje u Crnoj Gori, a koje još uvijek nije riješeno, te se uzima kao potencijalna mogućnost, zasnovan na naučnoj osnovi, kao rezultat induktivne metode. Nauka pretpostavlja pravila na osnovu kojih se krajnji rezultat postavlja kao moguć.

² Keler, Jusef: *Kultura i religija (hrišćanstvo prema problemu kulture)*, Radnička štampa, Beograd 1981, str. 341

S druge strane, pitanje crkve postavljeno je kao determinanta koja bi u kulturnom pogledu, kao institucija, doprinijela osnaženju društva, što je u eksplicitnom smislu upravo i pitanje same crkve; ne vezano za njena duhovna svojstva i učenja koja se već tiču religioznih shvatanja i intimne sfere pojedinca, što je pravo na *samoodređenje*. Pravo na samoodređenje definisano je ovako: „Crkve i vjerske zajednice same određuju svoj identitet i uređuju svoju unutrašnju organizaciju, vršenje vjerskih obreda i drugih vjerskih poslova. Odavde slijedi obaveza države da crkvama i vjerskim zajednicama u njihovom poslu pruža pomoć u skladu sa građanskim zakonima“³

U tom smislu crkva postaje aktuelno pitanje, koje podrazumijeva i društvene tokove, što se naime tokom istorije i dešavalo uporedo s konstituisanjem novih država. U svijetu koji se mijenja i Crna Gora prolazi faze tranzicija i geopolitičkih okosnica, što povlači i rešavanje starih i novih pitanja.

Vlada je 16. maja 2019. godine utvrdila *Predlog zakona o slobodi vjeroispovijesti ili uvjerenja i pravnom položaju vjerskih zajednica*. Predlog zakona je usaglašen sa najvišim međunarodnim standardima, počev od konvencija Ujedinjenih nacija u ovoj oblasti, preko Evropske konvencije o ljudskim pravima sa pratećom praksom Evropskog suda za ljudska prava, do Smjernica Venecijanske komisije i OEBS/ODIHR-a.

Kako je prenio Vladin Biro za odnose s javnošću »riječ je o veoma liberalnom zakonu, koji obezbjeđuje najviši stepen slobode misli, savjesti i vjeroispovijesti i značajno viši stepen prava i sloboda nego bilo koji zakon u ovoj oblasti u okruženju. Predlog zakona je utvrđen na bazi Nacrta iz 2015. godine, nakon razmatranja više stotina stranica komentara, diskusija na brojnim javnim skupovima i iscrpnih pojedinačnih konsultacija sa vjerskim zajednicama.

Ovim predlogom zakona se utvrđuju jednake obaveze i prava svih vjerskih zajednica koje djeluju na teritoriji Crne Gore i na jasan i transparentan način se rješava pitanje državne imovine. Svi vjerski objekti koji su bili imovina države Crne Gore prije gubitka njene nezavisnosti i pripajanja Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine, a koji kasnije nijesu na odgovarajući pravni način prešli u svojinu neke vjerske zajednice biće prepoznati kao državna imovina. Međutim, ako neka vjerska zajednica raspolaže dokazima da je na osnovu nekad ili danas važećih propisa postala vlasnik neke imovine država će to priznati i poštovati. Tamo gdje takvih dokaza nema, već je riječ o imo-

³ Šijaković, Bogoljub: *Ogledanje u kontekstu, O znanju i vjeri, predanju i identitetu, crkvi i državi*, Službeni glasnik, Beograd 2011, str. 471

vini koju je stvarala i sticala država Crna Gora i koja predstavlja kulturnu baštinu svih njenih građana, takva imovina biće upisana kao kulturno blago, odnosno kao državna svojina Crne Gore.

Tokom diskusije o Predlogu zakona, predsjednik Vlade Duško Marković je ukazao na istorijski značaj ovog zakonskog teksta. „Nakon obnove nezavisnosti i nakon pune međunarodne afirmacije Crne Gore kroz članstvo u evroatlantskoj porodici savremenih zapadnih demokratija, naša dužnost je da do kraja utemeljimo kulturni i građanski identitet naše države. U tom cilju ovaj zakon je izuzetno važan. Rekao bih da on predstavlja završni korak na ovom istorijskom putu kulturne emancipacije Crne Gore, jer njime garantujemo svakom građaninu Crne Gore slobodu da po sopstvenoj savjesti bude ili ne bude vjernik bilo koje vjeroispovijesti, pri čemu država štiti imovinu i kulturno blago koje pripada svim građanima i obezbjeđuje da zakoni Crne Gore jednako važe za sve, na čitavoj teritoriji naše države.“

Predlog zakona će, prije usvajanja u Skupštini Crne Gore, biti poslat na mišljenje Venecijanskoj komisiji.«⁴

2. Induktivna metoda i pitanje crkve

Crna Gora je zemlja multikonfesionalne tolerancije. Međutim, njeno pitanje crkve još uvijek nije iskristalisan. U nastojanju da se riješi, moguće je aplikovati da crkva postane arabeska koja će pomiriti duhove, tako što će ona biti ta koja će pomoći da se napravi ravnoteža i u saglasju sa državom iznađe obostrano pomirljivo rašenje za sve strane. Crnoj Gori treba druga energija. Ovo pitanje naročito je poslednjih nekoliko godina permanentno prisutno u medijima, kroz stavove crkvenih poglavara, istoričara i političara.

Crnoj Gori treba vratiti njen aristokratski duh, a od crkve zatražiti da sudjeluje u tome, a ne vršiti pritisak na nju.

Kako pomiriti vrijednosti teritorijalnog, duhovnog i kanonskog? Tako što će se u tom slučaju isključiti aspekti crkvenog i političkog promišljanja i uzeti središnja rezultanta, a to je filosofija.

Komplikovanu stvar svesti na najjednostavniji mogući način. Sa stano-
višta filosofije to je moguće svođenjem svijeta na **pojmove**.

Svesti problem na svijet pojmova:

- Srpska pravoslavna CRKVA.

⁴ <http://www.gov.me/vijesti/199409/Vlada-utvrdila-Predlog-zakona-o-slobodi-vjeroispovijesti-ili-uvjerenja-i-pravnom-polozaju-vjerskih-zajednica.html>

- Mitropolit CRNOGORSKO PRIMORSKI.

U ovom slučaju crkva se našla u jednom od četiri zakona mišljenja, poziciji principa PRINCIPIJUM ESKLUZI TERCII SIVE MEDI, između dva kontradiktorna, po kome stvar mora ili postojati ili ne postojati, pošto je nešto treće nemoguće. Po ovom misaonom sistemu mora se jednom subjektu ili pridati ili odreći jedan dati predikat. Od dva protivrečna suda jedan mora biti istisnut. Pošto je njegovo visokopreosveštenstvo Amfilohije poglavar CRNOGORSKO PRIMORSKI, a nije SRPSKO PRIMORSKI; pošto je ovo treće nemoguće, jer ne postoji, te se ne može dodati, onda proizilazi da pojam koji razrešava situaciju je srpska, te se taj pojam kao obilježje koji je nekad označavao vjerko osjećanje, a danas nacionalno odvajaja od pravoslavna.

Kod Njegoša imamo pojam srpstvo u „Gosrskom vijencu“ kao vjerski emanat. A i te kako je bio svjesan crnogorskog naciona, pa kaže:

Ne, vladiko, ako Boga znadeš!

Kakva te je spopala nesreća

Teno kukaš kao kukavica

I topiš se u srpske nesreće?

Da li ovo svetkovanje nije

Na komu si sabra Crnogorce

*da čistimo zemlju od nekrsti?*⁵ (Podvukla M. Zečević)

Pojam srpstva je u prošlosti uziman kao pojam **pravoslavlja** nasuprot **islamu**. Novo vrijeme rađa nove duhove. Danas je to čisto nacionalni pojam i nudi slobodu opredjeljenja. Crkva koja ima vrijednost vasijskog i kosmičkog prostranstva sputava sebe.

Dakle, po navedenom principu mišljena, crkva koja nam je potrebna kao duhovna ravnoteža društva, prevashodno, vratiće princip kosmogonije tako što će sama napraviti indukciju. Ostaje pojam:

- Pravoslavna crkva.

Kako ostaje i pojam mitropolit:

- CRNOGORSKO PRIMORSKI

- Dalje ostaje kao rezultat ove naučne metode da li dodaje pojam

U Crnoj Gori ili Crne Gore, već je stvar kompromisa.

- Pravoslavna crkva Crne Gore

- Pravoslavna crkva u Crnoj Gori.

Međutim, već postoji:

⁵ Njegoš, Petar II Petrović: *Gorski vijenac*, Rad, Beograd, 1987, str. 49

- Crnogorska pravoslavna crkva.

Pošto je INDUKTIVNA METODA, na koju smo sveli pojmove Srpska pravoslavna crkva, izbacila prethodna dva rezultata, to je evidentno da je došlo do asimilovanja oba pojma. **Nijedan cilj nije samostalan, jer se pomoću jednih ciljeva ostvaruje i drugi!** Kako u Crnoj Gori pravoslavno stanovništvo nije samo crnogorsko, ostaje uzeti jednu od pretkodne dvije varijante ili treću:

- Pravoslavna crkva

Na taj način podrazumijeva se da je crkva **crnogorska** sa nacionalnog aspekta, jer je na tlu Crne Gore, a pojam Pravoslavna daje joj šire razmjere, otvorenost za sve slovenske narode, pravoslavce koji se mole u hramovima, vjeruju, slobodni su u uvjerenju da svoju okrenutost prema Bogu mogu izraziti kroz suštinsku identičnost svog duha sa supstancom kojoj pripadaju. Jer Bog nije poglavar crkve, već je tvorac u čovjeku samom, u njegovoj slobodi i ljubavi. Objekti su materijalna dobra, a vjera duhovno dobro, koje ne samo čovjeka već, kao medijum između Boga i čovjeka, i same objekte oduhovljuje.

Prvi pojam, Crne Gore više podrazumijeva teritorijalnu pripadnost crkve. Pojam U Crnoj Gori više joj daje kosmopolitsku pravoslavnu vrijednost, koja joj nudi širinu okrenutosti ka svim južnoslovenskim, istočnoslovenskim i zapadnoslovenskim narodima, a ne samo ka Srbima. Otvorenost da u crkvu ulaze svi narodi pomireno, i Srbi, i Crnogorci, i svi koji traže duhovni mir, molitvu i ispovjest.

Vjerujem da će njegovo visokopreosveštenstvo Amfilohije pomoći da se riješi pitanje odnosa države i crkve, u okolnostima koje su fakat nova socio-istorijska klima. Ukazati mu tu čast, kao nasljedniku duge loze crnogorskih mitropolita. Vjerujem da će i on pokazati predusretljivost. Uprkos tome što važe za pametne i mudrace, ipak civilizacija ima svoje tokove, te neprilagođavanje novim društvenim prilikama, crkva dovodi sebe u poziciju zatvorenosti i dogmatizma. Kada nova civilizacija dotakne i crkvu, neka i crkva pomogne da ostane caru carevo, a Bogu Božije.

Te riješiti problem sa filozofskog aspekta, kao dijalektički obrazac između političkog i vjerskog pitanja. Tako se izbjegavaju dosta ekstremne pozicije. Osloboditi crkvu od pojma jednoobraznosti nacionalnog, koji joj je veliki teret na plećima, ostao kao oznaka prošlih, a ne budućih vremena. „Duhovna potreba za filozofijom nastaje u specijalnoj socijalno-istorijskoj klimi. Onda kada sa starim treba raskinuti, kada postojeće treba negirati, onda, dakle, filozofija doživljava svoj trijumf. Tek kada je jedan narod izašao iz svo-

ga konkretnog života uopšte, kada je nastala podvojenost i razlika među staležima, pa se narod približuje svojoj propasti..."⁶

Kada govorimo o problematici države i crkve, s jedne strane ovo neriješeno pitanje izgleda kao problem, dok se s druge strane izdiglo na jedan viši nivo promišljanja, što sa aspekta antropologije društva podiže svijest ka polivalentnim visinama. „Istorijska i suštinska povezanost filosofije i teologije dovoljan je razlog za to što su se mnogi profesori teoloških (i drugih) disciplina bavili pojedinim eminentno filozofskim temama ili su imali sklonost ka filozofskoj problematizaciji...

Prvi zapadnoevropski univerziteti nastaju od XII vijeka kao zajednice (universitas) na četiri discipline ili fakulteta: teologije, prava, medicine i filosofije (naime artističkog fakulteta, *facultas artium*, na kom su se kao vještine pripreme za prve tri nadređene struke izučavale tradicionalne *septem artes liberales*)."⁷

Pitanje države i crkve u Crnoj Gori postaje interdisciplinarno pitanje i predmet suodnosa prava, filosofije i teologije. Problemsko-sistematski odnos države i crkve kao ambivalentne kategorije prava i teologije, međusobnog prožimanja i isključivosti, identiteta i naciona, pomiruje filozofski aspekt kao konstruktivni dijalog, bez diferencije kao jednostranosti koja prelazi u radikalnost, što dovodi do zategnutih odnosa i doktrinarnih shvatanja koja se svode na monolog. U tom slučaju, u kontekstu rešavanja pitanja crkve, koje se otvorilo kao prirodan slijed okolnosti, nakon konstituisanja novog državnog uređenja, proglašenjem nezavisnosti, u datoj problemskoj situaciji država-crkva, filosofija pomaže da se ide putem ka *načelu*, a ne obratno, od načela, kao radikalnog stava, do zatezanja odnosa, što ne vodi dijalogu. „Po Aristotelu (*Metaph.* 990^b 17-22), u Platonovoj Akademiji učenje o *načelima* bilo je važnije od učenja o idejama. Podrazumijevajući Platonovo učenje o ontičkom prioritetu i posterioritetu, Aristotel (*Eth. Nic.* 1095^a 32s^ϕ.) odaje priznanje Platonu što je istraživao da li u datoj problemskoj situaciji put od načela ili ka načelima."⁸

Samo **metodikom indukcije pojmova** crkva kao izografska projekcija podići će Crnu Goru naprijed na pohvalu ljudi i svijeta. Ovim modelom razri-

⁶ Šijaković, Bogoljub: *Ogledanje u kontekstu, O znanju i vjeri, predanju i identitetu, crkvi i državi*, Službeni glasnik, Beograd 2011, str. 202,203

⁷ Šijaković, Bogoljub: *Ogledanje u kontekstu, O znanju i vjeri, predanju i identitetu, crkvi i državi*, Službeni glasnik, Beograd 2011, str. 176, 177

⁸Isto, str. 197

ješio bi se problem *identitatus*. Crna Gora je od Referenduma samostalna država. Novi teritorijalni kontekst podrazumijeva i promjene simbola i pojmova. Da se ne moraju mijenjati **pojmovi**, ne bi se morali mijenjati ni simboli. Već bi novi statusi država, nosili simbole pređašnjih, što bi bio apsurd koji bi napravio zbrku. Kako društvene promjene uslovljavaju i Ustavne promjene, tako društvene promjene uslovljavaju i crkvene promjene.

Manastir Ostrog, kao i Meteori u Grčkoj, predstavlja jedno od najvećih svjetskih čuda. Ostrog ima multikonfesionalni karakter, svetište koje je stjecište ljudima različitih vjera. Zatim Cetinjski manastir, zadužbina Ivana Crnojevića iz 1484. godine, jedan je od najznačajnijih u svijetu, jer čuva ruku Svetog Jovana Krstitelja i česticu krsta na kojoj je Hristos razapet. Dakle, crkva prevazilazi nacionalne okvire i oni je sputavaju. Niko ne brani čovjeku islamske vjeroispovjesti da uđe u crkvu, onako kako je poima kao arhitektonsko ili vjersko zdanje i obratno, čovjeku pravoslavne vjeroispovjesti da uđe u džamiju. Ne postoji Hrvatska katolička crkva, već samo KATOLIČKA. Pa da li je ona u Crnoj Gori ili Hrvatskoj ili negdje drugdje u svijetu, ne mijenja njen suštinski smisao. Ali teritorijalni da. Katolička crkva u Crnoj Gori je crnogorska, džamija u Crnoj gori je crnogorska. Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori su crnogorske, one imaju svoje ktitore, ali ne moraju biti srpske. To su sve crnogorski spomenici. Teritorija određuje pripadnost kulturne baštine. Tako da polariteti Crnogorska pravoslavna crkva i Srpska pravoslavna crkva su teritorijalni pojmovi i nacionalni pojmovi. Zna ce da su sve crkve u Crnoj Gori kao kulturni spomenici crnogorske i svi spomenoci drugih vjera. Međutim, u pravnom smislu predočeno je da ako neka vjerska zajednica raspolaže dokazima da je na osnovu nekad ili danas važećih propisa postala vlasnik neke imovine država će to priznati i poštovati.

Kako je u Crnoj Gori većinsko stanovništvo pravoslavno, i kako bi se pomirile sve navedene komponente, a odnose se na teritorijalne, crkvene i kulturne komponente, logično bi bilo da ima Pravoslavnu crkvu u Crnoj Gori, sa pojmom Pravoslavna crkva u Crnoj Gori ili samo Pravoslavna crkva, to je pitanje razmatranja. Jer je nebitno da li će u Pravoslavnu crkvu ući Rus, Srbin, Crnogorac ili ma koji drugi čovjek ovog svijeta. One koje su u Crnoj Gori crnogorske su, jer su dio njene teritorije.

Crnogorski *nacion* snažniji će biti ako razvije vjersku svijest, a ne vjersku podređivati nacionalnoj. To su dvije različite struje duha i svijesti. A ljudi koji su još uvijek zbunjeni, teško im je izdiferencirati identitet. „A ko nema naroda, nema ni Boga! Znajte, i budite u to sigurni, da oni koji svoj narod više

ne razumeju, i gube vezu s njime, u isti mah, i u istoj meri, gube i očinsku veru, postaju ili ateisti ili ravnodušni.”⁹

Crkva je vjersko obilježje, a njeni spomenici nacionalno!

3. Odnos rezultata induktivne metode i potencijalnih mogućnosti koje razmatra država

Kada govorimo o gore pomenutom rezultatu induktivnog eksperimenta, prateći posredstvom medija stavove i viđenje ovog pitanja, ukazuje na gledanje predsjednika Crne Gore gospodina Mila Đukanovića: „Podjele prevazići formiranjem pravoslavne crkve Crne Gore”¹⁰.

Kako je prenio portal Vijesti, gospodin Đukanović kada je u pitanju problem crkve u Crnoj Gori kaže sledeće: »„Želim da pomognem da izađemo iz ovog stanja dubokog raskola unutar pravoslavnog bića Crne Gore i iz tog projekta ni najmanje ne isključujem Mitropoliju crnogorsku - primorsku i njihovo sveštenstvo i vrata su im širom otvorena da budu dio ovog rješenja, a ne da tradicionalno ostanu dio problema“, rekao je Đukanović.

Najbolji put za prevazilaženje podjela među pravoslavnim vjernicima je formiranje pravoslavne crkve Crne Gore, koja će otvoriti vrata svim vjernicima, poručio je crnogorski predsjednik, Milo Đukanović.

On je u emisiji Živa istina na Javnom servisu, komentarišući pismo Vaseljenskog patrijarha Vartolomeja, rekao da ga je dobio sedmicu nakon što ga je objavila Mitropolija crnogorsko - primorska i da ga sadržaj pisma upućuje na to da je pisano u Crnoj Gori.

Kako prenosi Portal RTCG, Đukanović model za prevazilaženje podjela vidi u formiranju Pravoslavne crkve Crne Gore, koja će otvoriti vrata za sve vjerujuće ljude pravoslavne vjeroispovjesti, a koja će doprinijeti daljoj društvenoj koheziji Crne Gore.

Kako je naveo, neupitno je da je postojala autokefalna Crnogorska pravoslavna crkva, koju je osnovao tadašnji gospodar Crne Gore Ivan Crnojević. On je napomenuo da brojni istorijski dokumenti svjedoče o autokefalnosti CPC.

„Autokefalna pravoslavna crkva u Crnoj Gori ima svoju istoriju i tradiciju i zaista je neupitno pravo aktuelne Crne Gore da, baveći se identitetskim pita-

⁹ Dostojevski, F. M: *Nečiste sile*, Jumedia Mont d.o.o., Podgorica, 2007, str. 45

¹⁰ <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/dukanovic-podjele-prevazici-formiranjem-pravoslavne-crkve-crne-gore>

njima i temeljeći svoju duhovnost, krene u operaciju obnove Crnogorske pravoslavne crkve“, rekao je Đukanović.

Govoreći o protivljenju obnovi CPC, Đukanović je kazao da su postojali i veliki otpori obnovi crnogorske državnosti.

„Nismo ni državu obnovili za godinu dana, nećemo ni autokefalnu CPC. Potrebno je napraviti dobru strategiju i ja nemam dilemu kakav će biti ishod ove borbe. Dakle, Crna Gora će bez sumnje imati autokefalnu crkvu“, rekao je Đukanović.¹¹

Dok u odnosu na induktivnu varijantu rezultata „PATRIJARH CRNOGORSKO - PRIMORSKI“, njegovo visokopreosveštenstvo mitropolit crnogorski primorski Amfilohije Radović je u intervjuu za Radio televiziju Srbije (RTS) rekao:

„Laž je da ću biti crnogorski patrijarh, jedino ako bih izgubio pamet, savjest i svijest“¹²

Nasuprot socijalno-političkim i teoretičarskim argumentacijama, kakva su tokom istorije bila recimo stanovišta Makijavelija (Nikolo Machiavelli, 1469-1527) koji u crkvenoj organizaciji nije vidio nikakvo dobro narodu, niti se igdje pozivao na hrišćanska stanovišta¹³, stav Crne Gore je da se iz projekta rešavanja pitanje crkve u Crnoj Gori ne isključuje Mitropolija crnogorsko primorska.

„Odvojenost države i crkve je zapravo odvojenost njihovih kompetencija, naime autonomnih nadležnosti; a odvojenost kompetencija nije prepreka nego treba da bude podsticaj za kooperaciju. Država i crkva su upućene na međusobnu saradnju prosto zbog toga što postoje zajednički javni interesi države i crkve (res mixtae), zbog toga što su državljani i vjernici jedni te isti ljudi i što imaju slobode i prava koje je država dužna da jemči a među kojima vjerskoj slobodi i pravu pripada uzvišeno mjesto.“¹⁴

¹¹ <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/dukanovic-podjele-prevazici-formiranjem-pravoslavne-crkve-crne-gore>

¹² <http://www.rtcg.me/vijesti/drustvo/250208/laz-je-da-cu-bit-crnogorski-patrijarh.html>
<https://borba.me/mitropolit-amfilohije-laz-je-da-cu-bit-crnogorski-patrijarh-jedino-ako-bih-izgubio-pamet-savjest-i-svijest/>

¹³ Šijaković, Bogoljub: *Ogledanje u kontekstu, O znanju i vjeri, predanju i identitetu, crkvi i državi*, Službeni glasnik, Beograd 2011, str. 209

¹⁴ Isto, str. 456

U tom smislu vidjeli smo da se konstituiše i zakon, koji kako je navedeno „garantuje svakom građaninu Crne Gore slobodu da po sopstvenoj savjesti bude ili ne bude vjernik bilo koje vjeroispovijesti.“¹⁵

4. Autokefalnost i autonomnost

„Autokefalna crkva poistovećuje se sa nacionalnim (tzv. filetizam). Teritorijalni princip jeste osnovni princip za samo postojanje i osnivanje jedne pomjesne crkve i njega treba smatrati kao kanonsku osnovu autokefalije i autonomije.“¹⁶ SPC svoju autokefalnost je stekla 1219. godine, do kada je bila pod jurisdikcijom Ohridske arhiepiskopije.

U tom smislu, polazeći od ova dva principa autokefalnosti i autonomije, postavlja se pitanje teritorije. Ispašće da Crna Gora nije Crna Gora, već samo teritorijalno autonomni prostor autokefalije SPC.

Pravoslavna crkva Crne Gore (Pravoslavna Crkva u Crnoj Gori), objedinila bi i autonomne i autokefalne i teritorijalne segmente, kao kompromisna paradigma, s obzirom da je Crna Gora proglasila referendumom nezavisnost. Time se ne narušava pravo na *samoodređenje*. (Međutim, po srijedi je pitanje vođstva koje se otvara kao segment Mitropolije, što bi u tom slučaju bio sasvim prirodan gradacijski slijed okolnosti napredovanja ka nadležnosti patrijarha).

S obzirom da u pismu patrijarha vaseljenskog Vartolomeja, kako prenose mediji, stoji „da Vaseljenska patrijaršija, zajedno sa svim drugim pravoslavnim crkvama, kao jedinu kanonsku pravoslavnu jurisdikciju u Crnoj Gori priznaje onu pod nadležnošću mitropolita srnogorskog Amfilohija, jerarha najsvetije Crkve Srpske, saopštio je patrijarh Vaseljenski Vartolomej,“¹⁷ to ostaje da se pitanje crkve u Crnoj Gori riješi polazeći od tog aspekta Mitropolije.

„Autokefalna crkva je samostalna pomjesna crkva, administrativno i kanonski potpuno nezavisna od drugih pomjesnih crkava. Autonomna crkva je zavisna pomjesna crkva, ima teritorijalnu i administrativnu nezavisnost, ali se nalazi u sastavu neke autokefalne crkve.“¹⁸

¹⁵ <http://www.gov.me/vijesti/199409/Vlada-utvrdila-Predlog-zakona-o-slobodi-vjeroispovijesti-ili-uvjerenja-i-pravnom-polozaju-vjerskih-zajednica.html>

¹⁶ [https://sr.wikipedia.org/wiki:Autokefalna crkva: \(iz wikipedije, slobodne enciklopedije](https://sr.wikipedia.org/wiki:Autokefalna_crkva:_:_(iz_wikipedije,_slobodne_enciklopedije)

¹⁷ [https://kolektiv.me/138030/vartolomej-pisao-djukanovicu-vaseljenska-patrijaršija-jedino - priznaje-mitropoliju-crnogorsko-primorsku](https://kolektiv.me/138030/vartolomej-pisao-djukanovicu-vaseljenska-patrijaršija-jedino-priznaje-mitropoliju-crnogorsko-primorsku)

¹⁸ [https://sr.wikipedia.org/wiki:Autokefalna crkva: \(iz wikipedije, slobodne enciklopedije](https://sr.wikipedia.org/wiki:Autokefalna_crkva:_:_(iz_wikipedije,_slobodne_enciklopedije)

Po ovoj definiciji Mitropolija crnogorsko-primorska je faktički pomjesna crkva u sastavu Srpske pravoslavne kao jedne od autokefalnih crkvi u Diphthi carigradske patrijaršije. Ovaj autonomni segmen se uzima u svojstvu teritorijalne pripadnosti koji je Crna Gora, te sasvim bi logičan slijed okolnosti bio, kako bi se riješilo pitanje crkve u Crnoj Gori, samo jednim pojmom, a to je „patrijarh crnogorsko-primorski.“

„Jedna pomjesna crkva se priznaje za autokefalnu kad ispuni sledeće uslove: da ima sabor episkopa (oni su njena jedina kanonska vlast), da bira svog prvojerarha (arhiepiskopa, mitropolita ili patrijarha), da ima određenu teritoriju kao jurisdikciju i da osvećuje sveto miro nužno za svetu tajnu miropomazanja.“¹⁹

Mitropolija crnogorsko-primorska sadrži sve ove elemente, osim što je u sastavu autokefalne Srpske pravoslavne crkve, dok bi samo ovim jednim pojmom „patrijarh“ potencijalno bila u sastavu Pravoslavne crkve Crne Gore. Ista je danas deklarirana u punom nazivu kao PRAVOSLAVNA MITROPOLIJA CRNOGORSKO PRIMORSKA.

U djelu „Kratka istorija Mitropolije crnogorsko-primorske“, navodi se da je Mitropolija crnogorska ušla u sastav Srpske crkve od konstituisanja Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine, za vrijeme mitropolita Mitrofana Bana, koji je umro 30. septembra 1920. godine, te dalje autor uspostavlja hronologiju svih mitropolita.²⁰

I sam mitropolit Crnogorsko-primorski Amfilohije je istakao da je „preko 700 hramova obnovljeno i vaskrslo u Crnoj Gori ovih poslednjih 30 godina sa dva velika hrama: u Podgorici, posvećen Hristovom vaskrsenju, i Baru, posvećen Svetom Jovanu Vladimiru“²¹. Dakle, svi ovi veličanstveni hramovi su u Crnoj Gori, na njenoj teritoriji, kao relikvija i duhovna vertikala postojanosti.

Svuda u svijetu, kada su u pitanju crkve i hramovi i uopšte velelepni vjerski objekti, akcenat je na njihovom nazivu, obično po imenu nekog sveca koji se duboko ureže u pamćenje, kao jedan od simbola grada. Tako i sam umjetnički stil i arhitektura, te sveukupna vizuelna atrakcija, upravo po toj emaniranoj auri sveca urezuje se u svijest i asimiluje sa nazivom zdanja. Turi-

¹⁹ isto

²⁰ https://www.rastko.rs/rastko-cg/povijest/istorijat/istorijat_4.html

²¹ <https://www.vijesti.me/vijesti/društvo/amfilohije-polatinjena-vlast-stvara-istorijski-nepostojeći-identitet>

sti će prije ostati u sjećanju, primjera radi, naziv crkva Svetog Vasilija Blaženog i Crveni trg u Moskvi, nesvakidašnji doživljaj crkvene arhitekture i dveri, nego nacionalni prefiks Ruska pravoslavna crkva, jer je to pojam koji već zadobija teokratska značenja i tiče se uređenog odnosa DRŽAVA-CRKVA.

U našem slučaju hramovi se više percipiraju kao nacionalni simboli, nego njihova bit i suštastvena cjelina koju ovaploćuje naziv uvijek kroz predstavi nekog sveca. Uzrok tome je što je od konstituisanja nezavisne Crne Gore, 2006. godine, to pitanje uzelo zamah političkog smisla.

Dakle, jedna od odlika crkve jesu sveti, koji su svojim životom i djelima doprinijeli mnogo dobrobiti čovjeku i vjeri.

Nije isto Crnogorska pravoslavna crkva i Pravoslavna crkva Crne Gore (odnosno Pravoslavna crkva u Crnoj Gori), što su pojmovi koji se često miješaju, a imaju sasvim različite odlike, odnosno efekte. Sagledavajući prethodni intervju, u prvom dijelu teksta imamo pojam Pravoslavna crkva Crne Gore, (dok u drugom Crnogorska pravoslavna crkva, što je podatak kao reminiscencija na istorijske okolnosti).

Zapravo sama uloga crkve je pomirenje duhova, a ne raskol i dvojstvo, što uvijek dovodi do psiholoških rascijepljenosti unutar čovjeka i društva. Rešavanje pitanja odnosa država-crkva, ne znači narušavanje prava na *samoodređenje*, na kanon, pravo da crkve i vjerske zajednice samostalno uređuju svoju unutrašnju organizaciju, više vjerske obrede i zaduženja u skladu sa nadležnostima crkvene vlasti, već eksplicitno pitanje crkve kao autoriteta koji ima sada diplomatsku ulogu u neminovnostima modernog društva. Uključivanje crkve u tom smislu ne svodi se na isključivost sekularnog društva.

Otuda Kantov princip „moralne teologije“ zasnivanja praktičnog učinka teološkog aspekta, kao antropolške karike koja je usmjerena na egzistencijalni napredak čovjeka i društva.

5. Teokratsko i sekularno

Nakon Njegoševe smrti Crna Gora prestaje i formalno da bude teokratska i postaje svetovna država, pa će shodno novom uređenju njen vladar nositi titulu kneza, a ne vladike.

Uzimajući u obzir grb dinastije Petrović-Njegoš, država je bila: Mitropolija Crna Gora (1696-1781, 1784-1852), Knjaževina Crna Gora (1852-1910), Kraljevina Crna Gora (1910-1918).

Bez obzira što u Crnoj Gori prestaje teokratska vladavina, pošto je Danilo I (1851-1860) odvojio crkvenu vlast od svetovne, u njoj biti kao sav-

remenoj državi leži duboko ukorijenjen atavizam Petrovića. Dinastija koja je preko dvesta godina vladala u Crnoj Gori (1696-1918) iznjedrila je pet vladika i dva svetovna vladara.

Otuda je odnos svetovne i crkvene vlasti negdje namjeren jedan drugom, kao duhovna zaostavština, kao istorijska činjenica, koja uslovljava u kontekstu novih istorijskih okolnosti Crne Gore diplomatska shvatanja.

Stoga je na Mitropoliji kao zaostavštini teokratskog vođstva dinastije Petrović, da učestvuje u dijalogu ka rešavanju crkvenog pitanja Crne Gore.

Dakle nije prioritarno da li je neka parcela nakon konfiskovanja za vrijeme (SFRJ), u vlasništvu crkve ili države, već shodno novom državnom uređenju Crne Gore (sticanjem nezavisnosti 2006. godine) čije je crkve to zemljište, čije teritorije. Zato se i poteže pitanje autokefalije.

Neupitno je da je Zakonom o povraćaju oduzetih prava i obeštećenja, odnosno članom 8a istog, propisano da crkve i vjerske zajednice mogu podnijeti *prijavu* radi evidentiranja imovine koja je eventualno na teritoriji Crne Gore oduzeta u korist opštenarodne, državne ili društvene svojine bez pravične naknade, u roku od tri mjeseca od dana stupanja na snagu ovog zakona. Međutim, ta *prijava* ne predstavlja *zahtjev* za ostvarivanje prava na osnovu kojeg može da se izvrši povraćaj oduzete imovine ili obeštećenja.

Shodno navedenom crkve i vjerske zajednice su imale mogućnost da podnesu *prijavu* radi evidentiranja oduzete imovine u roku od tri mjeseca od dana stupanja na snagu navedenog zakona, ali potrebno je da se *uslovi, način i postupak* povraćaja te imovine uredi posebnim zakonom, jer do danas to pitanje još uvijek nije normirano u Crnoj Gori. Dakle, dosadašnjim zakonom je propisan način kojim se podnosi prijava, ali ne i postupak, uslovi i način povraćaja eventualno oduzete imovine.

U sudskoj praksi bilo je slučajeva da crkva podnese tužbu za naknadu materijalne štete, odnosno obeštećenja na ime nekad oduzetog zemljišta od strane države i to shodno Zakonu o agrarnoj reformi i unutrašnjoj kolonizaciji, po kojoj je oduzeta zemlja prešla u ruke Federalne Crne Gore. Međutim, po mišljenju višeg suda takvi tužbeni zakoni nijesu osnovani, upravo iz razloga što još uvijek nije normirano pitanje povraćaja imovine crkvama.

Portal Analitika objavio je tekst 15. juna 2019. godine, „**Amfilohije: Dokument iz 1919. potvrđuje crkvenu imovinu**“, čiji je dio citiran i u ovom radu.

«...”Ukoliko ne prihvate poruku, sami sebi potkopavaju temelje, odriču se od zakona Svetog Petra Cetinjskog, odriču se osnivača crnogorskog zako-

nodavstva i temelja na kojima je Crna Gora zasnovana - Svetog Petra Cetinjskog i Svetog Vasilija Ostroškog, Petra Drugog Lovćenskog, pa sve do kralja Nikole Petrovića“, poručio je Amfilohije u intervjuu za RTS.

Prema njegovim riječima, ako vlasti u Podgorici zaista hoće istinsku budućnost Crne Gore, ne mogu je graditi na drugim, osim na temeljima na kojima je sagrađena i građena kroz vjekove, naročito do 1918. i poslije te godine, sve do današnjeg dana...

„Dokument iz 1919. potvrđuje crkvenu imovinu.“ Tvrđi da Mitropolija ima dokument iz 1919. godine u kome stoji šta tačno pripada državi Crnoj Gori, što će, kako najavljuje, predstaviti i međunarodnoj javnosti.

„Od svih crkava samo jedna kapela u bolnici Danilo Prvi upisana je kao državna imovina, sve ostalo je pripadalo crkvi. I 1868. i 1878. godine i za vrijeme kralja Nikole navodi se šta je državno, šta je vladarske kuće, a šta je crkveno“, ukazuje Amfilohije.

Poručio je da Mitropolija crnogorsko-primorska traži da se crkvena imovina koja je oduzeta poslije Drugog svjetskog rata vrati, što je i urađeno 2000. godine, ali, kako je istakao, ta odluka je poslije ukinuta.

Na tvrdnje vlasti da je kralj Aleksandar Karađorđević ukinuo mitropoliju, Amfilohije kaže da je on samo potvrdio odluku crkve, nekadašnje Pečke patrijaršije na saboru koji je predvodio mitropolit crnogorski.

„Sve sveštenstvo i monaštvo je tada prišlo i objedinilo se. To jedinstvo traje do danas. Nadam se da će to vlast shvatiti, da je to protiv bića Crne Gore i njene duše i protiv evropskih zakona“, zaključio je Amfilohije.²²

Postavlja se pitanje koje crkve, kada je Crnogorska mitropolija, po podacima 17. juna 1920. godine ušla u sastav Srpske pravoslavne crkve i prešla u okrilje njene autokefalije.

I sam mitropolit Amfilohije se poziva na crkveno posjedništvo i za vrijeme Petrovića i na samu dinastiju Petrovića, čime intencionalno potvrđuje Crnogorsku crkvu. Međutim, više ne postoji ni Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, ni Federalna Crna Gora, već Nezavisna Crna Gora, te se i otvorilo pitanje crkve koja je negdje permanentno pratilo i promjene državnih uređenja.

²² <https://portalanalitika.me/clanak/337244/amfilohije-dokument-iz-1919-potvrđuje-crkvenu-imovinu>

6. Metode: Komparativna i induktivna

Komparativna: Poređenjem se vrši paralelan uvid u dvije ili više stvari (u ovom slučaju dvije crkve) sa ciljem da se obrazlože sličnosti i razlike u njihovim svojstvima. Komparativni postupak doprinosi otkrivanju posebnosti kod svake poredbene jedinice i utiče na razgraničavanje pojmova u cilju njihove ispravne kategorizacije. U ovom slučaju razgraničeni pojmovi, kada su obje crkve u pitanju, navele su na uvid da se crnogorsko i crnogorska kao jedinice pojavljuju i u jednom i u drugom slučaju: Mitropolit crnogorsko primorski, Crnogorska pravoslavna crkva.

Induktivna: Sa stanovišta ove metode problem je sveden na nivo složene misaone radnje, kojom se na osnovu shvatanja pojedinih pojedinačnih pojmova formira opšti pojam, i otkrivaju pravila i zakonitosti. Induktivno mišljenje polazi od pojedinačnog i posebnog i vodi do opšteg rezultata, dovodeњem u tačku srodnitva u **funkcionalne sisteme**. Tačka srodnitva u ovom slučaju je pravoslavlje, sa vjerskog aspekta, što podrazumjeva onda i nacionalne kohezije, čime bi se učvrstio hrišćanski duh i pravoslavno vjerovanje. „Znamo da evropska kultura ima dva stuba - jedan je onaj antički, helensko-rimski, a drugi je hrišćanski. Bez ta dva stuba Evropa ne bi mogla da opstoji u svom identitetu.”²³

Sa stanovišta induktivnog metoda, od Referenduma, nove okolnosti su samo začele pojam vjerskog u ljudskoj svijesti, tako što ga određuju nacionalnim, što znači da on nije u potpunosti formiran. Te u ovim uslovima svijest zapada u dogmatizam. Zato se ide dalje ka **dedukciji**, definisanju statusa koji će narodu omogućiti da se vrate stvarima onako kakve su u njihovoj svijesti, da svaki čovjek težnju svog duha, bilo da je Crnogorac, Srbin, Rus ili bilo koji drugi pravoslavac, pusti da kroz molitvu vine ka sveopštom svjetlošću, sa Bogom, što je suština vjere.

Vjera kao transcendentalna svijest nije isto što i nacionalna svijest.

7. Zaključak

RAZDVAJANJEM hrišćanstva 1054 godine na KATOLICIZAM i PRAVOSLAVJE, svako je uzeo svoje NOVO organizacijsko ustrojstvo i to tako što se pravoslavje organizovalo u okviru samostalnih država sa NACIONALNIM

²³ Šijaković, Bogoljub: *Ogledanje u kontekstu, O znanju i vjeri, predanju i identitetu, crkvi i državi*, Službeni glasnik, Beograd 2011, str. 234

predznakom, a katolicizam sa JEDNOM zajedničkom krovnom organizacijom (Vatikan) i bez NACIONALNOG predznaka države u kojoj se crkva nalazi.

Crna Gora će riješiti problem crkava tako što bi za model uzela katolički princip pravoslavlja, bez nacionalnog predznaka. Reforme u Crnoj Gori na izuzetno inventivnoj osnovi pokazale bi se i na ovom jako suptilnom nivou, kao odraz univerzalnog promišljanja i otvorenosti, **otvorenosti** kao osnovnom principu evropske integritetnosti. Ako idemo ka Evropi, ne možemo ostati zatvoreti u dogmatskim okvirima, sputani srednjevjekovnim stegama. »Srednjevjekovna hrišćanska kultura nije bila usmerena toliko prema zemaljskom životu koliko prema večnom životu. Religija je prema prirodi stvari odvrćala ljudsku misao od pitanja „ovoga sveta“ <<.²⁴

Dostojevski je po tom pitanju uspostavio sledeću polemiku između religijske i utopijske vječnosti: „- Počeli ste verovati u budući večni život?

- Ne, ne u večni budući, nego u večni opvde. Ima trenutaka, vi dolazite do takvih trenutaka kad se vreme najednom zaustavlja, i biva večno.“²⁵

Kada govorimo o kulturnom i građanskom identitetu države (za šta je u uvodnom dijelu uopšteno kroz važnost *Predloga zakona o slobodi vjeroispovijesti*) odnos kulture i društva naročito je bio poštavan kao bitan suodnos za vrijeme ponifikata papa u katoličkoj zajednici.

»Problematika odnosa crkve prema kulturi, onako kako to shvata Pije XII, veoma je opširna. U katoličkim publikacijama pokušalo se da se ta problematika sistematizuje i svede na sledeća pitanja:

- čovek kao ličnost, negova prava i dužnosti, njegovo dostojanstvo i uslovi za delatnost;

- geneza i suština društva; čovek kao društveno biće, opšte dobro kao cilj društvenog života

- uzajamni odnos jedinke i društva; opšte i pojedinačno dobro, njihova međusobna zavisnost;

- autoritet i poslušnost; shvatanje, izvor, atributi i ovlašćenja autoriteta; konflikt autoriteta i lične savesti;

- osnovna načela društvenog poretka; solidarnost i jedinstvo u društvenom životu; načelo subvencije;

²⁴ Keler, Jusef: Kultura i religija (hrišćanstvo prema problemu kulture), Radnička štampa, Beograd 1981, str. 357

²⁵ Dostojevski, F. M: *Nečiste sile*, Jumedica Mont d.o.o., Podgorica, 2007, str. 268

- pravednost i ljubav u društvenom životu; zakon i njegovi atributi; prirodni i pozitivni zakon; zavisnost ljudskog prirodnog zakona;
- načelo pravednosti: pravednost zamenljiva, podeljiva, legalna i društvena (socialis);
- društvena uloga ljubavi; hrišćanska ljubav; „poredak ljubavi“ u društvenom životu;
- pitanja braka i porodice; atributi braka; prava i obaveze države u odnosu na brak; civilni brakovi, razvodi, prirodni priraštaj, savremena kriza braka;
- porodica i njene osnovne obaveze; obaveze države prema porodici; odnos crkve prema braku i porodici;
- vaspitanje omladine u kući, crkva i država; škola i njen odnos prema kući;
- pravo na život; politika naseljavanja, kontrola rađanja, „vanbračna“ deca; pravo na otadžbinu;
- poredak profesionalnog života; raznovrsnost zanimanja i priprema za njih;
- problem nauke, tehnike, umetnosti, njihov odnos prema religiji;
- pitanje proizvodnje i njena veza sa društvenim životom;
- narod i država; savremena država i hrišćanska država;
- državno uređenje - njegov značaj i trajnost; državni suverenitet;
- okvir ovlašćenja i obaveza državne vlasti;
- zakonodavna, izvršna i sudska vlast; građanski i krivični zakon;
- pitanje državnih kazni; smrtna kazna;
- zadaci države u oblasti kulture: u materijalnom, moralnom i religioznom domenu, u oblasti nauke i umetnosti;
- kolonijalizam i imperijalizam; totalitarizam i fašizam;
- svetski mir i sigurnost; problem atomskog oružja i razoružanja; međunarodna saradnja; međunarodne organizacije.

U vreme pontifikata Pija XII (1876-1958) pregled ovih pitanja je u katoličkim publikacijama manje ili više detaljno iznožen. Idući za tim papom podvlači se da čitava kulturna aktivnost treba da bude usmerena ka tome da olakša čoveku postizanje njegovog natprirodnog cilja. Kultura, znači, treba da u odnosu na religiju igra pomoćnu ulogu. Istna, tamo se uglavnom ne primenju-

je termin „pomoćni“ ali takvo se uverenje smatra kao prirodna posledica pripadnosti crkvi.«²⁶

Ulogu crkve recimo filosofija vidi u funkciji moralog napretka, a ne u funkciji isključivosti teološkog vjerovanja. „Dobra i pravedna volja božija jeste da sinovi zemlje budu srećni i da uživaju u svakom zadovoljstvu, spojivom sa javnim blagostanjem. To je istinsko bogopoštovanje koje filosofija treba da otkrije svetu. I opet: Moral zasnovan na istinskim principima jeste jedina istinska prirodna religija.“²⁷ Ako se država i crkva ne podržavaju u svojstvu moralnog napretka društva, dešavaju se ideološke i duhovne podvojenosti, po srijedi čega se javlja jednostranost kao jedan od oblika egoizma i vladanja. Takav jedan sindrom Dostojevski je objasnio oblikom moralne utjehe: „To je nešto kao u religiji: „Što čovek gore živi, ili što je narod više utučen ili što je siromašniji, to upornije maštari o naknadi u raju; a ako na tome rade još i hiljade sveštenika, raspaljujući mu maštu i špekulišući njome, to... razumem vas, Varvara Petrovna, nemajte brige!“²⁸

U tom smislu, rešavanje crkvenog pitanja u Crnoj Gori ne stavlja na upit pravoslavnu vjeru i hrišćansku religiju, već ide ka mirenju duhova što će potkrijepiti njenu koheziju, te pruža mogućnost crkvi za stepenom angažovanosti u društvenim aktivnotistima kao kulturnim vrijednostima tog tipa.

»S obzirom na to što se društveni odnosi, nauka i tehnika stalno razvijaju a religija, koja je po svojoj prirodi konzervativna i poseduje jednom zauvek ustaljeni kanon, ritual i dogme, neosetljiva je na „istorijske vetrove“, javlja se svremena na vreme tendencija i pokret za osavremenjivanjem njene institucije i učenja.«²⁹

Literatura

Bakotić, Lujo: *Biblija*, Matafizika, Beograd

Dostojevski, F. M: *Nečiste sile*, Jumedica Mont d.o.o., Podgorica, 2007

Keler, Jusef: *Kultura i religija*, Radnička štampa, Beograd 1981

²⁶ Keler, Jusef: *Kultura i religija* (hrišćanstvo prema problemu kulture), Radnička štampa, Beograd 1981, str. 385, 386

²⁷ Koplston, Frederik: *Istorija filosofije, od francuskog prosvetiteljstva do Kanta*, Dereta, Beograd, 2014, str 36

²⁸ Dostojevski, F. M: *Nečiste sile*, Jumedica Mont d.o.o., Podgorica, 2007, str. 215

²⁹ Isto, str 373

Koplston, Frederik: *Istorija filosofije, od francuskog prosvetiteljstva do Kanta, Dereta, Beograd, 2014*

Njegoš, Petar II Petrović: *Gorski vijenac, Rad, Beograd, 1987*

Peri, Marvin: *Intelektualna istorija Evrope, Clio, 2000*

Šijaković, Bogoljub: *Ogledanje u kontekstu, O znanju i vjeri, predanju i identitetu, crkvi i državi, Službeni glasnik, Beograd 2011*

Internet izvori

<http://www.gov.me/vijesti/199409/Vlada-utvrdila-Predlog-zakona-o-slobodi-vjeroispovijesti-ili-uvjerenja-i-pravnom-polozaju-vjerskih-zajednica.html>

<https://www.vijesti.me/vijesti/politika/dukanovic-podjele-prevazici-formiranjem-pravoslavne-crkve-crne-gore>

<http://www.rtcg.me/vijesti/drustvo/250208/laz-je-da-cu-biti-crnogorski-patrijarh.html/>

<https://borba.me/mitropolit-amfilohije-laz-je-da-cu-biti-crnogorski-patrijarh-jedino-ako-bih-izgubio-pamet-savjest-i-svijest/>

[https://sr.wikipedia.org/wiki: Autokefalna crkva: \(iz vikipedije, slobodne enciklopedije](https://sr.wikipedia.org/wiki:Autokefalna_crkva:_iz_wikipedije,_slobodne_enciklopedije)

https://www.rastko.rs/rastko-cg/povijest/istorijat/istorijat_4.html

<https://portalanalitika.me/clanak/337244/amfilohije-dokument-iz-1919-potvrduje-crkvenu-imovinu>

RODNO SENZITIVNI JEZIK U MEDIJIMA

GENDER SENSITIVE LANGUAGE IN THE MEDIA

dr MARTINA PLANINIĆ, docentica
Filozofski fakultet, Sveučilište u Mostaru

mr RUŽICA LJUBIČIĆ, doktorandica
Filozofski fakultet, Sveučilište u Mostaru

Apstrakt: *Rodno senzitivni jezik u medijima, odnosno njegova pravilna upotreba važan je korak u međusobnom poštivanju i uvažavanju ljudskih prava. Jezik je žila kucavica jedne kulture i ako ima kreativno bogatstvo izražavanja rodnog i spolnog identiteta, tu prednost treba iskoristiti. Nažalost, oslovljavanje ženskog roda je često nevidljivo, pogotovo u bosanskohercegovačkim medijima. U ovom radu je napravljena analiza upotrebe rodno senzitivnog jezika i komparacija BiH tiskanih medija Dnevni Avaz, Oslobođenje, Dnevni List, Večernji list (BiH izdanje), Nezavisne novine.*

Ključne riječi: *Jezik, ženski rod, ravnopravnost, nevidljivost u jeziku, rodna osjetljivost*

Abstract: *Gender-sensitive language in the media, ie its proper use, is an important step in mutual respect and appreciation of human rights. Language is the lifeblood of a culture and if it has the creative richness of expressing gender and gender identity, this advantage should be used. Unfortunately, addressing the female gender is often invisible, especially in the bosnian media. In this paper, an analysis of the use of gender sensitive language and comparisons of BiH print media: Dnevni Avaz, Oslobođenje, Dnevni List, Večernji list (BiH edition), Nezavisne novine is made.*

Ključne riječi: *Language, Femininity, Equality, Invisibility in Language, Gender Sensitivity*

1. Uvod

Rodno senzitivni jezik i njegova točna upotreba ima veoma važnu ulogu u formiranju ženskog individualnog i kolektivnog identiteta. Njegova upotreba je nevidljiva u mnogim situacijama. Činjenica je da u brojnim diplomama sveučilišta u diplomi piše prvostupnik ili magistar struke, magistar znanosti, doktor znanosti i za ženski i muški rod. Kada je riječ o izborima u zvanja, situacija je identična. Nerijetko se znanstvenica bira u izbor u zvanje docenta, izvanrednog ili redovitog profesora.

Slično stanje je i u oslovljavanju ostalih profesija, titula, funkcija i terminoloških i drugih izraza u izražavanju ženske uloge u društvu. Rodno senzitivni jezik u medijima nije dovoljno prepoznatljiv. Mediji u svojim tekstovima, člancima i objavama mogu dati veliki doprinos za pravilnu upotrebu pisanja i verbalnog izražavanja u ženskom rodu i to u svakoj prilici, ako postoji riječ koja može označiti funkciju, titulu, profesiju, zanimanje ili ulogu koju žena ima u određenoj situaciji.

O ovoj problematici nema puno relevantnih istraživanja. Rodno senzitivni jezik je samo jedna od mogućnosti u pokušaju i pomoći prema ostvarivanju rodne ravnopravnosti - u obitelji, školama, na fakultetima, na radnom mjestu i društvu općenito. Rodno senzitivni jezik i problemi vezani za (ne)korištenje rodno senzitivnog jezika zahtijevaju ozbiljan i cjelovit pristup.

U ovom radu uvršten je teorijski dio kao podsjednik važnosti i problematike upotrebe rodno senzitivnog jezika. Napravljena je analiza ženskih časopisa Gracija i Story. Napravljena je analiza objava na društvenim mrežama Facebook i Instagram. Napravljena je komparativna analiza tekstova iz dnevnih tiskovina Večernji list, Dnevni List, Oslobođenje, Dnevni Avaz, Nezavisne novine s ciljem što vjernijeg prikaza, prepoznavanja i pomoći u suzbijanju diskriminacijskih praksi u društvu i jeziku. Suzbijanje diskriminacijskih praksi u jeziku je proces koji zahtijeva stalni angažman. Prepoznavanje i uvažavanje rodno senzitivnog jezika osim što doprinosi smanjenju diskriminacije u jeziku doprinosi ravnopravnoj vidljivosti spolova u društvu, dok su mediji i obrazovanje su ključne sfere društva koje pomažu u poticanju i širenju ideje ravnopravnosti spolova.

2. Definiranje rodno senzitivnog jezika

Jezik posmatramo kao djelatnost – sa jezikom nešto činimo, govorom i pisanjem čovjek djeluje, tako da mijenja svijest sebe i drugih ljudi. S druge strane, jezik jedne zajednice je odraz kulture te zajednice, njene prošlosti,

sadašnjosti i budućnosti.¹ Suočavamo se s činjenicom da se radi o kompleksnom mehanizmu koji nije moguće jednoznačno definirati. Svaka definicija obuhvaća samo jedan dio jezične problematike. Točnije, različite teorije o jeziku fokusiraju se na različite dijelove jezika i taj dio objašnjavaju, dok su drugi dijelovi van fokusa. Na primjer, strukturalističke teorije objašnjavaju jezik kao sustav znakova namijenjen komunikaciji u nekom društvu². Ali postoje druge teorije koje jezik objašnjavaju sa stanovišta upotrebe. U teoriji djelatnosti fokus je na članovima date jezične zajednice i na onome što oni jezikom čine. To znači da su promjene u jezičnoj upotrebi moguće ne samo iz lingvističkih, nego iz sociolingvističkih i drugih političkih razloga

Pitanje ravnopravnosti spolova u jeziku promatramo kao političko pitanje, a u ovom trenutku pojačano zahtjevima ³Zakon je već utkan u zakonodavnu formu pa se se na dnevni red stavlja i pitanje u kojoj jezičnoj formi se ravnopravnost različitih afirmira. Osoba ne može biti diskriminirana jezikom zato što pripada muškoj ili ženskoj populaciji stanovništva što znači da (verbalno, govorno i pisano neverbalno i gestovno) ne može biti diskriminirana ni ženska i muška osoba. Trebao bi se napraviti popis neprihvatljivih i prihvatljivih izraza i riječi kako bi se oni mogli svrstati u kategoriju službene uporabe jezika (u medijima, institucijama i administraciji).

Prema Deklaraciji o ljudskim pravima (1948) nije dozvoljen bilo koji oblik diskriminacije u društvu, a jezik bi trebalo da signalizira nastojanje društva da otkloni oblike diskriminacije (prema rasnoj, etničkoj, spolnoj, starosnoj, rodnoj ili seksualnoj i svakoj drugoj pripadnosti)“ piše u Uputstvu za standardizaciju rodno osjetljivog jezika profesorice Svenke Savić.⁴

Što se tiče hrvatskog jezika, dolazi do prepreka. Svaki jezik ima jezičnu normu koju je usustavilo ono društvo koje se njime koristi. Ovakav se stav može argumentirati već i površnom analizom rječnika. U Anićeovom Rječniku hrvatskog jezika iz 1991. godine, definicija žene je sljedeća: 1. osoba po spolu suprotna muškarcu; žensko; odrasla osoba ženskog spola; 2. razg. bračni drug ženskog spola, supruga. Žena nije definirana kao biće po sebi, već u suprotnosti s muškarcem. Isto tako, pod samu definiciju žene navedeni su i brojni fra-

¹ Anič, Vladimir: “Rod i spol na u srpskohrvatskom jeziku: razgraničenje“, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 3/1, Beograd, 1984., 5.15

² Selektivna bibliografija: Radovi o jeziku i rodu o srpskohrvatskom i srpskom jeziku, 1935-2006

³ Deklaracija o ljudskim pravima (1948)

⁴ Savić, Senka: *Uputstvo za standardizaciju rodno osjetljivog jezika*

zeološki izrazi (javna žena, laka žena...), dok za muškarca takvih primjera nema te je on definiran primarno kao odrasla osoba muškog spola. Revidirano izdanje istog rječnika, 10 godina kasnije, jednako perpetuira nametnute patrijarhalne obrasce te tako žena ostaje 1. ljudsko biće po spolu suprotno muškarcu, koje može rađati djecu i preuzeti glavnu brigu za uzgoj i odgoj djece; 2. udana ženska osoba, bračna družica; supruga, biti čija žena, uloga žene u braku. Situacija je naizgled bolja u Enciklopedijskom rječniku hrvatskog jezika iz 2002 godine. U ovom se rječniku napušta definicija kojom je žena određena primarno kao suprotnost muškarcu, ali se i dalje zadržava njena društveno nametnuta uloga. Pod natuknicom žena nalazi se oko 30 pojmova, od kojih je većina pejorativnih (javna, laka, ženetina, ženturača, ženkica, ženskar, ženska glava i ženska logika), dok se pod natuknicom muškarac nalazi svega 15-ak pojmova, od kojih jedan (šovinistički) pejorativan. Dokaz normiranog jezika u korist muškaraca u svim hrvatskim rječnicima, udžbenicima i enciklopedijama jest u tome da se u njima pojmovi uvijek navode u muškom rodu, a svako novo izdanje ovakvih rječnika dodatno produbljuje stereotipe.

Osim rječnika, ženama nije sklona ni gramatika hrvatskog jezika. Primjeri za to su mnogi, poput onih u kojima slaganje u rodu, broju i padežu nije potpuno pa se tada pribjegava jezičnim konstrukcijama na štetu žena (Majka i dijete su bili u kinu). Ilustrativan primjer koji ide u prilog ovim tvrdnjama je sufiksalna tvorba imenica ženskog roda. Imenice koje označavaju žensku osobu najčešće se izvode iz imenica za mušku osobu i one stoje u odnosu koji nazivamo mocijski par (kralj – kraljica). Zanimljivo je da mocijski parovi ne postoje kada se radi o seksistički obojenim terminima, poput oštrokonđa – oštrokonđac(?). U slučaju tvorbe imenica koja označavaju ženske titule (primjerice zanimanja), koristi se sufiks -ica koji se također koristi u tvorbi umanjenica te se tako "malenost" predmeta i živih bića (žabica, kućica, ribica) pridaje i ministricama, liječnicama profesoricama.⁵

2.1 Osjetljivost rodnog identiteta

Pitanja spola/roda oduvijek su zaokupljala pažnju znanstvenika i filozofa, ali se tek u 20. stoljeću, zaslugom feministkinja, o rodnom identitetu govori kao o nečemu što ne proizlazi iz prirode, nego o nečemu što je jezično, kulturno, ideološki i politički uvjetovano. Rod tako dobiva svoju povijesnu, a

⁵ <https://www.libela.org/sa-stavom/4326-jezik-pokazuje-rodnu-neravnopravnost/>

ne samo prirodnu dimenziju te pokazuje kako je povijesno promjenjiv⁶ Feminističke teorije za svoje polazište uzimaju upravo rod i rodne nejednakosti. Fundamentalni je cilj feminističke teorije analizirati rodne odnose, način kako se konstituiraju i doživljavaju⁷. Rod „podrazumijeva društvene razlike između žena i muškaraca, uključujući i biološke, tj. spolne razlike“.⁸ Rod je, dakle, povezan s društveno konstruiranim pojmovima muškosti i ženskosti te nije nužno izravni proizvod pojedinčeva biološkog spola.⁹ On je kulturno konstruiran bez obzira na to koliko je spol biološki nepromjenjiv¹⁰. Razlikovanje spola i roda problematično je upravo zbog isprepletenosti njihovih društvenih i bioloških utjecaja. Žene su najveća manjinska skupina u društvu. Iako čine više od 50% stanovništva, nisu ravnopravne s muškarcima u pravima, mogućnostima i privilegijama, premda su formalno jednaki pred zakonom.¹¹ „Rod je ključna dimenzija identiteta.“¹² Identitet je jedna od najčešće prisutnih kategorija u suvremenim teorijama različitih disciplina (sociologija, antropologija, povijest, književna i kulturna teorija...) i kao takva ima različita značenja: istost, izjednačavanje, sličnost, pripadanje..

2.2 *Ženski identitet u jeziku (Rada Borić)*

Rada Borić u svom tekstu *Ženski identitet u jeziku* započinje s rečenicom: „Ja sam žena!“¹³ pojašnjavajući kako je sasvim nejasno i upitno značenje imaginarija ženskosti. Ona razvija argumentaciju oko teze kako jezik reflektira i reproducira identitet žene koji je ukorijenjen u našem patrijarhalnom društvu. Kreće od primjera Anićevoг riječnika hrvatskog jezika u kojem se žena definira kao osoba po spolu suprotna muškarcu, a tek nakon toga kao odrasla osoba ženskog spola. Ona je definirana i prema društvenoj ulozi, odnosno kao bračni drug ženskog spola, supruga. S druge strane, muškarac se definira kao

⁶ Blagojević, J., Lončarević, K.: „Postmoderni feminizam“. U Markov, S., Milojević, I. (ur.) *Uvod u rodne teorije*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2011., str. 204

⁷ Flax, J.: „Postmodernizam i rodni odnosi u feminističkoj teoriji“. U Nicholson, L. (ur.) *Feminizam – postmodernizam*. Zagreb: Centar za ženske studije, 1999., str. 89

⁸ Galić, B.: „Seksistički diskurs rodnog identiteta“. *Socijalna ekologija*, 13 (3-4): 305 – 324

⁹ Giddens, A. *Sociologija*. Zagreb: Globus, 2007., str. 107

¹⁰ Butler, J.) *Nevolje s rodom*. Zagreb: Ženska infoteka, 2000., str. 21

¹¹ Barada, V., Jelavić, Ž. *Uostalom, diskriminaciju treba dokinuti: priručnik za analizu rodnih stereotipa*. Zagreb: Centar za ženske studije, 2004., str. 9

¹² Galić, nav. dj., str. 305

¹³ Rada Borić. *Ženski identitet u jeziku u Treća, Časopis za ženske studije*, Zagreb, 1996., str. 37-40

odrasla osoba muškog spola. Borić pojašnjava kako se radi o tome da se muškarac postavlja kao normativ prema kojem se određuje žena. „Žena sebe ne definira po sebi, već kao suprotnost muškarcu.“ Kako bi potvrdila svoju tezu da jezik perpetuira patrijarhat, navodi i primjer djevojačkih prezimena za koje tvrdi da predstavljaju vlasništvo nad ženom od strane oca. Činom udaje, žena promjenom prezimena simbolički označava da prelazi u vlasništvo drugog muškarca. Borić postavlja pitanje čiji nas jezik oblikuje u žene te navodi rad Robin Lakoff koja je nastojala napisati listu značajki ženskog govora te tako otvorila prostor za poimanje fraza koje se smatraju da spadaju u domenu ženskog jezika poput „dragi/draga“ kao nešto slabo i nesigurno, bez autoriteta. Borić kaže kako jezik opisuje rod što je jednostavno vidljivo u postojanju gramatičkog ženskog roda, no on je konstruiran na štetu žena. Potkrjepljuje svoju tezu primjerom imenovanja ženskih zanimanja u hrvatskom jeziku koji imaju sufiks - ica koji je ujedno i sufiks za umanjenice. Jednako tako ako se u istoj rečenici nalaze imenice koje su i ženskog i muškog roda, one će se sklanjati prema muškom rodu (n.pr. Marta i Ivan su otišli u trgovinu.).

Ako se osvrnemo na rječnike koji predstavljaju standarde i pravila – slika žene je više nego degradirana. Naime, muškarac je postavljen kao norma, a žena kao njegov otklon. To ukazuje na povijesnu vladavinu patrijarhata i odnosa moći. Pitanje rječnika je pitanje jezične ideologije. Ako krenemo i od same etimologije riječi muškarac i žena shvaćamo da je muškarac izveden od riječi mislilac, a žena od riječi rađalica. Moć nad ženama je princip po kojima su pisani rječnici Direktorica Centra za ženske studije Rada Borić. je izdvojila nekoliko ključnih činjenica o rodno senzitivnom jeziku:¹⁴

1. Potrebno je osvijestiti degradiranu poziciju žena u jeziku. Jezik ne dopušta prelazak rodnih granica, zato je pun seksizama. Nakon osvještavanja potrebno je novom jezičnom praksom ženama stvoriti nove prostore ravnopravnosti.

2. Jezik je normiran, a muškarac postavljen kao norma. Definicija muškarca glasi isključivo kao: odrasla osoba muškog spola, dok je žena još uvijek u svijesti ljudi definirana na prvom mjestu kao njegova suprotnost ili pratilja, a tek na drugom mjestu kao odrasla osoba ženskog spola.

3. Gramatika hrvatskog jezika preferira muški rod Iako je miješano društvo uvijek ćemo reći npr. „Išli smo na kavu „ Čak ženski i srednji rod u gramatici se odnose na muški rod („žena i dijete su išli „). Također, u hrvat-

¹⁴ <https://voxfeminae.net/pravednost/7-cinjenica-o-identitetu-zene-u-hrvatskom-jeziku/>

skom jeziku baza za izraze je muška, dok se ženski rod tvori od deminutiva – ica, iako hrvatski jezik ima prostora za drugačije tvorbe (robinja, boginja).

4. Svako novo izdanje rječnika prenosi stereotipe. Jezik omogućuje i otvara prostor za žene čime se stvara prostor za uvažavanje sugovornika/ica, i te se promjene trebaju unositi u rječnike.

5. Bez ravnopravnosti, pa tako i jezične nema prave demokracije Zakon o ravnopravnosti spolova (PDF) pravno omogućuje navođenje ženskog roda.

6. Rušenjem rodnih granica obogaćuje se sam jezik, pa tako i društveni odnosi među spolovima.

2.3 Upotreba rodno senzitivnog jezika

Jezik koji koristimo samo je odraz stanja u društvu. U našem je i dalje, u najvećem broju slučajeva, potpuno normalno da su muškarci – direktori, stručnjaci, dok su žene – tajnice, medicinske sestre ili spremačice. I dalje se vode polemike da li nešto zvuči smiješno na ravnopravno korištenje oba roda u nazivu zanimanja i dalje se gleda sa i podsmijehom. A naš govor bi trebalo da bude takav da žene čini vidljivim u profesijama, u zanimanjima, titulama i da kroz jezik izrazimo njihovu ravnopravnost i njihovo dostojanstvo-, naglašava Petrušićeva. Otpora prema rodno senzitivnom jeziku ima i u okolnim zemljama, ali je razlika u tome što njih zakoni obavezuju da ga koriste. Zapravo, u Sloveniji je rodno osjetljiva jezička politika, koja je pravno regulirana još 90-ih godina, danas već sasvim prihvaćena u praksi, a to podrazumijeva doslednu upotrebu naziva zanimanja u ženskom rodu. Prema hrvatskom Zakonu o ravnopravnosti spolova „diskriminacija u jeziku postoji kada se koristi isključivo jedan gramatički rod kao generički pojam“. Slično je i u Zakonu o zabrani diskriminacije BiH, kao i u crnogorskom Vodič za promociju i prihvatanje rodno-senzitivnog jezika 7 Zakonu o ravnopravnosti spolova, gde takođe stoji da je „korištenje riječi u muškom rodu kao generički neutralne forme za muški i ženski rod“ diskriminacija. Iskustvo nam je pokazalo da se ono što je zakonom uvedeno poštuje. Tako bi postojala zakonska obaveza, a ona bi zatim očekivano uticala na širu upotrebu rodno-senzitivnog jezika i govora. Upotreba jezika u kojem se jednako tretiraju statusi i uloge žena i muškaraca u

predstavlja bitan aspekt rodne ravnopravnosti. Njime se postiže i faktička ravnopravnost spolova.¹⁵

Bosanski, hrvatski i srpski jezik kao službeni jezici u Federaciji Bosne i Hercegovine, poznaju kategoriju gramatičkog roda u određenim vrstama riječi, kao što su imenice, zamjenice, pridjevi, neki brojevi i glagolski oblici, tako da nije moguće upotrijebiti neku imenicu bez oznake gramatičkog roda. Upotreba isključivo muškog gramatičkog roda u službenoj i neslužbenoj, kako pisanoj, tako i usmenoj komunikaciji, gramatički je neispravna, ali je i oblik diskriminacije. Član 9. Zakona o ravnopravnosti spolova u BiH, stav e): „Diskriminacija u jeziku postoji kada se koristi isključivo jedan gramatički rod kao generički pojam.“¹⁶

U donjem dijelu teksta navedena su neka pravila, koja su bazirana na starijim preporukama lingvistkinja i lingvista, za upotrebu rodno osjetljivog jezika u svakodnevnom govoru i službenom jeziku u institucijama. Trebalo bi:

1. Slijediti pravilo slaganja subjekta i predikata u rodu, broju i licu: „Zastupnica Pavlović je imala zapaženo izlaganje.“

2. Dosljedno upotrebljavati oblik ženskog roda za zanimanja i funkcije žena gdje je to moguće: „Ministrica je sazvala sastanak kolegija.“

3. Oslovljavati na odgovarajući način: Publika je gotovo uvijek mješovita po spolu.

4. Ne ustručavati se upotrebljavati ženske forme zanimanja, funkcija ili titula, čak i ako još uvijek takav naziv nije potpuno prihvaćen. Uostalom, rečenica: „Doktor Milić je operirala pacijenta.“ - je gramatički neispravna.

5. Koristiti oba gramatička roda istovremeno, ukoliko se radi o osobama oba spola, dodavanjem nastavka za ženski rod iza kose ili donje crte (predavač/ica ili predavač ica).

6. Pokazati uvažavanje različitih potreba žena i muškaraca u pisanju politike djelovanja ili drugog akta, što će se odraziti i u upotrebi jezika.

¹⁵ Izmjena i dopuna Jedinostvenih pravila za izradu pravnih propisa u institucijama Bosne i Hercegovine. („Službeni glasnik BiH“, broj: 58/14, str. 13). Dostupno na: <http://sllist.ba/glasnik/2014/broj58/Glasnik058.pdf>, pristupljeno 1.12.2014.

¹⁶ 7 Upotreba rodno osjetljivog jezika u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine. Parlamentarna skupština BiH. Sarajevo: Sekretarijat PSBiH, Informaciono-dokumentacijski sektor, 2014. Dostupno na: https://www.parlament.ba/sadrzaj/komisije/predstavnicki_dom/ravnopravnost/ostale_aktivnosti/Default.aspx?id=51100&lang=bs-BA&pril=b, pristupljeno 1.12.2014.

Upotreba rodno senzitivnog jezika ne podrazumijeva samo prebacivanje određenih profesija u ženski rod, već cijeli fenomen doprinosi podizanju svijesti o značaju jednakosti žena i muškaraca. Rodno osjetljiv jezik je važan faktor koji utječe na veću vidljivost žena u javnom životu naročito na polju rada, a samim tim doprinosi i ravnopravnosti spolova kada govorimo o nazočnosti žena u ostalim segmentima društva.¹⁷

Korištenje rodno senzitivnog jezika u novinarstvu je još jedan korak ka ostvarivanju rodne ravnopravnosti. No, rodno senzitivni jezik se još uvijek neujednačeno koristi u bh. medijima, i obično ovisi od dobre volje i izbora urednika/ca i novinara/ki. Bh. novinarke i urednice govore o tome kako i koliko koriste rodno senzitivni jezik, te kako to pomaže vidljivosti žena u medijskom prostoru u tekstu koji je za Media.ba pisala Masha Durkalić.¹⁸

Iako bosanski/hrvatski/srpski jezik posjeduje brojne jezičke odrednice u oba roda, patrijarhalno naslijeđe jezika itekako je prisutno u medijskom izvještavanju gdje se i dalje češće biraju muške imenice za opis različitih funkcija i titula, te se rijetko pravi razlika između muškaraca i žena, pogotovo ako se o njima govori u množini. Iako opcije postoje, još uvijek se ne koriste u dovoljnoj mjeri da bi se moglo govoriti o unificiranosti rodno senzitivnog jezika u bh. medijima. Korištenje rodno senzitivnog jezika prvenstveno mogu unaprijediti novinari/ke i urednici/e. Moglo bi se pretpostaviti da u korištenju rodno senzitivnog jezika prednjače žene, jer to najviše pogoduje upravo njima, no to ne mora biti slučaj, jer su motivi za (ne)korištenje rodno senzitivnog jezika raznoliki – od toga da je to „nezgrapno“ i „rogobatno“, pa do pretjerane ocjene da je u pitanju „silovanje jezika“.¹⁹

3. Analiza upotrebe rodno senzitivnog jezika u tiskanim medijima

U Večernjem listu je objavljena opsežna analiza predsjedničke kampanje u Republici Hrvatskoj u kojoj se novinar i politički analitičar Dražen Lalić osvrnuo na razloge zašto je Kolinda Grabar Kitarović izgubila predsjedničke izbore. U tekstu se poštuju pravila pisanja rodno senzitivnog jezika, to je vidljivo u samoj naslovnici upotrebom termina šefica države i gubitnica. Kroz

¹⁷ <https://www.elle.rs/lifestyle/kultura/28020-rodno-senzitivnom-jeziku-zasto-su-potrebne-borki-nje-vojnkinje-i-psiholoskinje.html>

¹⁸ <https://zh-cn.facebook.com/mediacentarsarajevo/videos/396204077802227/>

¹⁹ <https://www.media.ba/bs/magazin-novinarstvo/rodno-senzitivni-jezik-u-bh-medijima-ne-mozete-biti-ono-sto-ne-vidite>

cijeli tekst je upotrijebljeno pravilno oslovljavanje npr predsjednice Republike, kandidatkinja HDZ- a, feministice (ovaj termin je upotrijebljen propitujući stvarnu ulogu Kolinde Grabar Kitarović u realiziranju ženskih prava iz teorije u praktičnoj primjeni te osnaživanju ženskog položaja u društvu Republike Hrvatske), podnaslov „Nije je bilo kad nam je trebala „ je također napisan u ženskom rodu, njezina evidentna marljivost i ostali izrazi i rečenice su napisane poštujući ženski rod i identitet Kolinde Grabar Kitarović.²⁰

U ovom članku koji je objavljen u Večernjem listu BiH izdanja u rubrici Aktualno je poštovan rodno senzitivni jezik. Protagonistice priče su oslovljavane kao gimnazijalke, U cijelom tekstu rečenice su napisane u ženskom rodu i jednini i množini što je vidljivo iz primjera punoljetna „glasnogovornica kluba“²¹, djevojke su sudjelovale, angažirale. Tekst je točno i korektno napisan u kontekstu poštovanja pravila upotrebe rodno senzitivnog jezika.

²⁰ LALIĆ,DRAŽEN „ Šefica države koju je nedostatak instinkta i čudoređa stavio u situaciju političke gubitnice“ u *Večernji list (BiH) izdanje*, Mostar, 15.veljače 2020,str.26.

²¹ BETI, IVICA: „ Tijekom tjedana sjede i uče u školskim klupama,vikendom vode noćni klub“ u *Večernji list (BiH) izdanje*, Mostar 8.veljače 2020-,str.54.

U Dnevnom listu je objavljen tekst o maršu žena koji se održao povodom obilježavanja 8 marta, međunarodnog dana ženskih prava. Tekst je napisan poštujući pravila pisanja u ženskom rodu. Od podnaslova u kojemu je naznačeno sudionice, leada teksta s funkcijom predsjednica Udruženja žena Univerzum Enisa Bukvić, pionirke, nositeljice promjena, teksilne radnice, izvršna direktorica. Sve titule funkcije i uloge su napisane u ženskom rodu. Ostali rečenični sklopovi, glagoli i imenice su napisani u ženskom rodu.²²

²² „Moramo biti potpuno ravnopravne u društvu, obitelji i politici“ u *Dnevni list*, 9. ožujka 2020., str.13.

Tekst o odustajanju Blanke Vlašić od nastupa na Olimpijskim igrama u Tokyu 2020 objavljen je u sportskoj rubrici Dnevnog lista. U tekstu su poštovana pravila izražavanja u ženskom rodu, primjeri: Jedna od najboljih visašica svih vremena, odustala je, njen otac, bila je dvostruka svjetska prvakinja, dva puta svjetska viceprvakinja, europska prvakinja.²³

U 77. godini umrla Zdenka Vučković

Odlazak djevojčice koja je postala zvijezda

Nakon kratke i teške bolesti, jučer je umrla poznata hrvatska pjevačica Zdenka Vučković. Bilo joj je 77 godina, a posljednje dane života provela je u jednom zagrebačkom domu za starije. Tužnu vijest potvrdio je njen dugogodišnji prijatelj i saradnik Ronald Braus.

Pamtiti ću je po vječnoj svježini, energiji, neiskvarenosti. Bila je naša prva djevojčica koja je postala zvijezda, koja je ostvarila sjajnu karijeru - rekao je Braus.

Njena bogata karijera trajala je duže od 60 godina, a publika je možda i najviše pamti po pjesmi

Vučković: Pamtimo je po pjesmi "Tata, kupi mi auto"
 "Tata, kupi mi auto", pjesma se, zapravo, zove "Moj mala djevojčica", koju je otpjevala s legendarnim Ivom Robićem.

U Dnevnom Avazu je objavljen tekst o smrti pjevačice Zdenke Vučković. Tekst je napisan u ženskom rodu s upotrebom termina djevojčica, pjevačica.²⁴ Upotrebom zamjenica nju, njena te glagolskog oblika bila je označen je ženski identitet ove legendarne glazbenice. Tekst je objavljen u rubrici jet set.

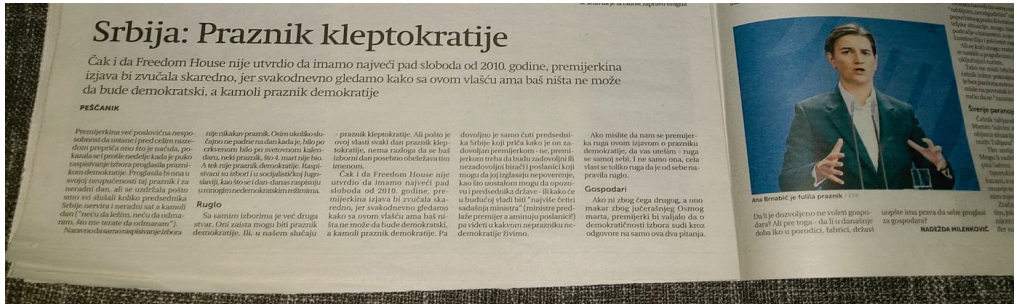
²³ „Vlašić odustala od Oi u Tokyu“ u *Dnevni list*, 11. ožujka.,str.18.

²⁴ „Odlazak djevojčice koja je postala zvijezda „ u *Dnevni Avaz*, 9. ožujka .2020.,str.20.

Tekst o smrti legendarne pjevačice sevdaha Bebe Selimović objavljen je u Dnevnom avazu u rubrici showbiz. U pojedinim dijelovima teksta su poštovana pravila izražanja rodnog jezika što se očituje u primjerima iz teksta: jedna od najboljih intepretatorica savdalinke dok primjer, „cijenio sam je kao veliku damu i kao umjetnika, bila je najbolji uzor mladim kolegicama, zaista je jedna od najvećih dama na estradi“ – izjava Begovića, umjesto umjetnika bi bilo pravilno da je napisano umjetnica po pravilima izražavanja u ženskom rodu. „Sjećat ću je se uvijek kao jedne divne, profinjene dame,“ dobre osobe, koja je uvijek htjela da pomogne i koja je tako prefinjeno pjevala, bila je na neki način simbol poštenja, poštovanja i ljudskosti. Prava dama. Pronijela je slavu bh muzike i dal nemjerljiv doprinos kulturnoj baštini BiH²⁵ – izjava Nazifa Glive o preminuloj pjevačici i izjava Nedžada Salkovića „ Za mene nevjerojatno da je je jedna divna dama, velika umjetnica otišla na onaj svijet. Nadam se bolji. Bili smo veliki prijatelji i kolege. Znamo se od 1968 godine i od tada je naše prijateljstvo nemjerljivo pozitivno Razgovarali smo prije četiri, pet dana, bila je veoma vesela i raspoložena, kao i uvijek. Isplakao sam se, od suza nisam mogao gocoriti“ i izjava Hanke Paldum: „ Ona je jedina ostala od ženskog svijeta koja je zaista velika kada je u pitanje sevdah. Nema više nikoga,“ .su napisane razlikom muškog i ženskog roda u jeziku.

²⁵ „Napustila nas je mirno, kako je i živjela „ u *Dnevni avaz*, 11.ožujka, 2020.,str,22-27-

Tekst je objavljen u Oslobođenju, odnosi se na komentare izjave premijerke Republike Srbije, Ane Brnabić. U tekstu je oslovljavana kao premijerka i rečenice koje se odnose na njeno političko djelovanje i izjave su napisane u ženskom rodu npr:proglasila bi ona, premijerkinja izjava bi izvukla,da nam se premijerka ruga, i ne samo ona . Kraj teksta donosi pogrešku „Ali pre toga – da li u današnje doba iko u porodici, fabrici, državi uopšte ima prava da sebe proglasi za gospodara?“²⁶ Umjesto toga se može staviti gospodarka jer izražava ženski rod i identitet premijerke Brnabić. Zbog konteksta i cjelokupne jasnoće teksta svi termini i rečenice koje se odnose na ponašanje i djelovanje i stavove Ane Brnabić koja je na važnoj funkciji premijerke Srbije.

Tekst je objavljen je objavljen u rubrici Događaji dnevnih novina Oslobođenje o tematskoj sjednici Državnog parlamenta, iako se Gordana Tadić

²⁶ „Srbija:praznik kleptokracije“ u Oslobođenju, 10.ožujka 2020.str.32.

spominje u negativnom kontekstu, tekst je napisan po pravilama rodno osjetljivog jezika primjeri; glavna tužiteljica Tužilaštva Gordana Tadić, u oštom obraćanju Tadić je najavila, istakla je, njena konstatacija, poslanici su zamjerali Tadić na načinu na koji im se obratila Mirjana Marinković Lepić (Naša stranaka) istakla je ²⁷itd.

Tekst je objavljen u Nezavisnim novinama, u rubrici događaji. Dijelovi teksta su napisani po svim pravilima rodno senzitivnog jezika npr „u našem društvu žene koje su uključene u procese odlučivanja još su i domaćice.“ U rečenici Jelica Kosaković, inspektor²⁸ napisana je pogreška u rodu, ispravan izraz je inspektorica koji postoji u srpskom jeziku. Budući da je odana počast ženama povodom Međunarodnog dana žena, vrlo je važno ukazati na diskriminaciju upotrebom rodno senzitivnog jezika u terminima profesija, funkcija, zanimanja i titula u ženskom rodu.

²⁷ Edin Baribac: „ Tadić nasmijala podanike „ u Oslobođenje 12.ožujak.2020.,str.6-7

²⁸ „Uručena priznanja zaslužnim ženama „ u *Nezavisne novine*, 10.ožujka 2020.str. 7

U Nezavisnim novinam je objavljen tekst o sjajnom hat tricku mlade nogometašice Sofije Kajsmanović. Tekst je napisan po pravilima izražavanja u ženskom podu npr. „Bit ću još bolja“- poručila je fudbalerka Sofija Kajsmanović koja je hatrickom u meču s Maltom (3:2) donijela pobjedu reprezentaciji BiH u 7 kolu kvalifikacija za Euro 2021.²⁹

4. Analiza upotrebe rodno senzitivnog jezika i komparacija kvalitete tekstova o ženskom položaju u društvu u ženskim časopisima

4.1 Analiza tjednika *Gracia*

Časopis *Gracija* izlazi svakog tjedna, a u broju 380, koji je objavljen 6,3, 2020 na naslovnici je stavljena Sabina Ćudić, predsjednica Glavnog odbora Naše stranke. U naslovu „ Nisam pesimista, nema nazad i nema odustanja“ je napravljena pogreška, budući da se radi u obraćanju žene, prikladniji izraz bi bio nisam pesimistkinja. U intervjuu su poštovana pravila izražavanja u ženskom roda, npr: oponentica na izborina održanim prije tri godine za prvo ime grada Sarajeva, bila je predsjednica Glavnog odbora Naše stranke, izabrana za zastupnicu Glavnog odbora u Skupštini Kantona Sarajevo, danas je zastupnica

²⁹ „ Krajšumović; Bit ću još bolja „ u *Nezavisne novine*, 12.ožujka.2020.,atr.30

u Predstavničkom domu Federalnog parlamenta, biografiju je obilježila, uvelike je doprinijela, majka četverogodišnjeg Nardisa³⁰ i ostali primjeri su točno napisani. Ovaj tekst izražava stavove političarke Čudić o objavljenoj snimci razgovora zvaničnika SDA koji otkriva neregularnost izbora sarajevskog gradonačelnika Abdulaha Skaka.

U ovom broju Gracije su objavljeni brojni tekstovi o ženama iz područja kulture, estrade, mode i društvenog i javnog života iz zemlje i svijeta. Objavljen je tekst o Ini Hamzić, napisan poštujući pravila izražavanja rodno osjetljivoga jezika, primjeri: pjevačica, proširila je spektar posvetivši se pedagoškom radu, osnivačica i jedina učiteljica Helen Doron English škole, drugačijom je ne bismo mogli zamisliti, izvan učionice Ina na sebe preuzima ulogu poslovne žene³¹ itd. U tekstu su istaknuti Inin trud i marljivo zalaganje, a u kontekstu članka je stavljen Inin poslovni uspjeh, zalaganje i svestranost te sposobnost okretanje nove stranice u životu koji motivira čitateljice za donošenje novih poslovnih i privatnih odluka koje mogu donijeti uspjeh u životu i karijeri, Napisan je tekst o poslovnom uspjehu Elme Durmis. Njena funkcije je stavljena u engleskom jeziku SRP executive u kompaniji Philip Morris, Tekst je napisan po pravilima izražanja u ženskom rodu primjeri: :stekla zvanje marketing menadžerice, najponosnija što se ostvarila i na privatnom planu, s obzirom da je majka djevojčice od pet godina. U intervjuu je prikazan uspjeh žene, njen napredak i samostvarenje u brojnim životnim aspektima. Tekst je važan zbog podatka da kompanija Philip Morris osnažuje žensko poduzetništvo.³²

U Graciji je objavljen intervju Ludmili Mili Cistovoj koja je otvorila prvu školu plesa oko šipke, Tekst je napisan po pravilima izražavanja u ženskom rodu, npr: Ruskinja koja se može pohvaliti da je prva u Sarajevu inicirala i osnovala školu pole dancea, mi je možemo smatrati promotorkom ovog tipa vježbi, želimo predstaviti našu novu sugrađanku, završila je pravni fakultet i obranila magistrarski rad o Jugoslaviji³³ itd. U tekstu je stavljen kontekst protiv predrasuda i razlikovanja pole dancea od striptiza, Mila je izjavila „ Ovo nije striptiz, već najteži element za ples oko šipke, veoma korisni za pravilno i

³⁰ Mersiha Drinjaković „Sabina Čudić: Nisam pesimista, nema nazad i nema odustajanja“ u *Gracija*, 6.3.2020., str 14- 17..

³¹ Živana Jovančić: „Ina Hamzić: Nova životna stranica“ u *Gracija*, 6.3.2020., str 18-19

³² Mila Durić: „Elma Durmiš. Uvijek želim testirati svoj kreativni potencijal“ u. *Gracija*, 6.3.2020., str.25

³³ Živana Jovančić: „Ludmila Mila Čistova Ruskinja koja je u Sarajevu otvorila prvu školu plesanja oko šipke“ u *Gracija*, 6.3.2020., str.32-33

kijepo držanje, za fleksibilnost, eleganciju pokreta i cijele figure, Kako sam već rekla pole dance je spoj teških vježbi, pretežno zbog toga što objedinjava sportske elemente.“

Izdanje popularnog hrvatskog časopisa Story koji je objavljen 11 ožujka 2020 donosi priče koje su uglavnom usredotočene na privatni život bogatih i slavnih uz modu, njegu kože i pojedini prilog o zdravlju,

Između ostalih Storyju je objavljen tekst o o trudnoći poznate američke pjevačice Katy Perry. Tekst je napisan poštujući pravila izražavanja u žensko rodu npr. pjevačica Katy Perry prošli je tjedan u novom spotu never worn white objavila da je trudna sa zaručnikom Orlandom Bloomom s kojim je zbog epidemije corona virusa odgodila vjenčanje, napisala je 35-godišnjakinja, „ Jer je i sama kao dijete“³⁴ – izjavio je njen zaručnik Orlando Bloom. U fokus teksta su stavljeni detalji ljubavnog i osobnog života popularne pop ikone, kao i dirljive objave na društvenim mrežama povodom smrti njene voljene bake Ann.

U istom broju objavljen je i intervju s Ivom Cigovskom. Tekst je objavljen povodom tjedna prava promicanja osoba s invaliditetom. U leadu teksta je napisano Iva Cigovski 31- godišnja magistra novinarstva. Iako u mnogim diplomama i službenim dokumentima titule i zvanja su napisane u muškom rodu, trebalo bi koristiti ženski rod u oslovljavanju i izražavanju. Stoga bi trebalo pisati magistrica novinarstva, Ostali dijelovi teksta npr: „pridružila Građanskom nogometnom klubu Dinamo Zagreb gdje je posljednjih pet godina časnica za osobe s invaliditetom“ zahvalna je i ponosna su napisani po pravilima izražavanja u ženskom rodu. U tekstu je stavljen naglasak na Ivu koja želi promicati svijest o smanjivanju predrasuda prema osoba s invaliditetom i njihovu aktivnom sudjelovanju u svim životnim aktivnostima. U tekstu je razbijen kontekst tablodizacije i estradizacije koju slijedi urednička politika časopisa Story.

Jedan od trivijalnih tekstova koji je objavljen u ovom broju Story je odavanje počasti Barbie lutki i photo session voditeljice Ane Radišić koja je pozirala u odjevnim kombinacijama koje podsjećaju na kult Barbie ženstvenosti. Iako je tekst napisan u rodno osjetljivom jeziku, npr. „voditeljica Ana Radišić okušala se u novoj i neočekivanoj ulozi, Barbie, koja je prateći duh vremena redefinira poželjnu kombinaciju talenta i ljepote za brojne djevojčice

³⁴ Maja Šitum: „ Nada se djevojčici i raskošnoj bijeloj vjenčanici „ u *Story*, 11. ožujka 2020., str 26-27.

diljem svijeta, neupitno je da najpoznatija lutka na svijetu već sedam desetljeća slavi snagu žene, u njene ružičaste cipele je uskočila RTI voditeljica.“³⁵

Iako je utjecaj Barbie na pop kulturu enormno velik s obzirom da je Barbie lutka jedna od najpopularnijih ženskih igračaka i svojevrsan brend koji se proširio na modu, glazbu i film, njen lik također nosi i negativnu konotaciju u smislu seksizma i nerealnih standarda ljepote koji su dizajneri Barbie lutke prenijeli na žensku populaciju, Naime, neosporna je činjenica da su ideali o savršenim proporcijama utjecali na svijet modelinga što je imalo i tragične posljedice anoreksije, bulimije i ostalih poremećaja u prehrani. Te činjenice su trebale biti spomenute u tekstu ili se za 8. mart u modnom editorijalu i tekstu mogla odati počast nekoj drugoj divi iz svijeta kulture, umjetnosti ili estrade. Tekst je napisan trivijalnim izrazima baziran na površnosti i modnom utjecaju koju Barbie lutke.³⁶

5. Analiza objava na društvenim mrežama Instagramu i Facebooku

5.1 Analiza objava na instagramu

Instagram je jedna od najpopularnijih svjetskih društvenih mreža za kreiranje sadržaja koji ima veliki utjecaj te komercijalno- marketinški značaj Instagram je platforma na kojoj dominira vizualni sadržaj slika i videozapisa uz kombinaciju opisa i hashtagova.

Lola magazin je popularni portal iz Banja Luke, jedan je od rijetkih portala koji promovira ženska prava i feminizam. Lola ima facebook i instagram stranicu. Na instagramu 21. ožujka su objavljene fotografije i tekst o kineskoj liječnici Lee Lan Juan. Na početku teksta je napisano: „Ovo je Lilanduan (71) kineski epidemiolog i hepatolog.“³⁷ To je pogrešno izražavnje koje disreditira uglednu liječnicu. Pravilno bi bilo ovo je Lilanduan, kineska epidemiologinja i hepatologinja, Ostali dijelovi teksta su napisani po pravilima rodnosenzitivnog jezika npr: dobitnica je više nagrada za svoje učešće u suzbijanju epidemije SARS-a, H1N1 i HZN0, ona se ovih dana u Kini slavi kao heroina nacije, zbog svog učešća u suzbijanju korona virusa, na njen prijedlog

³⁵ Jadranka Rihtarić „ Iva Cigrovskij: Cijeli ću život pamtititi ozarena lica slijepih i slabovidnih navijača „ u *Story*, 11. ožujka 2020.,str.32-33-

³⁶ „ Izvan svih okvira „ u *Story*,11. ožujka. 2020.,str.40-46

³⁷ <https://www.instagram.com/p/B-Amzmxg44b/?igshid=11gies39s7gql>

vlasti su potpuno zatvorile Vuhan, lista njenih titula, nagrada i dostignuća,³⁸ Tekst je jako važan jer ukazuje na ulogu znanstvenica koje su zaboravljene u svijetu kojima dominiraju muškarci.

Svetac dana je vjerska stranica za kršćane koja objavljuje svece po katoličkom kalendaru. 23. ožujka je objavljena slika i tekst o svetoj Rebeki Libanonskoj, Tekst je napisan poštujući pravila izražavanja u ženskom rodu npr: Svete Rebeka Libanonska (Rafqa Pietra Choboq Ar- Reyes)(1832-1914), „Libanonski cvjetić“ i „Purpurna ruža“, libanonska marotinska redovnica i mističarka, Rafqa je spasila život jednog dječaka, nakon nekoliko godina, njen red sestara Kćeri Bezgrešnog začeca se raspušta, kao odgovor na njenu molitvu, zdravlje joj se smjesta počelo pogoršavati te je oslijepjela, sve sestre su bile pod dojmom njezine snažne duhovnosti sestre je nikada nisu čule da se žalila, bila je uvijek spokojna i nasmijana, u zadnjim trenucima poželjela je da joj se vrati vid kako bi još jednom vidjela samostansku poglavaricu, prvo čudo nakon njene smrti bilo je ozdravljenje te iste poglavarice.³⁹ Tekst je veoma važan jer ova stranica spominje svete u jednoj od najrasprostranjenijih svjetskih religija, kršćanstvu koje ima utjecaj na javno mnijenje te ulogu žena u društvu patrijarhata koje ima povezanost s religioznim dogmama, Naime, ženama u kršćanstvu nije dozvoljeno bit svećenicama i njihova uloga i položaj kroz povijest Crkve je bila u krizi. Razdoblje inkvizicije koje je trajalo više od 500 godina svjedoči o masovnim progonima i pogubljenjima žena koje su optužene za vještice. Ova stranica dijeli objave o sveticama koje su utjecale na Crkvu i velik broj ljudi,

Osobno obraćanje je vrlo važno na društvenim mrežama. Jasmina Kos je jedna od najboljih novinarki i jedna od zaštitnih lica ugledne medijske kuće Al Jazeera. Na svom osobnom instagram profilu 7. veljače najavila je izložbu umjetničke radionice Elkana i objavila sliku uz opis koji je napisan po pravilima rodno osjetljivog jezika npr :“ Fedža je osnivač, a ja sam suradnica i izvrsna organizatorica više od 30 samostalnih izložbi po Hrvatskoj i EU. Dakle, nisam samo cvjećarka“⁴⁰

Lana Prlić je potpredsjednica SDP-a i zastupnica u PDP BiH koja je na svom osobnom profilu na Instagramu 20. ožujka objavila vlastitu fotografiju uz poruku ostanite doma i važnosti društvene odgovornosti za vrijeme pan-

³⁸ <https://www.instagram.com/p/B-Amzmxg44b/?igshid=11gies39s7gql>

³⁹ <https://www.instagram.com/p/B-FwYZUprp0/?igshid=19hc075dkkzhq>

⁴⁰ <https://www.instagram.com/p/B8SCUVj4V-/?igshid=138q7mwijp4a1>

demije Covida 19. „imam potrebu da se obratim kao predstavnik građana“⁴¹. S obzirom da je Lana jedna od velikih zagovornica konkretne upotrebe pravila koje nalaže Istanbulska konvencija i predlagateljica zakona o Registru pedofila u BiH u osobnom obraćanju bi trebala koristiti predstavnicu.

Popularna influencerica i TV voditeljica Hana Hadžiadagić Tabaković objavila je video 22 siječnja 2020 u kojem je najavila novu emisiju „Ja, blogerica“. U opisu videa je upotrijebljen naziv mentorica⁴², kao točan oblik izražavanja u ženskom rodu. Hanin profil prati više od 520 000 pratitelja.

Na stranici Ja blogerica 20 ožujka 2020 je objavljena fotografija Hane Hadžiadagić Tabaković u kojoj je Hana najavljena kao voditeljica emisije. Opis nije napisan po točnim pravilima izražavanje u ženskom rodu npr: „Kada smo u fazi finalne izrade scenarija trebali odlučiti tko će biti voditeljica, mentor i zaštitno lice emisije Ja, blogerica i tko je ta žena, lider na društvenim mrežama koja ima snagu oznijeti ovako zahtjevan, odgovoran i jedinstven projekt koji će pratiti sve generacij, samo jedna osoba nam je bila u mislima, Hana Hadžiadagić Tabaković“⁴³ Da bi rečenica bila pravilna trebalo je napisati mentorica i liderica. Naime, radi se o emisiji koja je namijenjena ženama, a u ovoj objavi se želi naglasiti Hanine kvalitete, popularnost i utjecaj, stoga je poželjno pisati sve imenice u ženskom rodu.

Na instagram stranici Čitaj knjigu 23. ožujka je objavljena slika i recenzija knjige Verity. U recenziji je napisano „Imala sam dojam da bi Verity mogla biti sociopat, a sad više naginjem psihopatu“⁴⁴ Budući da je Verity ženski lik, ispravno bi bilo: Imala sam dojam da bi Verity mogla biti sosiopatica ili sociopatkinja, a sad više naginjem da nalikuje psihopatici, psihopatkinji. Kad se opisuju osobine i karakteristike književnih likova, treba se koristiti rodno osjetljiv jezik.

Na osobnom instagram profilu pjevačice Franke Batelić 6. veljače je objavljena njena fotografija uz opis na kojem Franka zahvaljuje za nagradu „Ženskog izvođača“ godine.⁴⁵ Naziv nagrade mi trebao biti pjevačica godine ili izvođačica godine po pravilima izražavanja u ženskom rodu.

⁴¹ <https://www.instagram.com/lanaprlic/>

⁴² <https://www.instagram.com/p/B7yhCAFBjKK/?igshid=1btvsdrjipm8p>

⁴³ https://www.instagram.com/p/B9_NDUhBo8a/?igshid=sch2k5qe1ljy

⁴⁴ <https://www.instagram.com/p/B-EsMXwjVXg/?igshid=1sg5b9cpz5m2h>

⁴⁵ <https://www.instagram.com/p/B8PbkvegIHV/?igshid=1hx2xbqr3ddhi>

5.2 Analiza objava na Facebooku

Na Facebook stranici portala Index.hr je objavljen tekst o upozorenjima Alenke Markotić vezane za prevencije i upute oko pandemije Covida.19 u Hrvatskoj. Tekst je objavljen 24. ožujka 2020. Tekst je napisan po pravilima izražavanja u ženskom rodu: npr- šefica Klinike infektivne bolesti Fran Mihaeljević i članica Kriznog stožera dr. Alenka Markotić kazala je za RTL danas, kaže doktorica Markotić⁴⁶.

24. ožujka na Facebook stranici portala Buka je objavljen tekst o stručnom mišljenju prof.dr.sc. Mirsade Hukić o niskim temperaturama i korona virusu. Tekst je djelomično napisan po pravilima izražavanja u ženskom rodu npr :naslov teksta glasi „Doktorica Mirsada Hukić otkriva hoće li snijeg i niske temperature spriječiti širenje korona virusa“, „ipak kako je za Avaz rekla prof.dr.sc Mirsada Hukić, specijalista mikrobiologije i član 47 Europske akademije nauka.“ Terminološki izrazi specijalista i član su pogrešni, poželjno bi bilo specijalistica mikrobiologije i članica Europske akademije nauka.

Na Facebook stranici N1 televizije Bosna i Hercegovine 25 ožujka objavljen je tekst o stručnom mišljenju prof.dr.sc.Semre Čavaljuge o trajanju pandemije korona virusa. Tekst ima točne termine izražavanja u ženskom rodu npr: prof.dr.sc Semra Čavaljuga, dekanesa Medicinskog fakulteta i pogrešni termini npr epidemilog. Pravilno bi bilo epidemiologinja.⁴⁸

Vrlo je važno da se poštuju pravila izražavanja rodno osjetljivog jezika pogotovo kada se radi o znanstvenicama koje dijele stručno mišljenje o jednoj od najvećih kriza u 21 stoljeću. Svaka titula, profesija i funkcija bi trebala biti napisana u ženskom rodu,

Na Facebook stranici najpopularnijeg bosanskohercegovačkog ženskog magazina Azra 23. ožujka objavljen je tekst o Amri Džeko, supruzi planetarno popularnog nogometaša Edina Džeke. Tekst je napisan po točnim pravilima izražavanja u ženskom rodu.npr naslov teksta glasi: „U karanteni uvijek nešto novo.“ Primjeri:Amra Džeko postala učiteljica bosanskohercegovačka manekenka. ⁴⁹ U tekstu je pretjerano naglašena Amrina požrtvornost s obzirom na komentare brojnih majki koje su napisale da one sve pišu zadaću sa svojim djecom u nevidljivom svijetu srednjeg sloja.

⁴⁶ <https://www.facebook.com/107861655950370/posts/3053368608066312/>

⁴⁷ <https://www.facebook.com/145207457807/posts/10158069000472808/>

⁴⁸ https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=935407723585174&id=104197490039539

⁴⁹ https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=3296742953673788&id=669810386367071

Na Facebook stranici magazina Story.RS objavljen je tekst o popularnosti i odnosu američke prve dame Melanie Trump i Ivanke Trump, kćerke američkog predsjednika Donalda Trumpa. Tekst je napisan po pravilima izražavanja u ženskom rodu npr: „iako važi za glavnu uzdanicu svog oca, ugled starije ćerke američkog predsjednika Ivanke Trump, često varira, naročito kada se spomene njen odnos s maćehom Melanijom koju je očito doživljavala kao veliku pretnju“, mezimica čuvenog biznismenai i političara do sada je pokazala najveći potencijal da nasledi oca u održavanju imperije, kako je Donald više puta isticao, ona mu je mnogo pomagala u menadžmentu kompanije,⁵⁰ ali i vođenju države, pa je čak vidi i kao potencijalnu nasljednicu na njegovoj predsjedničkoj funkciji, koliko god da je Trumpova starija ćerka izrgadila relativno lepu sliku o sebi, nije uspjela da domasi popularnost jedaneast godina starije maćeha, u javnosti se jedna drugoj obraćaju retko, ali uljudno, prva dama itd,

Na Facebook stranici Gloria.hr 20. ožujke je objavljen tekst o životu glumice Jagode Kumrić. Tekst je napisan po pravilima izražavanja u ženskom rodu npr: poznata Splićanka, glumica Jagoda Kumrić koja je u seriji Drugo ime ljubavi utjelovila odlučnu i ambicioznu novinarku Irenu Novosel. 51 Ovaj tekst je napisan tako da u statusu je napisano jako je snalažljiva u naslovu je naglašeno da glumica stigne studirati, glumiti i odgajati dijete što povećava skeptičnost u ženine sposobnosti, talenat i marljivi rad. U ovakvom kontekstu je rijetko stavljen neki uspješni sportaš, glumac ili političar jer je neupitno da su muškarci kompetentni i sposobni raditi više stvari istovremeno iz medijske perspektive na javno mnijenje građana

6. Zaključak

Rodno senzitivni jezik je važno društveno pitanje koje doprinosi povećanju vidljivosti žena u društvu. Budući da je jezik paradigma ideoloških, društvenih, ekonomskih, zakonskih i političkih odnosa koji vladaju u društvu, osvještavanje značaja rodno senzitivnog jezika prvi je korak prema ravnopravnoj raspodjeli moći.

Upotreba rodno senzitivnog jezika ne podrazumijeva samo prebacivanje određenih profesija u ženski rod, već cijeli fenomen doprinosi podizanju svijesti o značaju jednakosti žena i muškaraca. Korištenje rodno senzitivnog jezika u novinarstvu je još jedan korak ka ostvarivanju rodne ravnopravnosti.

⁵⁰ <https://www.facebook.com/532536856870705/posts/1698587010265678/>

⁵¹ https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=2758825240902244&id=617958814988908

No, rodno senzitivni jezik se još uvijek neujednačeno koristi u bh. Medijima i obično ovisi od dobre volje i izbora urednika/ca i novinara/ki. Važno je da se poštuju pravila izražavanja rodno osjetljivog jezika pogotovo kada se radi o znanstvenicama koje dijele stručno mišljenje o jednoj od najvećih kriza u 21. stoljeću.

Svaka titula, profesija i funkcija bi trebala biti napisana u ženskom rodu. Mnogo puta osobe nalaze pravdanja zašto ne koriste rodno osjetljiv jezik. Prepoznavanje i otklanjanje glavnog problema vezanoga za rodno senzitivni jezik i suzbijanje diskriminatornih praksi je dugotrajan proces na kojem je potrebno ustrajno raditi. Rodno senzitivni jezik nije samo gramatičko pitanje, već pitanje od krucijalnog značaja i problem koji nam opisuje društvo današnjice koje na indirektan način pokazuje svakoj osobi gdje joj je mjesto s obzirom na spol.

Literatura

Anič, V.: "Rod i spol na u srpskohrvatskom jeziku: razgraničenje", Naučni sastanak slavista u Vukove dane, 13/1, Beograd, 1984.

Barada, V., Jelavić, Ž. : *Uostalom, diskriminaciju treba dokinuti: priručnik za analizu rodnih stereotipa*, Zagreb: Centar za ženske studije, 2004.

Blagojević, J., Lončarević, K. : „Postmoderni feminizam“, U Markov, S., Milojević, I. (ur.) *Uvod u rodne teorije*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2011.

Butler, J. : *Nevolje s rodom*, Zagreb: Ženska infoteka, 2000.

Deklaracija o ljudskim pravima (1948)

Flax, J.: "Postmodernizam i rodni odnosi u feminističkoj teoriji". U Nicholson, L. (ur.) *Feminizam – postmodernizam*, Zagreb: Centar za ženske studije.

Galić, B.: „Seksistički diskurs rodnog identiteta“, *Socijalna ekologija*, 13 (3-4)

Giddens, A.: *Sociologija*, Zagreb: Globus, 2007.

Borić, R.: „Ženski identitet u jeziku u Treća, Časopis za ženske studije“, Zagreb, 1996.

Izmjena i dopuna Jedinostvenih pravila za izradu pravnih propisa u institucijama Bosne i Hercegovine. („Službeni glasnik BiH“, broj: 58/14, str. 13). Dostupno na: <http://sllist.ba/glasnik/2014/broj58/Glasnik058.pdf>, pristupljeno 1.12.2014.

Savrić, S.: *Uputstvo za standardizaciju rodno osjetljivog jezika*

Selektivna bibliografija: Radovi o jeziku i rodu o srpskohrvatskom i srpskom jeziku, 1935-2006

Upotreba rodno osjetljivog jezika u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine, Parlamentarna skupština BiH. Sarajevo: Sekretarijat PSBiH, Informaciono-dokumentacijski sektor, 2014. Dostupno na: https://www.parlament.ba/sadrzaj/komisije/predstavnicki_dom/ravnopravnost/ostale_aktivnosti/Default.aspx?id=51100&langTag=bs-BA&pril=b, pristupljeno 1.12.2014.

Novine i časopisi

Dnevni avaz

Dnevni list

Gracija

Story

Nezavisne novine

Oslobođenje

Večernji list (BiH izdanje)

Web stranice i društvene mreže

<https://www.libela.org/sa-stavom/4326-jezik-pokazuje-rodnu-neravnopravnost/>

<https://voxfeminae.net/pravednost/7-cinjenica-o-identitetu-zene-u-hrvatskom-jeziku/>

<https://www.facebook.com/107861655950370/posts/3053368608066312/>

<https://www.facebook.com/145207457807/posts/10158069000472808/>

https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=935407723585174&id=104197490039539

https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=3296742953673788&id=669810386367071

<https://www.facebook.com/532536856870705/posts/1698587010265678/>

https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=2758825240902244&id=617958814988908

<https://www.instagram.com/p/B-Amzmxg44b/?igshid=11gies39s7gql>

<https://www.instagram.com/p/B-Amzmxg44b/?igshid=11gies39s7gql>

<https://www.instagram.com/p/B-FwYZUprp0/?igshid=19hc075dkkzhq>

<https://www.instagram.com/p/B8SCUVjJ4V-/?igshid=138q7mwijp4a1>

<https://www.instagram.com/lanaprlic/https://www.instagram.com/p/B7yhCAFBjKK/?igshid=>

<https://www.instagram.com/p/B8PbkvegIHV/?igshid=1hx2xbqr3ddhi>

AKTIVNI PASIVIZAM VIRTUALNOG JAVNOG MNIJENJA U BIH

ACTIVE PASSIVITY OF VIRTUAL PUBLIC OPINION IN BIH

dr MUSTAFA ALENDAR

Mostar

Apstrakt: *Da li su Bosanci i Hercegovci, možda više nego ostali, prevareni pojmom virtuelne stvarnosti koja se nameće kao savršena - autor je iznio svoje mišljenje uvjeren da je ono postalo dio političkog diskursa!? Da li zbog toga u javnoj sferi nedostaje građanskog aktivizma shodno nagomilanim javnim problemima? Kakva je pri tome uloga novih medija, koji, za razliku od klasičnih, masovnih, nude nove mogućnosti interakcije?*

U Bosni i Hercegovini primjetan je veliki nesrazmjer između vremena koje se provede i potroši na društvenim mrežama na formiranje i distribuisanju mišljenja, stavova i mnijenja; i vremena provedenog u građanskom aktivizmu; shodno utvrđenim mnijenjima na mreži.

Kod procesa formiranja javnog mnijenja važan je oblik komuniciranja, čime se onda javnost može spontano formirati, ali formirati i kao izmanipulisana grupa. Ako se aktivira, onda se takva javnost okuplja oko pogrešnih stvari. Kao rezultat, masovna, stvarna akcija u javnoj sferi je postala aktivni pasivizam na društvenim mrežama.

Ključne riječi: *Javno mnijenje, građanski aktivizam, novi mediji, virtuelna javnost, društvene mreže, stereotip, konformizam, aktivni pasivizam*

Abstract: *Have people of Bosnia and Herzegovina, perhaps more than anyone else, been deceived by the term of virtual reality that's imposing itself as perfect - the author stated his opinion believing that it's become part of the political discourse!? Could that be the reason that the public sphere is lacking with civic activism towards piled up public issues? What is the role of new media, which should, unlike the classic, mass ones, offer new possibilities of interaction?*

In BiH is noticeable a huge disproportion between time spent on social networks in forming and distributing opinions, stands, and public opinions; versus time spent in civic activism; towards established opinions on the network.

With the process of forming public opinion, a form of communication is crucial, one that the public can relate to and form by spontaneously, but also as a manipulated group. Once activated, such public gathers around the wrong things. As a result, mass, true action in the public sphere has become active passivity on social networks.

Key words: *Public Opinion, Civic Activism, New Media, Virtual Reality, Social Networks, Stereotype, Conformism, Active Passivity*

1. Uvod

Zašto na terenu nedostaje građanskog aktivizma? Svakodnevno se množe stotine i hiljade pritužbi na račun rada vlasti i nadležnih, komentariše se loš standard života, različite nepravde, ali rijetko se nešto čini u praksi da se izmjeni situacija. U BiH sve svelo na komentare sa društvenih mreža.

Mostar je tokom proteklog rata postao jedan od najrazrušenijih gradova a trenutni ogromni broj tih ruševina nudi nam osjećaj da se rat završio „juče“ a ne prije dvadeset i više godina. I dok obnova zgrada ide veoma sporo obnova suživota i političkih procesa stoji u mjestu. Mostar je poznat i kao grad „zamrznute demokratije“ jer su posljednji lokalni izbori bili 2008 a grad je od 2012. bez lokalnog parlamenta. Osim izolovanih pojedinačnih slučajeva, velikih javnih protesta, kojima bi se promjenilo stanje u Mostaru - nema! Slike gradova regije su slične: društvene mreže prepune oštrih komentara i poziva, a ulice prazne.

I dok se javna debata odgirava u virtuelnim dvoranama i tako postaje - virtuelna, mi ne možemo mnogo učiniti ni na izboru tema za raspravu. Pri tome sistem se ne može optužiti da skriva teme. Sve je vidljivo i dostupno ali je većina upotrebljiva tek uz mnoga ograničenja. Koliko smo puta čuli da je plaća (neke javne ličnosti) privatan podatak? Rasprava o toje temi nije zabranjena ali ima ključno ograničenje. Ili da je podatak o nečijem poslovanju također predmet ograničenog pristupa?! Fraser ovo zove „getoizacija tema u specijalizovane diskurzivne arene u kojima su zaklonjeni od generalne javne debate i osporavanja.“ (Fraser, 1990, str. 73)¹

¹ prevod autora sa engleskog

Novi mediji, sa svojim novim mogućnostima sučelja ispunjenog živim slikama, zvukom i tekstom, potaknuli su dodatno angažovanje naših čula u interakciji sa njima. Pošto su neki od njih, kao što je „smartphone“ postali naši lični mediji uslijedilo je i naše prisnije povezivanje. Kao rezultat, počeo je izostajati naš stvarni kontakt s društvenim fenomenima, uz stalno povećavanje razlike između „stvarnosti“ i „obavještenosti“. Nova medijska tehnologija, je tehnički obogatila našu javnu sferu ali je suštinski producirala novo siromaštvo.

Kako smo se našli u dobu gdje se uz toliki protok informacija i slobodni pristup, ne može do kraja jasno ustvrditi da se osjećamo informisano i slobodno od utjecaja medija?

Na početku masovnih medija i industrijske revolucije, informacija je bilo manje i bile su relativnog teško dostupne. I tada su, na samom početku, postavljanja pitanja objektivnog izvještavanja, tačnosti i istinitosti, ali ne u mjeri kao danas. Istovremeno, uživali smo slobodu od utjecaja medija samom činjenicom da smo mogli odlučiti da li ćemo kupiti novine ili ne. Šta mislite, kako bi danas izgledalo da trebate svako jutro platiti da se ukopčate na svoj profil na društvenim mrežama? Suludo!?

S pojavom novih medija, pozornica, koju su za svoje goste koristili masovni mediji, više nije stranica štampe, udaljeni TV studio ili radijski eter. Dobili smo vlastite ekrane, elektronske adrese i internet-domene koje možemo nositi u džepu. Nakon dnevnog boravka, spavaće sobe, kupatila, posla, automobila, to je bilo posljednje fizičko mjesto gdje su mediji mogli zauzeti novu poziciju. To je bila posljednja distanca koju ustvari ne moramo preći nego možemo slobodno ostati u mjestu. Neaktivni.

2. Metod

Za potrebe ovoga istraživanja konstruiran je anonimni internetski upitnik sa općim podacima: Godine starosti DOB: *min 18 -30, 30+ *max 60, Spol SEX: M, Ž, Obrazovanje EDU: S (srednja i viša škola) V (fakultet,student) sa sljedećim pitanjima:

- a) A koliko Mostarci provode vremena na internetu,
- b) B kojim aktivnostima se bave
- c) C kakva je korelacija građanskog aktivizma u stvarnom životu sa stvaranjem i distribuisanjem mišljenja na mreži.

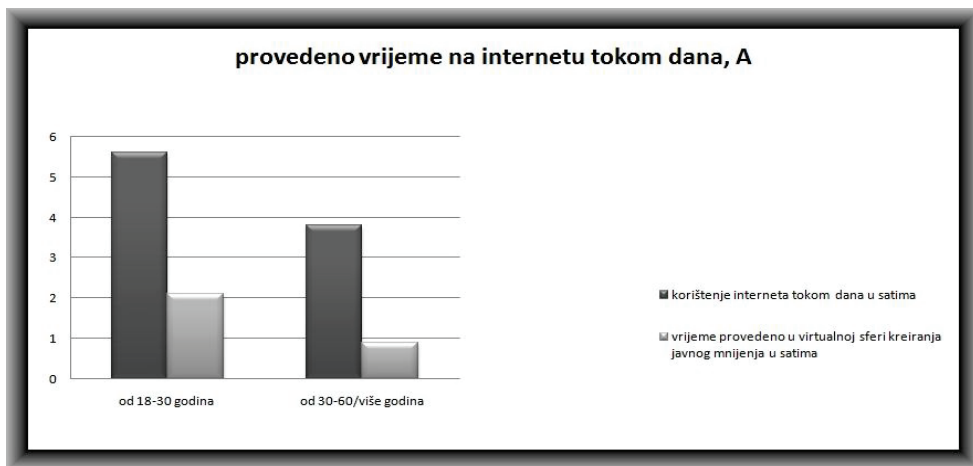
Reprezentativni uzorak ispitivanja građana je bio 1% (974/c.a100.000). Anketiranje je provedeno u 06/2017. a cjelokupno istraživanje 2017/2019. Pris-

tup anektnom upitniku prema IP adresama² anketiranih bio je ograničen na gradsko urbano područje u koje ulaze tzv. - „rubne općine“ koje broje 30% ukupnog stanovništva Mostara, sakupljajući podatke dok nismo dobili ravnopravan omjer anketiranih u odnosu na DOB, SEX i EDU, kako bi se fokusirali na varijablu A- vremena provedenom na internetu tokom 24h i životne dobi ispitanika.

Izričito je izostavljen posao na internetu, čija bi varijabla poremetila odnose. Za statističku obradu podataka korišten je program SPSS for Windows (inačica 13.0, SPSS Inc., Chicago, IL, SAD).

3. Rezlutati³

Od ukupnog vremena provedenog na internetu (6 sati), mladi ljudi dnevno provedu 2 sata angažovano, komentarišući na društvenim mrežama, pišući komentare na različitim forumima ili tekstove na blogovima i sl. Ovo vrijeme je označeno kao vrijeme u virtualnoj sferi kreiranja javnog mišljenja. Istovremeno, starija populacija od ukupnog vremena provedenog na internetu (4 sata), sat vremena provede angažovano. Ostatak vremena provedenog na internetu obje dobne grupe, otpada pretežno na informisanje i zabavu.

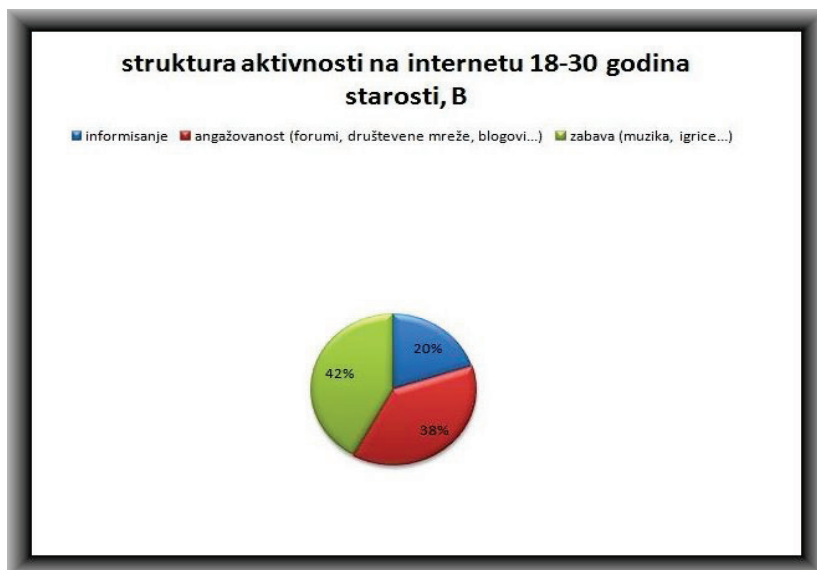
Grafika A, Tablica A/B: Provedeno vrijeme na internetu tokom dana

² IP broj ili IP adresa je jedinstvena brojčana oznaka kompjutera/rutera na internetu kojom se utvrđuje geolokacija korisnika

³ prilog jpg: grafika A , grafika B 18, grafika B 30, tablica A/B, prilog C

TABLICA A / B	VRIJEME PROVEDENO NA INTERNETU U TOKU DANA	OD TOGA INFORMISANJE	OD TOGA ZABAVA, IGRICE	OD TOGA ANGAŽOVANO (FORUMI BLOGOVI...)	UKUPNO ISPITANIKA
OD 18 DO 30 GODINA STAROSTI	360min 6h	72min c.a 1,2h	151min c.a. 2,30h	136min c.a. 2,1h	490/ 974
OD 18 - 30 GODINA STAROSTI	25% dnevnog vremena	20%	42%	38%	100%
OD 31 - 60 GODINA STAROSTI	240min 4h	132min c.a 2,1h	48min c.a. -1h	60min c.a. 1h	484/ 974
OD 31 - 60 GODINA STAROSTI	17,5% dnevnog vremena	55%	20%	25%	100%

Od 18 do 30 godina: informisanje - 20%, angažovanost (forumi, društvene mreže, blogovi i sl.) - 38%, zabava (muzika, igrice) - 42%.

Od 31 do 60 godina: informisanje - 55%, angažovanost (forumi, društvene mreže, blogovi i sl.) - 25%, zabava (muzika, igrice) - 20%.

Grafika B 18-30, B 30-60: Struktura aktivnosti na internetu

C: korelacija građanskog aktivizma u stvarnom životu sa stvaranjem i distribuisanjem mišljenja na mreži

U posmatranom periodu:

1. Udruženje *Djeca rata* Mostar 5. juna 2017. najavilo je protestno okupljanje na Španskom trgu u vrijeme kada se na stadionu Pod Bijelim Brijegom bude održavao skup podrške haškim zatvorenicima i koncert hrvatskog pjevača Marka Perkovića Thompsona. Gradska uprava Mostara 6. juna, dan kasnije, nije dopustila bilo kakva okupljanja u centralnom dijelu Mostara, odnosno najavljene proteste.
2. Civilni aktivista Muharem Hindić, kao izolovani slučaj, organizira u tri navrata okupljanje građana na centralnom Španskom trgu u Mostaru, na kojima se pojavljuje do deset građana. Ostali građanski aktivizam, kao što su aktivnosti civilnog društva, akcije i sl., izostaje.

Prilog C: korelacija građanskog aktivizma u stvarnom životu sa stvaranjem i distribuisanjem mišljenja na mreži

1. Udruženje *Djeca rata* Mostar (05.06.2017) najavilo je protestno okupljanje na Španskom trgu u vrijeme kada se na stadionu Pod Bijelim Brijegom bude održavao skup podrške haškim zatvorenicama i koncert hrvatskog pjevača Marka Perkovića Thompsona. Gradska uprava Mostara 6. juna, dan kasnije, nije dopustila bilo kakva okupljanja u centralnom dijelu Mostara, odnosno najavljene proteste.

2. Civilni aktivista Muharem Hindić, kao izolovani slučaj, organizira u tri navrata okupljanje građana na centralnom Španskom trgu u Mostaru, na kojima se pojavljuje do deset građana. Ostali građanski aktivizam, kao što su aktivnosti civilnog društva, akcije i sl., izostaje.

U posmatranom periodu zabilježena su samo dva marginalna slučaja građanskog aktivizma u javnoj sferi.

4. Diskusija

Primjetan je veliki nesrazmjer između vremena koje se provede i potroši na društvenim mrežama na formiranju i distribuisanju mišljenja, stavova i mnijenja; i vremena provedenog u građanskom aktivizmu; shodno utvrđenim mnijenjima na mreži.

Februarski protest 2014. godine, koji je doslovno zapalio Federaciju BiH, bio je incident u sveopćem minimumu aktivizma, jer je na poziv za obilježavanje godišnjice ovih protesta u Tuzli, 7. februara 2018, zabilježen odziv stotinjak građana, iz čega su sami okupljeni izvukli zaključak da se stanje nakon 2014. rapidno popravilo?! „Ako vam je dobro, onda ništa. Ostanite kod svojih kuća. Izgleda da je građanima bolje da sjede kod kuće i posmatraju našu borbu, a da im neko na tanjiru donese veću penziju, minimalnu plaću i sve ostalo“, rekao je predsjednik Sindikata solidarnosti Tuzlanskog kantona Sakib Kopic.⁴

Voćkić-Avdagić suštinu problema vidi u nedostatku "sistema koji će riješiti problem povezanosti između virtuelnog i zbiljskog u ljudskom iskustvu u okviru sličnih odnosa između retoričkih i zbiljskih aspekata." (Voćkić-Avdagić, 2002, str. 15)

U digitalnu sferu su Bosanci i Hercegovci pristupili naivno, vjerujući daje ona isto što i javna sfera. Razlika je u tome što je vrijednost našeg saopštenog mišljenja u javnoj sferi istinska i shodno tome može (a i ne mora) polučiti-

⁴ klix.ba/vijesti/bih/180207072#2 (07.02.2018)

ti rezultate u kreiranju diskursa o nekom važnom pitanju. Mišljenje saopšteno u digitalnoj sferi pretežno (a i ne mora) ostaje digitalno: zapis na mreži bez utjecaja na aktivni život.

Stoga se Mostarci, Banjalučani, Sarajlije...itd osim akutnog procesa diferencijacije na državno-političkim pitanjima, izloženi procesu novo-medijske diferencijacije gdje „celokupni društveni sistem poprima fragmentarni, acentrični karakter, kada stanje operativne i kulturne krize postaje njegov trajno stanje.“ (Kodelupi, 1995, str. 5) Vizuelno Bosna i Hercegovina asocira na Bermudski trougao gdje umjesto brodova i mornara, u uzburkanom mješanju javne i digitalne sfere nestaju ideje vizije i akcije; zagušene u dubinama nagomilanih problema. Pri tome je naše racionalno do kraja anestetizirano dok je u prvom planu emotivno; jer moramo nekako i nečim reagovati. A emotivno reagovanje pretežno isključuje razmišljanje i nadomješta ga navijanjem. Na taj način, publika gubi jedinu preostalu mogućnost utjecaja na BH bermudski trougao a to je kroz izborni ciklus, jer umjesto da razmišljamo o posljedicama našeg glasanja za cijelu zajednicu, mi navijamo samo za svoje.

Trebamo razmisliti još jednom zašto je pristup Facebooku⁵ besplatan?! Zato jer ćemo svakako platiti. U zamjenu ćemo dati našu privatnost, odričući se slobode od utjecaja medija. Globalni utjecaj Facebooka je ogroman. Firme, u kojima zaposlenici imaju pristup internetu tokom radnog vremena, blokiraju korištenje ove društvene mreže jer se uposleni teško mogu oduprijeti „pozivu mreže“ tokom svoga posla. Slično reaguju i države ali zbog drugih razloga, pa su potpuno ili djelimično Sirija, Iran, Kina, Pakistan, Sjeverna Koreja... zabranile pristup Facebooku/društvenim mrežama.

Mogućnosti i koristi od Facebooka su neograničene, počevši od korištenja Facebooka kao neke vrste osobnog dnevnika, do mogućnosti korištenja kao društvene mreže za pokretanje određenih aktivnosti, te do toga kako se javnost povezuje na dosad nepoznate načine. „Nadalje, javno mnijenje postaje istovremeno i globalno i lokalno, odnosno javnost može raspravljati i o pitanjima koja je se direktno tiču, ali i o drugim koja nisu s njom u neposrednoj vezi/odnosu.“ (Spahić & Nožica, 2014, str. 95)

Današnja dostignuća i mogućnosti interneta shvatamo kao neograničene, pa ih stoga nerijetko percipiramo kao pozitivne? Pri tome se zanemaruju činjenice da često ne možemo biti sigurni u identitet sagovornika ili vjerodostojnost informacije?

⁵ na ovom mjestu kao reprezent društvenih mreža

Svaka društvena mreža je u svojoj suštini virtualno mjesto i komunikacijski kanal. Ovakvih platformi na internetu je bezbroj, a forsiranjem samo jedne (ili nekolicine), prirodno zanemarujemo druge. Pri tome se nemamo interakciju sa ostalim dijelovima publike u virtuelnoj sferi. U javnoj sferi to povlači razdvajanje do tada nerazdvojnih društvenih grupa. Porodice na primjer, gdje smo svi u dnevnom boravku zaokupljeni ličnim medijama nego jedni drugima. „Zajednička osnova iskustva za sve članove društva nestaje dok se javna sfera razlaže na više fragmentarnih javnosti, čak ezoteričnih krugova.“ (Schulz, 1997, str. 62)⁶

U stvarnosti mi nemamo osjećaj stalne defragmentacije naše okoline. Boraveći satima „online“, konektovani i dostupni, imamo u stvari osjećaj povezanosti jer se nalazimo u prostoru sa mnogima sa kojima smo u interakciji. „Prema definiciji argentinskog filozofa Marija Bunge, dvije različite stvari X i Y su u interakciji ako utiču jedna na drugu (Jenkins, 2014, str. 259), dok je participacija odnos jednakih snaga u procesima donošenja odluka.“ (Ibid, str.28) Ili: interakciju imamo s tehnologijom: s interfejsom, tastaturom, ekranom, softverom, a participaciju, učešće i mogućnost donošenja odluka imali bismo kada bi interakcija dopuštala društvene procese! Novi mediji ne ulažu u izgradnju dugoročnih veza između učesnika jer je naglasak na pojedinačnom samoizražavanju i nemilosrdnim kritikama. Ulaganja ima, ali u sasvim drugim oblastima. Tokom posljednje decenije globalizacijske procese karakterizuje „uspostava infrastrukture proizvodnje na području kulture, prenosa i recepcije, kao i opseg institucionalizacije kulturalnih tokova i procesa - njihovo reguliranje i prihvatanje u vremenu i prostoru.

„Pod infrastrukturnama medijske i kulturalne globalizacije David Held (et al) podrazumijeva:

1. Elektronsku infrastrukturu koja se odnosi na komunikacijske mreže globalnog dosegaja koje obuhvataju globalno emitiranje audio i video-medija, a njen je razvoj omogućio globalni razvoj tehnologije;
2. Jezičnu infrastrukturu u kojoj engleski jezik prevladava kao prvi svjetski jezik;
3. Korporacijsku infrastrukturu koja je zadužena za razvoj mreža distribucije medijskih i kulturnih sadržaja i usluga.“ (Held et al, 1999, str. 330)⁷

⁶ prevod autora sa engleskog

⁷ Prevod autora sa engleskog

Heldove tri infrastrukture semantički proizvode „filozofiju beskorisnosti“, gdje pojedince, priključene na ovu infrastrukturu fokusiraju na površne stvari sa ciljem pretvaranja u idealne potrošače. Pri tome, naše potrebe i potrebstine nisu stvarne već nametnute. „Dakle, izmislit ćemo potrebe, a potom natjerati ljude da usredotoče na njih svu svoju pažnju i tako nas neće gnjaviti zbog drugih stvari.“ (Barsamian&Chomsky, 2002, str. 192)

Gdje u ovakvom okruženju tragati za prvorazrednim javnim mišljenjem koje je, prema Balleu, bilo „plod konfrontacije argumenata, osvetljen pravom informacijom koja se uvijek pojavljuje kad znanje otkloni neznanje.“ (Balle, 1997, str. 13).

Da li osim nametanja potreba, sistem istovremeno otklanja i druge prijetnje koje bi mu stajale na putu apsoluten dominacije? Lideri!?

Demokratska kultura koju poznajemo traži liderstvo. Da li je svaki čovjek „rođeni lider“ ako dobije priliku za to? Idealni model pristup - interakcija - participacija može ići ruku pod ruku isključivo s liderima! Zato neki autori kao Jenkins tvrde „da specifičan način organizovanja liderstva može strukturalno da ometa demokratske procese participacije.“ (Jenkins, 2014, str. 35)

Zašto je liderstvo danas problem? Zašto se teško uklapa u participativnu demokratiju. Zato što je Maksova i Engelskova originalna osobina demokratskog liderstva iz doba Pariške komune da bude „izborno, odgovorno i odmah opozivo.“ (Ibid, str. 38)

U ovom trenutku imamo samo prvi, od tri osobine izvornog demokratskog liderstva - da imamo izbore pretežno svake četiri godine. Frekvencija demokratskih izbora svake četiri godine je odavno zastarjela u vremenu kada se milioni novih odluka o globalnoj politici donose svakodnevno. Druga osobina izvornog demokratskog liderstva da bude odgovorno se direktno referiše na treću - odmah opozivo! Za sada, mehanizam odgovornost jedino postoji u svijesti političkog profesionalca, koji, ako se smatra odgovornim, jedni može proizvesti trenutni opoziv svojom neopozivom ostavkom. Javno mnijenje tu privilegiju nema jer mu je demokratsko okruženje ponudilo marginalne verzije učestvovanja, dosadne teme i nikakve ovlasti.

Pristup, interakcija, participacija su zamagljeni participacijom u medijima, a ne kako bi trebalo, participacijom putem medija. Pri tome, nemamo pristup realnoj stvarnosti koja je ustuknula pred „integralnoj stvarnosti, stvarnosti bez granica u kojoj je sve ostvareno, tehnički materijalizirano, bez referencije na neko načelo ili bilo koju konačnu namjenu.“ (Baudrillard, 2006, str. 10)

Sredinom februara 2017. godine član Prve stranke Amer Bekan, objavio je putem Facebooku poziv za prvo-martovski veliki skup građana, kako bi iskazalo opšte nezadovoljstvo stanjem u Bosni i Hercegovini. Skup se trebao održati ispred zgrada institucija BiH u Sarajevu po nazivom „Protestna šetnja povodom političke krize u BiH“. U zakazano vrijeme, tačno u podne, na zakazanom mjestu, Bekan se pojavio sam! Možda se za ovo ne bi ni saznalo da Bekan to nije i objavio na svome Facebook profilu. Iako je Amer na izborima osvojio 115 glasova, ni tih stotinu ljudi nije mu se pridružilo.⁸

Muharem Hindić, Mostarac, već četiri godine dane provodi protestujući protiv aktuelne vlasti i, kako kaže, na taj način se bori za mlade koji odlaze, tražeći sreću u Evropi i svijetu.⁹ Kaže „da nema namjeru prestati s protestom dok na vlast ne dođu upravo mladi, poštteni i školovani ljudi“. Prvi put je s transparentima na Španski trg došao kada se pojavio problem s jedinstvenim matičnim brojem građana, a od tog dana do danas zemlja i grad u kojem živi suočili su se s brojnim problemima. Za sve to krivca je našao samo u onima koji vladaju. „Uvjeren sam da ću istrajati u borbi za sretniju BiH. Ovi koji danas vladaju su gotovi, uskoro će otići u historiju, jer im prevareni narod više ne vjeruje. Osjeti se ogromno nezadovoljstvo, ljudi protestuju i dižu glas, a to je dobar znak. Nijedna od ovih stranaka ne zaslužuje da vlada, a pod tim mislim na užasne vladajuće i na lažnu opoziciju. Amer i Muharem na različitim krajevima BiH sami predstavljaju masu?!

Samostalno predstavljanje mase, kojeg smo vidjeli kroz dva kratka sarajevska i mostarska primjera, krije unutrašnji mehanizam duboko skriven u formu konformizma. Najpoznatiju teoriju o „ne-suprotstavljanju“ pod nazivom „spirala tišine“ je razvila Elizabet Noelle-Neumann sredinom prošloga vijeka.

Neumannova je poznata po svojoj službi u nacističkoj Njemačkoj gdje je, kao student u Gebelsovom ministarstvu propagande, tokom Drugog svjetskog rata objavila specijalizaciju u SAD o „tehnikama istraživanja javnog mnijenja“. „U svojom tadašnjim nalazima označila je američke medije da svojom agresivnom propagandom destimulišu Amerikance da stvore pozitivan stav prema Njemačkoj“. (Simpson, 1986, str. 149-173)¹⁰

⁸ [ba.n1info.com/a140379/\(01.03.2017.\)](http://ba.n1info.com/a140379/(01.03.2017.))

⁹ bljesak.info/mob/clanak/192754 (02.04.2017)

¹⁰ prevod autora sa engleskog

Konformizam potječe od Lookovog aksioma da: „Niko ne može izbjeći kaznu osude onih čija mišljenja i modu vrijeđa, niti bilo ko može izdržati da živi uz tu stalnu osudu.“ Ni danas se nije mnogo odmaklo od Looka. Elizabet Noelle-Neumann tvrdi da su mišljenja o javnim stvarima široko definisana, odnose se čak i na poštovanje mode, pa će onaj ko ne poštuje biti – crna ovca.

I prije Neumannove, postojala su slična premišljanja u komunikologiji, kao što su Allportova da se „nečije ponašanje, podrška ili osporavanje neke odluke mogu znatno izmijeniti ukoliko je svjestan ili čak zamišlja da drugi reaguju na sličan način“. (Allport, 1937, str. 18)¹¹

Negdje u isto vrijeme sa Neumannovoj tezi o „spirali tišine“ konformizam je zainteresovao psihologe koji su počeli izvoditi istraživanja u ovoj oblasti. Među prvima, Solomon Asch je 1953. godine napravio eksperiment u kojem je učesnicima ponudili proste testove s vidljivim rješenjima. Između „pravih“ ispitanika, bili su prisutni i oni „lažni“ koji su imali zadatak da istinske ispitanike navode na pogrešan odgovor. Čak 32% ispitanika je na očigledne i lagane zadatke pri tome odgovorilo pogrešno. Asch je pokrenuo seriju istraživanja koji su dokazali moć konformizma i njegov utjecaj na naše ponašanje, a Neumann je domen psihologije svela na domen komunikologije.

Naše iskonske nagone liberalna demokratija je uklopila u javno mnijenje ohrabrujući iznošenje stavova, javno kritikujući konformizam. Kao javno mnijenje mi smo ohrabreni, priznati i podržani, dok kao pojedinci proizvodimo stavove plašeći se izolacije. Da ne bismo izgubili reputaciju i popularnost, posmatramo okruženje.

U prirodi našeg stava o nečemu je složena struktura, koja sadrži vrijednosnu, spoznajnu i ponašajnu komponentu. Mnijenje sadrži samo spoznajnu. „Stav je latentni odnos prema nizu objekata slične vrste, a mnijenje se odnosi na određeni objekt.“ (Šiber, 1992, str. 115)

Prema Neumann, strah od izolacije potiče socijalno-psihološki mehanizam „spirale tišine“, dinamičan princip prema kojem se mnijenja formiraju, nastaju i nestaju. Šta aktivira spiralu tišine? Proces se pokreće kada vrijednost, običaj ili vladajuća konstelacija dođu pod udar kritike zbog novih otkrića, promjene uvjeta krize, promjene vlasti ili buđenja svijesti. U pratećem konfliktu, populacija se alarmira, sfera gubi svoju bezopasnost, nije više van sumnje šta smije i može da kaže. Sfera tada postaje kontroverzna i sadrži potencijal da izolira pojedinca. Kako spirala radi? Najprije formiramo sliku o distribuciji

¹¹ prevod autora sa engleskog

mnijenja u svojoj okolini, zavisno od interesa za temu i od očekivanja. Nakon toga spremni smo da javno istupimo, ali naša spremnost varira od rasprostranjenosti mnijenja. Ako mnogo kalkulišemo, to je zato što ćemo biti više izloženi u javnosti. Kod velike dileme, u konačnoj odluci pomoći će nam pozitivna korelacija između našeg sadašnjeg i budućeg prisustva u mnijenju; kao i očekivanja od budućnosti.

Sud mnijenja kao i „court of law“ ima značenje kazne. Društvena sankcija izolacije u slobodi zna biti okrutnija nego institucionalna kazna izolacije od slobode. Premjestimo atribut „javno“ u sferu u kojoj se formira, a ne kategoriju tema o kojima se izražava; i dobit ćemo pojedinca koji se oslanja na svoju socijalnu kožu, posmatra i redefiniše svoja mnijenja u odnosu na okolinu.

Kako to izgleda u praksi konformizma balkanskog modela prosječnog pojedinca. Zlatna sredina, nemoj se izdvajati. Za roditelja na Balkanu nema veće sreće nego da rodi glupana, tvrdi Andrej Nikolaidis¹², opisujući kako se u nekim krajevima Crne Gore trudnice mole Bogu da njihovo dijete nipočemu ne bude izuzetno: „Da ga Bog ne unesreći nekim darom“. To je mudrost krda, jer najprije stradaju oni koji se najviše izdvajaju. Vuk će najprije pojesti najveću ovcu! Stoga je javno mnijenje mišljenje o kontroverznim temama, koje se pojedinci usuđuju iznijeti u javnosti ne plašeći se izolacije, ili koje moraju iznijeti u javnosti da bi izbjegli izolaciju. Snaga mišljenja svakog pojedinca počiva na broju onih za koje on misli da imaju isto mišljenje. Javno mnijenje je zamišljeno mišljenje ostalih.

Međutim, institucionalna konfiguracija novog milenija sada je sasvim drugačija. Javna sfera više nije neutralna i ne zna gdje su granice javno - privatno. Izloženi i progonjeni pojedinac u masi, osuđen je da spasava vlastitu kožu, ispunjavajući brojne zadatke demokratije. Izlaz je pronašao u konformizmu.

Konformizam predstavlja utočište i mogućnost bjekstva istovremeno. Možemo se skloniti u sigurnost većinskog mišljenja, ili pobjeći od odgovornosti za vlastitu različitost. „U oba slučaja motivisan je strahom od izolacije zbog koga pojedinac izbegava svako konfrontiranje sa zajednicom i teži da svoja mišljenja koja su različita od dominantnih zadrži za sebe“. (Milivojević, 2001, str. 203) Upravo Elizabet Noelle-Neumann u svojoj teoriji o „spirali tišine“ zastupa „inherentni konformizam javnog mnijenja“, upozoravajući time

¹² Slobodna Bosna

na negativne posljedice vladavine većine. „U strahu od izolacije pridružujemo se masama čak i kada se ne slažemo sa njima“, njen je istraživački moto.

Naša prirodna osobina konformizma potiče institucionalnu proizvodnja stereotipa kao pojednostavljenog mišljenja koje prouzrokuje nekritičko rasuđivanje. Zašto je konformizam uvod u stereotipizam? Stereotip od nas ne traži da mijenjamo stav. Mnogo je lakše ostati pri starom nego usvajati novo. Pokazalo se da stereotipi imaju jednu nezgodnu osobinu: trajni su! Kao i u blizini kiča, boravak u okruženju stereotipa je, prije svega, opušten, jer se svi pojmovi i predstave pojednostavljaju (simplificiraju), i vide se samo lako prepoznatljive osobine.

Nešto slično kao današnje mp3 muzičke datoteke, koje pojednostavljaju sadržaj kako bi se brže mogle prenositi internetom, istovremeno zauzimajući manje mjesta u memoriji računara. Znači da u ljudsku memoriju (mozak), može stati mnogo više stereotipa nego „teško promišljenih stvari“. Tako dobijate mnogo više „mp3 (skraćениh) mišljenja“, koje možete iskoristiti u mnogim situacijama. I postanete „jako pametni“. Istovremeno smo uštedjeli mnogo energije.

Priroda stereotipa i lakovjernost s kojom ih upotrebljavamo ovisi o našoj životnoj filozofiji. Nastat će zbrka ako instinkt ne odvojimo od stereotipa, šablona i formula koje grade mentalni svijet, na koji je urođeni karakter adaptiran i na koji reaguje. Stereotipi mogu biti i srž naše lične tradicije i odbrana našeg položaja u društvu. Oni su uređena i postojana slika svijeta, zato svaki poremećaj stereotipa izgleda kao napad na temelje svemira. Našeg svemira. Stereotip je neutralan, on je garancija našeg samopoštovanja, projekcija u svijet našeg smisla o našoj vrijednosti, položaju i pravima. Zato uz njih uvijek idu osjećaji. Zato smo tako emotivni prema sevdalinci ili bosanskim ćevapima, ljubomorno čuvajući njihov integritet.

Odakle nam stereotipi? Vrlo malo onoga što mislimo da znamo o društvenoj stvarnosti svijeta, predstavlja ono što smo saznali iz prve ruke. „Najveći deo predstava formiranih u našoj svesti, stekli smo preko posrednika: obrazovno - vaspitnog sistema. Na kraju shvatimo da gledamo na televiziji ili čitamo u novinama ono što smo već davno naučili da cenimo i razumemo, na nekim drugim mestima, na neke druge načine.“ (Balle, 1997, str. 117)

5. Zaključak

Zbog predstava medija, često ne vjerujemo ni u ono što se pred nama odigralo dok o tome ne pročitamo u novinama ili ne čujemo na radiju. Ta

sredstva informisanja, u većoj mjeri nego naše fragmentarno iskustvo, uglavnom postavljaju mjerila, prema kojima smo skloni da stvarima vjerujemo ili ne, odnosno mjerila po kojima prihvatamo ili ne stvarnost ovakvu kakva jeste. Ono što objave mediji, uokvireno je u kratke rokove ili ograničene stupce, što povlači ograničavanje razumijevanja tema.

Prema tome, čak i ako smo stekli lično saznanje o događajima, to saznanje zapravo nije neposredno, ono je stereotipno. Potrebna je duga i stručna vježba da se iskorijene stereotipi, da pomognemo zapaziti stvari na jedan svjež, drugačiji način. Između ostaloga, potrebna je i medijska pismenost. Vrsta iskustva, tj. saznanje koje bi moglo poslužiti kao baza da se odupremo utjecaju sredstava informisanja, nije saznanje sirovih događaja, nego saznanje o njihovom značenju. To saznanje mora biti obogaćeno elementima tumačenja i objašnjenja ako hoćemo da riječi saznanje ili iskustvo upotrijebimo u ozbiljnom smislu.

Međutim, sposobnost za takvim saznanjem i iskustvom je društveno uvjetovana. Teško možemo povjerovativlastitom saznanju dok ono ne bude potvrđeno od drugih - kroz spiralu tišine! Osim toga, da bi bila prihvaćena, naša spoznaja mora ići u prilog ili opravdati osjećanja koje krijemo u podsvijesti, kao ključna obilježja naših ideoloških lojalnosti. Stereotipne lojalnosti leže u osnovi vjere i osjećanja koje stalno podgrijavamo odnosu s određenim simbolima i amblemima; one predstavljaju onaj pravi način na koji vidimo svijet i na osnovu kojeg stvaraju svoja specifična mišljenja i gledišta o događajima.

Gotovo je nepotrebno i reći da redovno nismo svjesni tih lojalnosti i često nismo u stanju da ih na izričit način formulišemo. Prihvatiti mišljenje kroz lojalnost znači steći prijatno i uvjerljivo osjećanje da ste u pravu, a da ste do toga došli bez potrebe da o stvarima razmišljate. Kada se ideološki stereotip i specifična mišljenja na ovaj način povežu, onda se ublažavaju ona zebnja i neizvjesnost koje se pojavljuju kada lojalnost i nazori nisu u skladu.

Ovakve ideologije dovode do toga da je čovjek voljan prihvatiti date vrste pogleda. Tada ne postoji potreba, ni emocionalno ni racionalno, za savladavanjem smetnji koje bi se u tom pravcu mogle ispoljiti.

Kako pronaći zdrav razum? Koji je izlaz? Bauer predlaže: „odgovarajuću informaciju, budan nadzor i hrabre priloge o mnijenju u vidu rasprava.“(1997, str. 111) Poper predlaže „potragu za istinom kroz kompliciran proces:

1. mašta,
2. pokušaj i greška (trial and error),

3. postupno otkrivanje naših ličnih predrasuda pomoću „a“ i „b“ i kritičke rasprave“. (Poper, 1997, str. 157)

Paul Mason u *Guardianu* tvrdi da „pobuna uvijek ima smisla¹³“, navodeći kako su stotine mirnih demonstranata bile uhapšene u Moskvi i Sankt Peterburgu nakon što su se hiljade ljudi okupile na mirnim protestima protiv korupcije.

Bitan je uspjeh masovne akcije a ta pojava je veoma rijetka. Nasuprot tome, naučeni smo i spremno ćemo izlagati da „masovna akcija uvijek ima smisla“ jer na taj način ostajemo u „sigurnoj zoni komfora“ zbog koje se sigurno neće ništa novo desiti. „Javno mnijenje čine mišljenja o kontroverznoj temi koju se pojedinci usuđuju da iznesu u javnosti bez straha od izolacije.“ (Noelle-Neumann, 1984, str. 63)¹⁴.

Kada bi se održavala intenzivna javna debata o istinski važnim pitanjima, tada bi moglo doći do odgovarajuće reakcije u javnoj sferi.

Kod procesa formiranja javnog mnijenja važan je oblik komuniciranja, čime se onda javnost može spontano formirati, ali formirati i kao izmanipulirana grupa. Ako protestuje, onda se takva javnost okuplja oko pogrešnih stvari. Kao rezultat, masovna, stvarna akcija u javnoj sferi je postala aktivni pasivizam na društvenim mrežama.

Literatura

Allport, F. H. (1937) *Toward a Science of Public Opinion*, Public Opinion Quarterly, 1 Oksford, Oksford University

Balle, F. (1997) *Moć medija*, Beograd, Clio

Barsamian, D. & Chomsky, N. (2002) *Propaganda i javno mišljenje*, Zagreb, V.B.Z.

Baudrillard, J. (2006) *Inteligencija zla ili pakt lucidnosti*, Zagreb, Naklada Ljevak

Bauer, H. (1997) *Sloboda medija i javno mnijenje*, Osijek-Zagreb-Split, Panliber,

Fraser, N. (1990) *Rethinking the Public Sphere*, Social Text, 25/26, Durham, Duke University Press

¹³*The Guardian*: 27.03.2017.

¹⁴ prevod autora sa engleskog

H Held, D. & McGrew, A. & Goldblatt, D. & Perraton, J. (1999) *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*, Polity, Cambridge

Jenkins, H. (2014) *Teoretisanje o intezitetu participacije: razgovor o participaciji i politici*, Mediji i komunikacije 2, Bijelo Polje, Akademija društvenih nauka Crne Gore

Kodelupi, V. (1995) *Tržišna komunikacija*, Beograd, Clio

Milivojević, S. (2001) *Javnost i ideološki efekti medija*, Reč 64/10, Beograd,

Noelle-Neumann, E. (1984) *The Spiral of Silence: Public Opinion – Our Social Skin*, Chicago: University of Chicago Press

Poper, K. R. (1997) *U potrazi za boljim svijetom*, Zagreb, KruZak

Schulz, W. (1997) *Changes of the Mass Media and the Public Sphere*, The Public 4/2, European Institute for Communication and Culture

Simpson, C. (1986) „Elisabeth Noelle-Neumann’s ‘Spirale of Silence’ and the Historical Context of Communication Theory“, *Journal of Communication*, 46/3, New Jersey, Wiley-Blackwell

Spahić, B. & Nožica, M. (2014) *Facebook i njegov uticaj na kreiranje sredstava za aktivizam virtualne javnosti u globalnom komunikacijskom prostoru*, Svarog 8, Banja Luka, Nezavisni univerzitet Banja Luka

Šiber, I.(1992) *Politička propaganda i politički marketing*, Zagreb, Alinea

Vočkić-Avdagić, J. (2002) *Suvremene komunikacije, Ne/sigurna igra svijeta*, Sarajevo, FPN

Ostali izvori

The Guardian, Slobodna Bosna, ba.n1info.com, bljesak.info, klix.ba

SUKOBI U INFORMACIJSKOME PROSTORU

CONFLICTS IN THE INFORMATION SPACE

dr IVICA SKOKO, docent

Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti,
Sveučilište u Mostaru

Doc dr SILVANA MARIĆ TOKIĆ,
Filozofski fakultet, Sveučilište u Mostaru

SANJA LEDIĆ, dipl. nov.
Filozofski fakultet, Sveučilište u Mostaru

Apstrakt: *Ovaj rad sistematski polazi od određenja pojmova: informacije, dezinformacije, pogrešne informacije i intoksikacije. S razvojem tehnologija, komunikacija, novih medija i niza novih znanstvenih disciplina informacija postaje središte niza područja. Cilj ovoga rada je prikazati kako informacija postaje element moći, oružje u poslovnome, političkome, kulturnome i nizu drugih područja. Kroz istraživački dio rada i kroz sami rad prikazani su primjeri širenja dezinformacija i posljedice koje ona ostavlja. Iz navedenih primjera možemo zaključiti da više nije važno jesu li mediji nešto prenijeli ili ne, nego način na koji su prenijeli određeni događaj ili čak bili konstrukti toga događaja.*

Ključne riječi: *Informacija, dezinformacija, pogrešna informacija, javno znanje, javnost, mediji*

Abstract: *This paper systematically starts from the definition of terms: information, misinformation, misinformation and intoxication. With the development of technologies, communications, new media and a number of new scientific disciplines, information is becoming the center of a number of areas. The aim of this paper is to show how*

information becomes an element of power, a weapon in business, political, cultural and a number of other areas. Through the research part of the paper and through the paper itself, examples of the spread of misinformation and the consequences it leaves are presented. From the above examples, we can conclude that it is no longer important whether the media transmitted something or not, but the way in which they transmitted a certain event or were even constructs of that event.

Key words: *Information, Misinformation, Misinformation, Public Knowledge, Public, Media*

1. Uvod

Informacija kao pojam je oduvijek predmet zanimanja niza znanstvenih i stručnih disciplina, no s 20 i 21 stoljećem ona još više dobiva na važnosti. Promjene koje su događaju unutar brojnih područja od političkoga, kulturnoga, gospodarskoga, vojnoga, znanstvenoga itd. rezultat su samih informacija, odnosno posjedovanja i širenja informacija prema vlastitome interesu.

Informacija nije samo roba koja se prodaje i koja daje dobit nego i određena vrsta oružja koja donosi prevlast u informacijskome prostoru. Prvi dio ovoga rada govori o informaciji kao faktoru moći. Osim na gore navedenim društvenim područjima još jedno područje koje je doživjelo niz promjena uslijed velikoga priljeva informacija jest znanje. Znanje nije više ono što ljudi vide ili čuju, odnosno neposredno iskustvo. Znanje se gradi na osnovu informacija koje dolaze do nas posredstvom raznih oblika medija. Uočivši važnost i značaj informacije različite elite počinju koristiti i velik broj dezinformacija kao zamjenu za informaciju. Mediji nisu više prenositelji informacija nego stvaratelji informacija, te snagom svoga utjecaja mogu proizvoditi stvarnost.

Dezinformacija je uz informaciju drugi važan element informacijskoga prostora. Ona ima za cilj izmjene u ljudskoj svijesti, ponašanju, mišljenju. Javno znanje nije istinito i objektivno znanje nego znanje koje je satkano od niza informacija i dezinformacija. Iako lažna informacija dezinformacija ostavlja dugotrajne negativne posljedice što i jest namjera onih koji upotrebljavaju dezinformaciju u informacijskome prostoru.

Kroz dio rada o kreiranju dezinformacije spoznati ćemo kako dolazi do stvaranja kvalitetne dezinformacije. Što je potrebno poznavati da bi dezinformacija bila uspješna, od ciljane javnosti, osjećaja javnosti, zatim kako sačini-

ti samu poruku, kojim medijem je prenijeti, u kojem trenutku itd. Svi elementi su podjednako važni.

Obrana od dezinformacije postaje upitna kada znamo da ljudi lakše vjeruju u nešto što potvrđuje njihovo vjerovanje nego da preispituju svoje odluke. Puno lakše je prihvatiti nešto kao istinu u ovome slučaju dezinformaciju koja djeluje na emotivni dio čovjeka nego pokrenuti razumski dio i dovesti u pitanje jesu li informacije koje smo primili istinite odnosno relevantne.

U istraživačkome dijelu ovoga rada su navedene studije slučaja u kojima možemo vidjeti primjere širenja dezinformacija u medijima koji rade u Hrvatskoj i BiH. Iz tih primjera vidljive su posljedice koje te dezinformacije ostavljaju te način na koji se one šire i što imaju za cilj. Učinak dezinformacije treba prije svega biti dugoročan i navesti do željenoga ponašanja i mišljenja onoga tko šalje dezinformaciju.

2. Informacija kao čimbenik moći

U modernom dobu informacija je postala ključni segment kod donošenja odluka, kako u poslovnom svijetu, tako i u vojnoj i političkoj sferi. Kako bi odluka bila valjana, te kao bi polučila određene pozitivne rezultate, odnosno profit, mora biti zasnovana na pravilnim i pravovremenim informacijama. Posjedovanje kvalitetnih informacije donosi određenu prednost onome tko posjeduje tu informaciju, te ona postaje određeno „blago“ u informacijskom prostoru, ali isto tako postaje i oružje kojim se ostvariva prednost i dominacija u informacijskom prostoru. Mada je u suvremenom dobu doživjela svoj „procvat“, informacija je i kroz povijest bila značajna kod donošenja odluka.

Pored pravovaljanih odluka informacija je bitna za stvaranje korpusa znanja koji je podsticao ljudski napredak. Bez podatka i informacije o svojem okruženju, o znanjima, dostignućima i iskustvima susjednih naroda, ljudske zajednice bile bi ograničene u napretku, jer bi se oslanjale samo na vlastito znanje (Javorović, Bilandžić, 2007., 22). Nekada davno, prije tehnološkog razvoja, informacija je bila ograničena na manji broj korisnika, koji su bili privilegirani da imaju pristup informaciji, bilo na osnovu hijerarhije (kod vojnih zapovjednika i državnika), bilo da je neposredno iskustvo (da su svjedočili određenom događaju). Nove tehnologije su omogućile brži protok informacija i mogućnost da se prevaziđe vremenski i prostorni jaz od izvora informacije do primatelja. Tehnološki napredak je omogućio da informacija bude dostupna „svima“ u realnom vremenu, a broj informacija u javnom prostoru ogro-

man, te dolazi do prenapučenosti informacijama, što dovodi do jedne vrste „zagušenja“ .

Kao što Belle zaključuje „previše informacija ubija informaciju“ (Belle, 1997., 13.). Prevelika količina informacija dovodi do određene zbunjenosti konzumenata, jer se, zbog različitih interesa, u javni prostor „ubacuju“ informacije koje nisu istinite i koje ciljanu javnost navode na pogrešne zaključke. Tomu pogoduje nedostatak neposrednog pristupa informacijama, gdje nastaje mogućnost da mediji kao interpretatori događaja mogu na „drugačiji“ način prenijeti informaciju o nekom događaju. Ljudi žive u svjetovima iz druge ili čak treće ruke. Njihove predstave o svijetu i sebi daju im gomile svjedoka koje oni nikada nisu poznavali i nikada neće poznavati (Šušnjić, 1995., 181). Od medija se očekuje da izvještavaju o događajima, ali oni su zanemarili tu zadaću i počeli su da stvaraju, događaje i informacije, te time utječu na javno mnijenje a sve u korist interesnih skupina, bile one političke, ekonomske, kulturne, vojne ili neke druge. O takvom djelovanju medija i njihovim negativnim učincima, Miroslav Tuđman smatra da onoga trenutka kada su mediji prestali izvješćivati o događaju, a počeli su proizvoditi vijesti, počinje se gubiti razlika između događaja i nedogađaja. Kada nedogađaj postaje vijest, tada postaje nejasna granica između zbilje u virtualne stvarnosti. Današnji mediji stalno su pod pritiskom da moraju biti prvi, da moraju stvarati vijesti, da budu kreatori događaja. Zato vijesti koje stvaraju, događaji koje proizvode na neki način nisu zbiljski, a znanje nije objektivno(Tuđman,2012.,76.). đ

Pouzdanost informacija koje prenose mediji postaje upitna po svojoj vjerodostojnosti, te medije ističu kao kreatore zbilje na način na koji se čini prikladnim za određeni trenutak, što stvara „klimu“ kako bi se ostvarili određeni interesi. Da li mediji služe stvarnosti ili je mijenjaju, oblikujući je prema sebi? Još od McLuhana je poznato da mediji pokazuju tendenciju da sami sebe shvate kao poruku. [...] Novinar posrednik (medijator) se ne zadovoljava da prosto prenosi informacije do kojih je došao; oslanjajući se na činjenice i svjedočenja, on sam konstruira ili rekonstruira vijest (Belle,1997.,52). Izražen je ovakav pristup i nastojanje medija da budu kreatori stvarnosti, te da prisvoje informacijski prostor, kako bi svojom informacijom nametnuli svoju istinu, te time usmjeravali javno mnijenje ka svojim interesima. Informacije koja se kreće od izvora do konzumenta mjerljiva je po svojim posljedicama, koje su uslijedile djelovanjem te informacije. Ako su informacije neistinite, posljedice će biti štetne po konzumenta koji donosi odluke na osnovu takvih informacija.

Urušavanje stvarnosti zbiva se u informacijskom prostoru kao posljedica manipulacije i montaže informacijama i podacima. Posljedica je da nema više jasne granice između činjenica i privida, iluzije i istine. Neimari virtualne stvarnosti jesu i akteri bez društva, ražalovani legitimatori nepostojećega društvenoga poretka, kojima je informacijski prostor zadnje utočište te ga osvajaju i zaposjedaju kao legalisti, organski anacionalisti, kompradori ili pak informacijska gerila (Tuđman,2012.,64.). Interesne skupine koje nastoje da dominiraju informacijskim prostorom svojim djelovanjem i svojim objavama nameću mišljenje o određenom događaju, na način kako to njima odgovara. Iste te skupine proizvode da poimanje toga događaja dobije kredibilitet u umu pojedinca na njima ispravan način, neovisno je li se tako zbio. Tako da se te skupine vode time, ako ne mogu da mijenja stvarnost, onda mogu da mijenja percepciju te stvarnosti. Ako ne može na neki način da utječe na pojave, on može da utječe na stavove o tim pojavama (Šušnjić, 1995., 47.). Kako bi mijenjali percepciju stvarnosti, moraju da pribjegnju namjernom utjecaju na informaciju, što je drugo ime za dezinformaciju, koja postaje osnovni alat utjecaja.

3. Dezinformacije i pogrešne informacije kao konstrukti izmijenjene stvarnosti

Informacijski prostor nije prostor koji je načinjen samo od točnih i provjerenih informacija nego i od niza dezinformacija i pogrešnih informacija. Kako bi se ostvarila prednost u tom prostoru, koja će u konačnici rezultirati određenim profitom, u ekonomskom ili političkoj sferi, interesne grupe utječu na informaciju i od nje čine dezinformaciju, te utječu na formu javnoga znanja što je dominantno znanje u informacijskom prostoru. Formu javnoga znanja koje nastaje planskom proizvodnjom informacija, a cilj joj je indoktrinacija javnosti, prvi je Lippman nazvao proizvodnjom pristanaka. Drugim riječima, proizvodnja pristanaka oblikuje javno znanje što nastaje dominacijom nadziranih i kontroliranih informacija (Tuđman,2012.,119.).

Što je dezinformacija? To je način da se određena ciljana javnost, u informacijskom smislu, dovede u poželjno stanje svijesti, kako bi se djelovalo na objekt interesa. Kako bi ta ciljana javnost djelovala na prihvatljiv način interesnoj supini koja je osmislila, kreirala i plasirala tu dezinformaciju. Od kada je ljudskog roda postoji informacija, a samim tim i dezinformacija. Ona je kroz povijest je služila vladarima da utječu, kako na „svoje“, tako i na „tuđe“. Volkov pravi poveznicu mitskog sukoba i trojanskog rata, gdje Grci poslije deset godina opsade nisu uspjeli zauzeti Troju, a onda su sa dezinformacijom (tro-

janskim konjem) naveli Trojance da sami sruše ulazna vrata i uvedu konja u Troju, te su pri tome bili euforični jer su smatrali „konja“ kao božiji znak. Fenomen odobravanja i aplaudiranja onom što vodi ka vlastitom uništenju nije rijedak u povijesti.

Dezinformacija kako smo vidjeli nije izum modernog doba, ali je u informacijskom dobu, zajedno sa informacijom, dobu doživjela svoj procvat zbog komunikacijskih kanala i važnosti informacija. Tu se prije svega misli na Internet, koji je svojim dosegom doprinio da informacija, a samim tim i dezinformacija u kratkom vremenskom roku mogu da zaposjednu javni prostor. Ciljevi dezinformatora su da svojim djelovanjem utječe na ciljanu javnost. Potrebno je proizvesti ponašanje i odluke koje će ići na vlastitu štetu a u korist dezinformatora. Kod takvog djelovanja neće se znati izvor dezinformacije, odnosno izvor dezinformacije će ostati nejasan kako bi se nesmetano mogla odaslati sljedeća.

Na pitanje je li dezinformacija istinita, uvijek ćemo dobiti odgovor da nije, zato se i zove dezinformacija. Odgovor možemo smatrati polovično točnim, jer iako neistinita dezinformacija je istinita po svojim posljedicama. Neizbježno je da dezinformacija dobiva određeni kredibilitet u umu pojedinaca, te skup pojedinaca razmišlja i djeluje sukladno dezinformaciji, te ta dezinformacije ostaje u sferi pamćenja pojedinca. U kontekstu toga Miroslav Tuđman navodi, pristup sadržaju informacije nije presudan samo za strukturu znanja već i za strukturu pamćenja (Tuđman, 2008., 125.). Iako rečena za informaciju, ova definicija se može primijeniti za pogrešnu informaciju i za dezinformaciju.

Spomenuvši pogrešnu informaciju, potrebno je pojasniti što je to i kakva je razlika između nje i dezinformacije. Pogrešna informacija je djelomično točna ili potpuno netočna ali nije poslana s namjerom da navede na pogrešnu odluku. Kako Vladimir Volkov navodi da svaka informacija pretpostavlja prisustvo tri promjenjive veličine u koje se ne može imati apsolutno povjerenje. To su informator, sredstvo komunikacije i informirani, koje kroz svoje djelovanje, svaka na svoj način mogu da doprinesu donošenju pogrešnih zaključaka. Kako je navedeno ovo su promjenjive veličine, tako da informator može na „nespretna“ način, bez namjere izaslati informaciju koja u sebi ima pogreške. Isto tako, komunikacijski kanal kod prenošenja informacije može da ispusti određeni dio što dovodi do pogreške. I na kraju sami informirani može da donese pogrešan zaključak na osnovu pogrešaka koje su se dogodile kod informatora i komunikacijskog kanala. Sve ove pogreške moraju da budu bez namjere da bi došlo do pogrešne informacije. Ako su ove pogreške učinjene s

namjerom da bi se utjecalo na određeni skup pojedinaca, onda to nazivamo dezinformacijom.

4. Kreiranje dezinformacije

Da bi dezinformacija dala željene rezultate potrebno je poznavati ciljnu javnost, kako bi se toj javnosti plasirala odgovarajuća dezinformacija, jer dezinformacija pogađa uglavnom emotivni, manje razumski aspekt čovjeka, odnosno javnoga mnijenja. Tako da onaj koji kreira dezinformaciju mora biti poznavalac trenutnog raspoloženja i naboja javnoga mnijenja, kako bi pogodio emotivnu nit javnosti u određenom vremenskom kontekstu. Već smo rekli da je dezinformacija po svojoj definiciji neistina, ali ako se želi eksploatirati ona mora imati smisla.

Za kreiranje dezinformaciju se koriste razne tehnike manipulacije, kao što su vađenje sadržaja iz konteksta, inverzije događaja, fragmentirani prikaz, vađenje iz konteksta argumenata koji koriste dezinformatoru. Fragmentirani prikaz je jedna od načina kreiranja dezinformacije, a kreira se na način da se na fragmente istine dodaju neistiniti dijelovi, te se takav cjelokupan sadržaj plasira u javni prostor.

Radi lakšega shvaćanja ovakvog pristupa može poslužiti indijska priča o četiri slijepca i slona. Koja kaže da su četiri slijepca opisala svoje shvaćanje slona, odnosno ono na koji način oni vide slona. Slijepac koji je dirnuo slonovu nogu, rekao je da je slon kao deblo. Drugi slijepac koji je dirnuo slonovu surlu, rekao je da je slon kao zmija. Treći slijepac koji je dodirnuo slonov trbuh, rekao je da je slon kao bure. Na kraju četvrti slijepac koji je dodirnuo slonov rep, rekao je da je slon kao uže. Sva četiri slijepca su točno opisali ono što su dodirnuli, ali to nije cjelokupna slika slona.

Za osmišljavanje i plasiranje dezinformacije potrebno je zadovoljiti nekoliko elementa: skupina, tema, posrednik, prenositelj, rezultat. Interesna skupina kojoj je potrebna dezinformacija za postizanje određenih ciljeva, ta skupina može biti politička, ekonomska ili neka druga. Tema koja je pogodna, a ovisi o ciljanoj javnosti kojoj se dezinformacija plasira. Posrednik koji temu čini uvjerljivom i koji pojačava utjecaj dezinformacije, te ukazuje interesnoj skupini na „kretanje“ ciljane javnosti. U moderno doba to se može odnositi na medije i javne osobe koje će podržavati određene dijelove dezinformacije. Nesvjesni prenositelji koji će dalje širiti dezinformaciju, a da ni sam nije svjestan dezinformacije. Rezultat je prihvaćanje dezinformacije od strane ciljane javnosti, čime se izaziva „poželjno stanje“ javnosti u odnosu na određene

odluke ili stajališta donositelja odluka. Premda se dezinformacija veže za političku i vojnu sferu, korporacije su ovladale svim elementima dezinformacije, te je ona prisutna u nadmetanjima u poslovnom svijetu.

Razmatranjem dezinformacije u poslovnom svijetu, prema M. Bilandžiću, možemo razlikovati dva temeljna procesa: u prvom slučaju dezinformacija je usmjerena na širu javnost, a ne odnosi se na inicijatora već na njegove konkurente; u drugom slučaju inicijatori dezinformiranja namjerno lažno informiraju svoju konkurenciju o sebi kako bi konkurenta naveli na pogrešne zaključke (Bilandžić, 2008., 54.). Kako je navedeno u prvoj situaciji korporacije dezinformiraju o svojoj konkurenciji, bilo da su u fokusu te dezinformacije proizvodi koje pravi ili prodaje konkurencija ili način na koji se ti proizvodi prave, bilo da se radi o materijalima, procesima proizvodnje, ljudskim resursima koji se koriste za proizvodnju ili dr. U drugom slučaju, kada se o sebi dezinformira konkurencija nailazimo na elemente intoksikacije, gdje se upravljačka struktura konkurencije nastoji navesti na pogrešne zaključke koje će dovesti do pogrešnih odluka. Spomenuti pojam intoksikacije uvodi Vladimir Volkov, gdje poima dezinformaciju kao utjecaj na javno mnijenje te promijene raspoloženja istoga u odnosu na određeni problem. Govoreći o direktnom utjecaju na upravljačke strukture, to su uglavnom vojni zapovjednici i državnici na koje se djeluje kako bi donijeli odluku u protivnikovu korist, te donositelji odluka u korporacijama, Volkov uvodi termin intoksikacija (trovanje informacijama). Znači, intoksikacija ima isti način djelovanja kao i dezinformacija, ali je usmjerena, prema upravljačke/zapovjedne strukture. Dezinformacija djeluje na širu populaciju, javno mnijenje, dok intoksikacija djeluje na one koji donose odluke.

5. Obrana od dezinformacije

Volkov navodi da uvijek postoji način da se obranimo od dezinformacije. Međutim, radije podliježemo sljepilu, čime se, tehnički rečeno, postiže suglasnost žrtve (Volkov, 1998., 31.). Lakše je vjerovati u nešto o čemu nije potrebno dodatno misliti ili trošiti vrijeme nego tražiti dublji smisao nečega. Odnosno lakše je vjerovati u poruku koja potvrđuje sumnju koja je rođena širenjem dezinformacije nego u istinu do koje je puno teže doći.

To sljepilo može da dolazi iz čovjekove potrebe da je „privržen“ svojim opredjeljenjima i da teško dopušta nove mogućnosti i nove komunikacijske kanale, koji bi iznijeli stavove koji su u suprotnosti sa njegovim. Upravo taj „tvrđi“ pristup stavovima daje dezinformatoru priliku da plasira fragmenti-

ranu informaciju koja će dovesti do željene reakcije, a to potvrđuje ranije izneseno da je dezinformator mora poznavati ciljanu javnost. Upravo spomenuta privrženost ukazuje da je većina konzumenta sklona čitanju, gledanju „svojih“ medija i samim time oni postaju ciljana javnost tih medija, te se interesne skupine preko navedenih medija obraćaju toj javnosti. U današnjoj eri modernih medija i njihovog utjecaja na sve sfere života uočava se da istina nije primarna u njihovom djelovanju. Jer „treba se podsjetiti da je tokom bar dva stoljeća autoritet pisane riječi nad dobronamjernom, ali ne baš upućenom publikom, ostao neosporan. 'To je istina pošto sam to pročitao' je kod mnogih ljudi bio spontani refleks. (Volkov, 1998., 42.) Kako je ranije navedeno lakše je vjerovati u poruku koja potvrđuje sumnju koja je rođena širenjem dezinformacije nego u istinu do koje je puno teže doći. Što možemo usporediti sa mnogim marketinškim porukama koje se šire u javnom prostoru o čudesnoj tableti koja rješava naš probleme s viškom kilograma u samo nekoliko dana. Lakše je prihvatiti da će se za određeni novac koji ćemo dati za čudotvorne tablete riješiti naš problem s kilogramima, već da se podvrgnemo tjelovježbi i da ograničimo unos nezdrave hrane. Sami dozvoljavamo da nas se dezinformira, a dezinformator cilja na emotivni aspekt našeg stanje, jer da razmišljamo razumski, zaključili bi da se problemi s kilogramima ne rješava u nekoliko dana bez drugih odricanja.

6. Podloga za dezinformaciju

Kod djelovanja dezinformacije sam izvor neće biti vidljiv, ali posljedice hoće. Ponekad se pribjegava sustavnom puštanju dezinformacija kako bi se napravila pogodna klima za djelovanje i kao bi interesne skupine putem drugih alata izvršile dodatni pritisak, bilo lobističkim grupama ili čak represivnim aparatom. Važno je odaslati matricu dezinformacije, početnu poruku koja će biti lažna a dovoljno uvjerljiva da na nju možete spojiti već broj dezinformacija koje će se na kraju ujediniti u jednu dezinformaciju koju je teško razbiti.

Već smo spomenuli da dezinformacija pogađa emotivni aspekt ciljane javnosti. U kontekstu toga možemo spomenuti događaj iz listopada 2018. godine, koji je vezan za migrantsku krizu koja je bila na granici između BiH i RH, kod graničnog prijelaza Maljevac, koji se nalazi u blizini Velike Kladuše. Obzirom da je granica bila osigurana sa obje strane, značajnim policijskim snagama, prelazak migranata je bio onemogućen, tako da se u blizini granice skupila grupa od 250 migranata, koji su danima čekali da nastave svoj put dalje, i koja je postajala sve nervoznija. Policija je kod jednog migranta pronaš-

la ceduljice na kojoj je na engleskom i arapskom jeziku bilo napisano: „Monday in 10 00 o“ clocthe 22 October 2018, we invite the all emigration to going to the boundary. We want find the salution for that problem because all imigration want going to another country. Gdje se od nepoznatog autora poruke pozivalo na okupljanje 22. listopada u 10 sati, jer će granica biti otvorena i moći će nastaviti svoj put. Osim spomenutih 250 migranata, ponukanih porukom, na Maljevac su stigli i drugi migranti. Rezultat je bio da su migranti krenuli u proboj granice, u čemu ih je spriječila policija i došlo je do sukoba. Dezinformator je sa porukom ciljao na emotivni aspekt migranata, koji su samo željeli ostvariti snove o boljem životu. Da se uključio razumski aspekt bilo bi jasno da se niti jedna granica legalno ne može preći bez dokumenta. Razloge pokretanja ove dezinformacije mogli smo tražiti u sve snažnijoj odluci hrvatske policije da zaštiti granicu i nadolazećoj zimi, a oba ova faktora utječu na krijumčare migranata koji ostaju bez zarade.

7. Upotreba dezinformacije kroz primjere iz medija – istraživački dio

Korištene dezinformacije i stvaranja određene klime, kroz migrantsku krizu vidljivo je i kod navodnog nestanka Sirijske djevojčice Allse, koji je prijavio njen otac Wadie Ghazi Sineid. Navedeni slučaj izazvao je veliku pažnju medija kako u Hrvatskoj, tako i u čitavoj regiji i stavio policiju Republike Hrvatske pod svojevrstan pritisak. Značajan broj medija je objavio da je s obitelji izbjeglica iz Iraka Allsa i tata su uspjeli nelegalno ući u Hrvatsku. Nakon dvodnevnog hodanja bili su gladni i iznemogli. Dok je njezin otac ušao u trgovinu kupiti hranu i vodu, Allsa je čekala s drugom obitelji. Međutim, u dućanu je Wadija zaustavila policija, strpali su ga u automobil i vratili u Bosnu i Hercegovinu. „Pritom su mu, tvrdi, kao i mnogima prije njega uzeli novac i razbili mobitel. Uništeni mobitel bio je i jedini način da ponovno stupi u kontakt s obitelji s kojom bi se i dalje mogla nalaziti njegova kći“, objavila je Udruuga Are Your Syrious. (<https://www.cazin.net/vijesti/sirijac-policija-me-kod-plitvica-razdvojila-od-5-godisnje-kceri-pomozite-mi>, 20.02.2020. god.) Ove objave izazvale su zgražanje nad postupanjem hrvatske policije, zbog razdvajanja oca i kćerke, te zbog krađe novca i mobitela. Nitko ne smije razdvajati roditelje od djece i uništavati tuđu imovinu, pa ni policija. Bio je jedan od komentara ovoga slučaja.

U cijeli slučaj uključili su se Isusovačke službe za izbjeglice i UNHCR-a, pučka pravobraniteljica, svoj komentar su imale i osobe iz Centra za mirovne studije (CMS). „Ishod ove tragedije teško je predvidjeti. U najboljem slučaja-

ju, njegova djevojčica sada je daleko od njega, u nekoj od europskih zemalja, i nekim čudom će se njegovi vapaji probiti do nje. On je u teškom psihofizičkom stanju, ne jede, ne spava i plače“, potvrdio je to za N1 Studio Tvrtko Barun iz Isusovačke službe za izbjeglice. (<https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/jedini-ali-kljucni-dokaz-da-je-sirijac-govorio-istinu-srusena-tvrdnja-policije-migrant-je-s-izgubljenom-kceri-5-ipak-bio-u-hrvatskoj/7868076/> 13.02.202. god.)

Čak su se i dvoje uglednih novinara Maja Sever novinarka HRT-a i Zoran Šprajc voditelj Direkta na RTL-u „sukobili“ preko Facebooku i Twitteru oko slučaja petogodišnje migrantice Allse Ghazi. Sever je potencirala izjavu koji je dao otac od Allse, dok je Šprajc pozivao na oprez dok se čitav slučaj ne provjeri.

Onda se dogodio preokret. Naime, hrvatska je policija dobila informaciju iz Crne Gore da je Wadi Ghazi kod njih zatražio azil, nakon što je 23. kolovoza uhićen jer je nelegalno ušao u zemlju iz Albanije. Kći nije bila s njim. Njihova imena nisu zavedena zajedno ni u Bosni i Hercegovini kada se Ghazi 30. kolovoza prijavio u Istočnom Sarajevu, tražeći i tamo azil. Bio je u grupi od 19 osoba, u kojoj je bilo dvoje djece. No Allsa nije bila tu. Wadie, koji je zatražio azil u Hrvatskoj, nestao iz hotela Porin u Zagrebu te je pronađen u Italiji. Rezultat sve je kaznena prijava koji je Slunjska policija podnijela protiv 44-godišnjeg Sirijca zbog lažnog prijavljivanja.

Dok se „razvijao“ ovaj slučaj u medijskom prostoru se provlačila teza o surovosti hrvatske policije, koja tuče, pljačka i na druge načine zlostavlja migrante. Bez obzira što se na kraju doznalo da petogodišnja Allsa nije ušla sa ocem u Hrvatsku poslije objeda na račun policije, dezinformacija o ponašanju policije je dobila određeni kredibilitet u umu pojedinca koji se ne može izbrišati. Ako manipulator uspije da izmijeni stav petorice ljudi u grupi od stotinu ljudi, kažemo da je izvršio primarni utjecaj; ali obično se zaboravlja da će ovih pet ljudi nastojati da novi stav i ponašanje prošire i na druge i tako izazovu sekundarne efekte. (Šušnjić,1995.,152) Što znači kada se dezinformira i manja grupa u ciljanoj javnosti, oni dalje difuzno šire dezinformaciju i sami od dezinformirani, postaju dezinformatori.

Čemu je navedeni slučaj poslužili, kome je to u interesu? Možda da policija dozvoli migrantima ulaz preko mjesta koja za to nisu predviđena i da omogućue ustaljene krijumčarske rute, da određen političke opcije steknu prostor za kritiziranje vlasti ili nešto drugo, možemo samo nagađati. Iz ovoga slučaja je vidljivo koliko su se mediji i određene udruge, znane i neznanе, uključile, te se nastojalo jednu stanu demonizirati i prikazati kao nehumanu. Kako

Šušnjić navodi da ljudi nisu svjesni, ili nisu dovoljno svjesni, da njihov svakodnevni život nadziru moćne grupe, koje preko masmedija sistematski ispaljuju kišu pažljivo odabranih i organiziranih simbola, čija funkcija nije da obavijeste svijet nego da iskoriste potrebe svijeta (Šušnjić, 1995.,20). U ovom slučaju su iskorištene emotivne potrebe konzumenata medija, a utjecalo je i na same novinare i pokrenulo njihove prijepore, odnosno oni su sami postali žrtve medijski objava. Naš pisac R. Supek upozorava i pita koliko jedan čovjek može imati svoje vlastito uvjerenje ako je u jednom društvu izložen svakodnevno i beskonačno djelovanju suvremenih sredstava za masovnu komunikaciju koji se nalaze pod kontrolom jedne društvene manjine, jedne monopolističke grupe (Supek, 1972., 284.).

8. Zaključak

I informacije kao i dezinformacije nisu pojmovi koji su u upotrebi u novijem dobu, korišteni su kroz cijelu ljudsku povijest sa istim ili sličnim ciljem utjecati na javnost kojoj su namijenjeni. Značaj informacije raste s razvojem sredstava kojima se prenosi velikom brzinom i na velike udaljenosti. Mediji su ti koji su informaciju i dezinformaciju te pogrešnu informaciju stavili u središte niza područja od politike, znanosti, gospodarstva, vojske, kulture itd.

Sukobi kroz povijest su uvijek uključivali neke od oblika informacije no sada ti sukobi postaju informacijski sukobi. Informacija jest oružje kojim se želi ostvariti informacijska superiornost u informacijskome prostoru. U tu svrhu se koriste dezinformacije i ponekad pogrešne informacije.

Dezinformacije su planirane i lažno konstruirane informacije koje utječu na emotivni dio čovjeka. Da bi bile uspješno plasirane dezinformator mora poznavati javnost, značajke te javnosti, kako utjecati na emotivni dio, kako oblikovati poruku, koji medij upotrijebiti za širenje dezinformacija te koje posljedice ona treba proizvesti. Mnoštvo autora navodi niz elemenata koje dezinformacija treba posjedovati no većina se slaže u jednome da su svi elementi podjednako važni ili da su važni ovisno od konteksta u kojem se širi dezinformacija. Obrana od dezinformacija odnosno uočavanje dezinformacije nije moguće ukoliko prihvaćamo informacije koje su u skladu s našim razmišljanjima odnosno već određenim postupcima. Samo uključivanje razumskoga dijela čovjeka koji stalno propituje primljene informacije a time i medije preko kojih prima iste može dovesti do uočavanja dezinformacije.

Kroz istraživački dio rada ali i cijeli rad koji donosi par studija slučaja namjera je bila prikazati kako se šire dezinformacije kroz medije u povijesti, od Trojanskoga konja do migrantske krize a danas krize sa pandemijom virusa Covid – 19.

Literatura

Balle, Francis (1997), *Moć medija mandarin i trgovac*, Clio, Beograd

Bilandžić, Mirko (2008), *Poslovno-obavještajno djelovanje*, AGM, Zagreb

Javorović, Božidar, Bilandžić, Mirko (2007), *Poslovne informacije i businessintelligence*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb

Rudi, Supek (1972) „Masovno komuniciranje i propaganda“, *Socijalna psihologija*, drugo izdanje, Rad, Beograd

Šušnjić, Đuro (1995), *Ribari ljudskih duša*, Čigoja štampa, Beograd

Tuđman, Miroslav (2008), *Informacijsko ratište i informacijska znanost*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb

Tuđman, Miroslav (2012), *Programiranje istine*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada

Volkov, Vladmimir (2002), *Dezinformacija, od trojanskog konja do interneta*, Naš dom Beograd

Internet izvori

<https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/jedini-ali-kljucni-dokaz-da-je-sirijac-govorio-istinu-srusena-tvrdnja-policije-migrant-je-s-izgubljenom-kceri-5-ipak-bio-u-hrvatskoj/7868076/> (13.02.2020. god.)

<https://www.cazin.net/vijesti/sirijac-policija-me-kod-plitvica-razdvojila-od-5-godisnje-kceri-pomozite-mi> (20.02.2020. god.)

DA LI JE INSTAGRAM PUTOPIS NOVIH MEDIJA?

IS THE INSTAGRAM THE TRAVELOGUE OF THE NEW MEDIA?

IVANA RALOVIĆ

Fakultet dramskih umetnosti, Univerzitet u Beogradu

IVANA LAKOVIĆ

Fakultet dramskih umetnosti, Univerzitet u Beogradu

***Apstrakt:** Ovaj rad virtuelnu društvenu mrežu Instagram posmatra kao savremenu renesansu putopisa. Osnovna teza je da se pisanje o putovanju na Instagramu može svrstati u žanr putopisa, budući da ispunjava formalne odlike koje ovaj žanr podrazumeva: temu putovanja i deskriptivno načelo (Peković). Pre nego što je kao takav definisan u ovom radu, taj njegov potencijal prepoznali su milioni korisnika Instagrama, moderni putopisci koji zasnivaju svoj legitimitet kako kao putnici prve klase u zemlje egzotike, tako i kao vodiči kroz udaljene ili strane činjenice, svakodnevnog života, događaje i detalje, čineći nas čitaocima koji imaju mogućnost učestvovanja u diskusiji na temu njihovog putovanja.*

***Ključne reči:** Putopis, Instagram, žanr, tekst, slika, hešteg*

***Abstract:** This work sees the virtual social network Instagram as a contemporary renaissance of the travelogues. The main thesis is that the writing about the journey on Instagram can be classified into the genre of the travelogue, as it meets the formal characteristics that this genre implies: the theme of the journey and the descriptive principle (Peković). Prior to being defined as such in this paper, millions of Instagram users, modern travel writers who base their legitimacy as first-class travelers to exotic countries, as well as guides through distant or foreign facts, everyday lives, events and details, making us readers who have the opportunity to participate in the discussion on the topic of their journey.*

***Key words:** Travelogue, Instagram, Genre, Image, Hashtag*

1. Uvod

Rad pod nazivom *Da li je Instagram putopis novih medija?* nalazi se pred izazovom da pojasni da li i koliko pisanje o putovanju na Instagramu nalikuje putopisu i da dâ argumente zašto bi Instagram (sa heštegovima koji upućuju na putopis) mogao da se svrsta u polje putničke tekstualnosti, da se smesti unutar okvira u kome su mesto našli tekstovi o putovanju, tekstovi čija je glavna tema putovanje, dakle pored tekstova u kojima je ostvarena dominantna estetska funkcija (književni putopis) i tekstovi u kojima je estetska funkcija izostala (novinski članci, vodiči, televizijski putopisi, putopisne reportaže, tekstovi o putovanju u blogosferi), odnosno „proizvodi namijenjeni masovnoj putničkoj potrošnji (vodiči, razglednice, poster, plakati, televizijski programi, turistički prospekti, suveniri itd.)” i „putničke proizvođačke prakse (putnički dnevnik, bilješke, foto albumi, private obiteljske video snimke itd.)” (Duda 2005: 100). U tako teorijski postavljenom kontekstu posmatrano, putovanje i prevođenje putovanja uz opis i sliku na Instagramu može čitati kao putopis. Pišući o putopisu i pisanju, Mišel Bitor (Michel Butor) pribeležio je i da „nije neophodno da postoji knjiga u uobičajenom smislu; dovoljno je da postoji trag, kakav god da je, zapis o putovanju, i baš je to ono što je danas teško izbjeći. Sama činjenica da u svom putopisu nižem gradove i mesta u sasvim određenom rasporedu, primorava me da pribeležim čvrst znak na površini zemlje. Pošto sam već predložio uvođenje nove nauke¹, mogu jednako da predložim i novu umetnost – onu koja će se sastojati od samog putovanja i možda, tu i tamo, ostaviti neke tragove, ali budući da će oni biti podređeni opštem utisku, takva inovacija u putopisu, takva promena vozila, ili ta dugotrajna stanica, mogla bi izazvati toliko divljenja ili komentara kao kakva prelepa slika u velikoj poemi.” (Bitor 2009: 107). Nije li Bitor još 1974. godine kada je tekst nastao, anticipirao nešto nalik Instagramu? Istina, Instagram možda nije umetnost, ali sa svim tim divljenjima i komentarima, uopšte nije daleko od opisanog slučaja, dovoljno je da samo reč umetnost zamenimo rečju medij.

¹ „Predlažem uvođenje nove naučne discipline (ionako niču kao pečurke ovih godina, a skupljaju se u tami laboratorijskih komora; neka berba će čak doneti i plodove), discipline koja je tesno povezana s književnošću, koja se bavi putovanjima i kojoj sam rado dao ime iterologija, kako bi sadržala kretanje u samoj reči.” (Bitor 2009: 97).

2. O nekim odlikama putopisnog žanra

U *Rečniku književnih termina*, Tanja Popović za putopis beleži da je: „dokumentarni oblik koji opisuje događaje, ljude i utiske koje je pisac sreo i doživeo na nekom putovanju“ (Popović 2007: 591–592). I Slobodanka Peković, naglašava informativnu vrednost navodeći da su u društvenim naukama. „često bili korišćeni kao dokumentarni izvor“ nejednakog stepena pouzdanosti (Пековић 2001: 13). O putopisu se najčešće govori kao o žanru sklopljenom od drugih žanrova, hibridnoj dokumentarnoj vrsti koja ima moć morfoloških transformacija, o diskursu koji „vrlo lako upija u sebe različite pripovedne stilove i žanrove“ (Gvozden 2005: 47). Putopisni sastavi nalaze se na ničijoj zemlji, raskršću na kome se susreću i ukrštaju različite forme pisanja i znanja pa je stoga oduvek predmet proučavanja različitih disciplina.

Temeljno načelo ovog žanra je ravnopravnost naracije i deskripcije (Гвозден 2005: 48). Uz tematiku (putovanje) i „deskriptivno načelo“ Slobodanka Peković kao nužno i/ili frekventno žanrovsko obeležje izdvaja hibridnost (Пековић, 2011), a Borm (Jan Borm) nefikcionalnost, vezujući za putopis čitalačku pretpostavku da je u pitanju narativ o putovanju koje se zaista dogodilo (Borm 2004: 18–19). U pitanju je žanr „od koga je očekivan veran prikaz pojava“ (Ђерић 2012: 471). Diskursu vernosti Gvozden pridodaje konstataciju da tekstovi koji pripadaju putopisnom diskursu „ne dokumentuju faktualitet, već i aktualitet pisca i teksta“ (Гвозден 2005: 50), verodostojnost nije rezultat putopisnog teksta već njegovo žanrovsko ishodište (isto prema Duda 1998: 73).

Putovanje je *conditio sine qua non* za nastanak putopisa: „(n)eophodan uslov putopisa je ustvar i izvan samog teksta. Kada je ta konvencija prihvaćena, to jest kada prihvatimo da je autor putovao, da tekst ima realnu referencu ili da se veza sa realnom referencom (mesta, ljudi, itd.) uvek može rekonstruisati, tek tada počinju da funkcionišu i druga pravila žanra. Zbog snage osnovne pretpostavke moguće je prihvatiti kao delove putopisa estetizaciju putnikovog iskustva, njegove meditacije, ekskurzije u istoriju, stilizaciju, refleksiju i slično.“ (Гвозден 2011: 22–23).

U knjizi iz 1988. godine Meri Bejn Kembel (Mary B. Campbell) izdvaja nekoliko atributa, tj. „porodičnih sličnosti“ kojima se odlikuje putopisni žanr: 1) hibridnost, 2) tematizacija putovanja, 3) „žanrovska usmerenost na istinu“, 4) pripovedanje u prvom licu i 5) funkcija „kulturalnog prevođenja“ (Campbell 1988: 5–6, 11). Ovo su osnovne karakteristike koje se susreću u svim, pa i u

Instagram putopisu, odnosno Instagram nalogu koji tematizuje putovanje, jednoj od podvrsta ili ogranaka u beskrajnom moru Instagram tema.

3. Atributi Instagram putopisa

Između žanra putopisa i novomedijskog žanra o putovanju oličenog u Instagramu mogu se napraviti brojne paralele. Na formalnom planu, Instagram putopis ne razlikuje se mnogo od putopisa u klasičnom smislu i lako se uklapa u porodicu ovog žanra, u šta ćemo se uveriti ako kao primer uzmemo bilo koju od brojnih akademskih studija koja sistematizuje osobine tipičnog putopisa. Ova nova putopisna forma lako se uklapa u žanr u kome autor, kao i svaki drugi pisac dokumentarne proze, donosi odluku kako da predstavi činjenice koje je iskusio, odlučuje šta će uvesti u tekst, koje događaje i koja kazivanja o ljudima koji se na putovanju susreću će objaviti, koje podatke koji se tiču pohađenog prostora (etnografske, sociološke, turističke, geografske, itd.), koje lične utiske i stavove će preneti, fenomen koji je „najbolje definisati u njegovoj pluralnosti“ (Гвозден 2005: 46 prema *Kembrički vodič kroz putopis*) u kojem autor gotovo nespontan ograničenjima žanra rešava kako će uklopiti informativnu (saznajnu) i estetsku fizionomiju teksta.

Kod Instagrama, narator-putnik kroz multimedijalni tekst koji stvara, vodi svoje pratiocice na spoljašnje ili unutrašnje putovanje opisano pomoću slika i reči. Početak Instagram objave uvek je slika, kao snažan izvor informacije, nalazi se u predvorju deskripcije i može ili ne mora biti praćena oznakom lokacije, naslovom, prpratnim tekstom i mogućnošću ostavljanja komentara. Tekst ispod slike, kao i oznaka lokacije, najčešće podrazumevaju korišćenje hiperveza (linkova) koji služe za preusmeravanje pratilaca na druge stranice. Ova hipertekstualnost narušava linearnost putopisa, a sam putopis obogaćuje novim informacijama. Linkovanje odnosno povezivanje sa drugim sadržajima na Vebu, postiže se pomoću heštegov.² Na taj način tema se kate-

² Eng. *Hashtag* je na internetu i društvenim mrežama predstavlja simbol # iza koje stoji naziv neke aktuelne teme u formi fraze, skraćnice, reči, sintagme ili više spojenih reči, ili kombinacije slova i brojeva, koje se koriste bez upotrebe razmaka. Hešteg ima dugu istoriju poznatu u digitalnom svetu, a moderna istorija heštega kakvog danas poznajemo počinje 2007. godine kada ga je programer Kris Mesina (Chris Messina) upotrebio na Tviteru (Twitter) i pokrenuo njegov novi život. Već 2010. godine reč *hashtag* uvrštena je u *Oxford dictionary*, a 2012. godine, proglašena je za reč godine od strane Američkog dijalektološkog društva (ADS) zbog uticaja na jezik i kulturu. Više na: "Hashtag" is the 2012 Word of the Year <https://www.americandialect.org/hashtag-2012>.

goriše ili obeležava, a ostali korisnici društvene mreže, koji prate taj specifičan hešteg mogu da vide objavu, čak i ako ne prate korisnika. Hešteg pomaže da se sadržaj podeli sa ljudima koji prate iste teme. Zanimljivo je da Instagram predstavlja verbalnu sredinu savršeno višejezičnu: kratke sintagme ili pojedinačne reči izražene kroz formu heštegova na različitim jezicima (engleski jezik dominantan) mogu da uključuju veliki broj logograma i piktograma.

Budući da se o Instagramu može govoriti i kao o generacijskoj karakteristici, bliže određenje teme moglo bi da bude: čitanje Instagrama kao putopisa generacije Y. Instagram putopis mesto je susreta sa svetovima i životima, gorišiva materijalnost, svakodnevnica u detaljima jer pojam putovanja u kontekstu Instagrama može da se odnosi ne samo na stvarna putovanja, već i putovanja kroz svakodnevne živote korisnika, aktivnosti i razmišljanja koja dele sa pratiocima. U ovom ključu posmatran, Instagram putopis približava se i diskursu memora, i svojevrsnoj (auto)biografiji, on je mesto na kome se prećutno podrazumevaju referencijalni pakt I autobiografski sporazum. Ako je klasičan „putopis novo tkanje čiju potku mogu činiti elementi autobiografije, memoara, pisama, dnevnika, reportaže, eseja” (Campbell 1988: 6), tkanje Instagram putopisa, dodatno je usložnjeno multimedijalnošću i hipertekstualnošću i nalikuje na paukovu mrežu.

Narativni resursi putopisa mogu se uporediti sa vizuelnim rezervoarom Instagrama. Autor Instagram putopisa kroz vizuelnu prezentaciju i tekst obogaćen ključnim rečima, heštegovima, linkovima ka drugim destinacijama na mreži, kraćim ili dužim opisom, postiže sličan efekat onom koji daje i narator na verbalnom nivou u putopisu starih medija. Reč je o drugim, novim sredstvima i neznatno izmenjenim tehnikama pripovedanja. Na delu je zame-na starih medija novim, a da se stari medij sadrži u novom, odnosno ovo je, kako je u Orsetovoj teoriji objašnjeno, pojava gde se novi mediji smatraju i važni su kao posrednici evolucije ljudske komunikacije, a ne kao alternativa starim medijima.

Brojni su i elementi novine, pa tako Instagram putopis ne prenosi samo „mentalnu sliku putnikovih iskustava” (Gvozden 2005: 49 prema Pickford 2003: 187) već najčešće podrazumeva posredovanje iz usmenog u pismeno uz fotografski ili video zapis. Neke nove opcije Instagrama verovatno će doneti i

Kada se kreira hešteg, on biva automatski indeksiran i pretvoren u link (dobija jedinstveni URL) i pojavljuje se u pretragama, tako da će svako ko ukuca određeni hešteg dobiti sve stranice, komentare, objave koje sadrže istu ključnu reč odnosno temu.

mogućnost samo usmenog posredovanje (trenutna dužina snimaka na Instagramu je 15 sekundi), čime bi se Instagram putopis približio televizijskoj reportaži o putovanju, ali bi i dalje ostao – putopis.

U putopisu kakav poznajemo od ranije, postojao je jaz između vremena putovanja i vremena pisanja („autorov susret s nekim krajolikom i opis tog krajolika ipak podrazumevaju vremenski raskorak” (Gvozden 2005: 48)), kao i jaz između vremena pisanja i vremena čitanja. Ovaj raskorak, kako je tehnologija napredovala, bivao je sve manji. Svedoci smo da Instagramu ne mora da postoji asinhronija između procesa putovanja i pisanja odnosno objavljivanja teksta na Instagramu i čitanja. Jaz se prevazilazi time što autor-putopisac može u isto vreme i biti na odredištu i pisati/objaviti (jedna od opcija je i uključivanje uživo putem videa) i što pratilac/čitalac može komentarisati slike i tekstualni sadržaj koje je korisnik postavio u realnom vremenu. Kao posledica toga, korisnik može da dobije trenutnu povratnu informaciju o postavljenom sadržaju i može da manipuliše u skladu sa tim. Rezultat je novi oblik polifonije u kojoj se autorski glas meša s glasom pratilaca – komentatora koji se upliću u radnju na način nepoznat putopisnom pisanju u kasičnom smislu.

Očigledno je da Instagram putopis, za razliku od putopisnog teksta poznatog od ranije, na formalnom planu jasno ograničenog početkom i krajem i smeštenog među koricama knjige, biltena, uvodne i odjavne špice..., praktično nema kraja: hiperlinkovan on otvara nove stranice i širi se, a svakim komentarem i klikom na link putovanje počinje ponovo i nastavlja se sa neizvesnim ishodom jer Instagram je, kao i svaki svaki hipertekst, vrt sa stazama koje se računaju.

4. Umesto zaključka

Autori i pratioci zamenjuju pisce i čitaoce i kreću zajedno na stvarno ili simbolično putovanje koje se oslanja na brojne multimedijalne resurse. Rezultat je novi hibridni tekst, informativan, dokumentaran i zanimljiv; veoma često površna, zabavna forma za koju nije potreban pun angažman posvećenog čitaoca.

Mnogo pre pojave Instagrama, u razmatranjima o internetu i novim tehnologijama, Mark Poster ukazivao je na eksploziju narativa, na činjenicu da svako ko ima kompjuter (dodaćemo: mobilni telefon, odnosno džepni kompjuter) i internet može biti i proizvođač priča namenjih (uskog) publici, povezujući te narative sa Liotarovom (Jean Francois Lyotard) teorijom o postmo-

dernim malim pričama, nasuprot dominaciji metanarativa karakterističnog za moderno doba (Poster, 2006: 543-545). Na pitanje da li se autor Instagram teksta o putovanju, budući da je narativna instanca Instagram putopisnih digitekstova³, može nazvati putopiscem (eng. „traveller“/„travel writer“), odgovoreno je i pre nego što je pitanje postavljeno. Potencijal Instagrama da postane plodno tle za putopisanje, prepoznali su milioni savremenih putopisaca, nazivajući sebe tako. Danas se konstatuje da je hešteg *traveller* upotrebljen 29.807.508 puta do 6.5.2019. godine, #traveller 29.807.508, #travelwriter 1893459, #travelwriting 100900, #travelwriters 25684 puta. Gotovo svi nazivi za putopis koje susrećemo u većini velikih evropskih jezika, nalazimo i na Instagramu (#travelbook, #travelogue, #travelaccount, #travelstory, #travelnarrative, #journeywork, #travelmemoir, #travelerstale, #traveljournal, #reiserzählung, #reisegeschichte, #reiseführer, #reiseskizzen, #reisenovellen, #reisebild, #récitdevoyage...). Ovim heštegovima, pridružuju se i novi nazivi, rođeni u Instagram okruženju: #instatravel, #travelgram, #travelblogger, #instatravelling, #travelblogger, #instapassport, #igtravel, #travelblog, #travelingram, #ig_worldclub, #worldingram... i sl.⁴

I za savremenog Marka Pola, pisanje je bitan deo putovanja. Bez pretenzija da zađemo u sferu ekonomije, važno je konstatovati da i poput vremena Marka Pola, investicije za putovanje se i na Instagramu privlače tako što se podstiče interesovanje javnosti pričama o dalekim mestima, uz mudro dozirani subjektivizam i anegdoticizam.

Današnji putopisci svesni su globalizacije, mešanja naroda i kultura, povećanog interesovanja za koncepte hibridnosti, možda i više nego ikada u istoriji putopisanja, i doprineli su renesansi putopisa i njegovom osavremeniji-

³ Prema Ivani Uspenski digitekstualnost je „tekstualnost u tradicionalnom smislu dopunjena implikacijama koje na ovaj pojam ima tehničko-tehnološko okruženje koje tu tekstualnost invocira u digitekstualnost, a tekst u digitekst“ (Uspenski 2010).

⁴ Najbolji Instagram heštegovi za putopisce i fotografe, po izboru sajta breakintotravelwriting.com su: #travelwriter #travel #instatravel #travelgram #tourism #instago #passportready #travelblogger #wanderlust #ilovetravel #writetotravel #instatravelling #instavacation #travelblogger #instapassport #postcardsfromtheworld #traveldeeper #travelstroke #travelling #trip #traveltheworld #igtravel #getaway #travelblog #instago #travelpics #tourist #wanderer #wanderlust #travelphoto #travelingram #mytravelgram #visiting #travels #travelphotography #tagsta_travel#beauty #amazing #arountheworld #tourist#solotravel #instago #ig_worldclub #worldcaptures #tourism #worldplaces #worldingram #traveller #traveler #hotel #luxuryhotel
<https://breakintotravelwriting.com/best-instagram-hashtags-for-travel-writers-and-photographers/>

vanju, ubacivanju u nove tokove, zalučni su za spektakularni ulazak tog prastarog veličanstvenog žanra u nove medije.

Putovanje i Instagram imaju još jedan zajednički sadržalac. On je oličen u čuvenom ocu psihoanalaze, koji je progovorio kako na temu putovanja, tako i na temu narcizma, sveprisutnog na Instagramu. Freud je smatrao da postoji jači motiv od radoznalosti koji podstiče na putovanje – želja da se pobjegne (Fussell 1980: 16), da nagon za putovanjem ima svoje temelje u siromaštvu, ograničenjima i opstruktivnim pritiscima uobičajenosti (Musgrove 1999: 41). Ako su se moderni Narcis i begunac negde susreli, to je svakako na Instagramu. Ali, to će biti predmet novog istraživanja.

Iako je u pitanju „žanr bez pravila“ (Гвозден 2005: 47 prema Huenen), rubni, neuhvatljiv, „klizavi žanr“ (Thompson 2011: 27) koji se tokom svoje duge istorije mimikrijski prilagođavao novim okolnostima, pred najozbiljnijim izazovom da Instagram naloge koji tematizuju putovanje svrstamo u žanr putopisa, nailazimo u sudaru sa razmišljanjem Jovana Dučića: „Ne opisuju se gradovi nego vizije, ni narodi nego rasni geniji, ni umetnička dela nego umetničke mogućnosti, ni kultovi nego njihovi uticaji, ni događaji nego viši motivi, ni istorije naroda nego istorije duha i duše. Nema težeg roda nego putopis, jer nema opsežnije studije o jednom rasnom geniju; ni možda veće veštine nego dati kroz prividno naivnu umetnost ono što je predmet čiste nauke i erudicije“ (Дучић 1971: 70). Iako je jasno da je veliki pesnik mislio na književni putopis, još 1914. (odnosno 1933. godine) postavio je standarde koji nas danas navode da se zamislimo gde su granice ovog žanra. Ima li Instagram, uprkos formalno ispunjenim uslovima, legitimitet da uđe u veliku porodicu putopisanja i što je važnije – da se tu zadrži, razvije i ostvari pun potencijal koji ovaj žanr može da podrazumeva. Otuda znak pitanja u naslovu ovog rada.

Literatura

Best Instagram Hashtags for Travel Writers and Photographers <https://breakintotravelwriting.com/best-instagram-hashtags-for-travel-writers-and-photographers/> (01.05.2019.)

Bitor, Mišel, „Putovanje i pisanje“, sa francuskog prevela Dragana Zubac, *Polja*: mesečnik za umetnost i kulturu, God. 54, br. 455 (jan.-feb. 2009), str. 95-108.

Borm, Jan, „Defining Travel: On the Travel Book, Travel Writing and Terminology“, in: *Perspectives on Travel Writing*, eds. Glenn Hooper and Tim

Youngs. *Studies in European Cultural Transition*, Vol. 19, Ashgate Publishing, Adelshot, 2004, pp. 13–26.

Гвозден, Владимир, *Српска путописна култура 1914–1940. Студија о хронотопичности сусрета*, Службени гласник, Београд, 2011.

Гвозден, Владимир, *Чинови присвајања: од теорије ка прагматици текста*, Светови, Нови Сад 2005.

Duda, Dean, „Ostavljeno veslo na galiji nacije: književni modernizam i kultura putovanja“, *Reč*, Beograd, 73/19 (2005), str. 97–117.

Дучић, Јован, *Есеји, Путописи: Моји сапутници, Матица Српска* Нови Сад, *Српска књижевна задруга*, Београд, 1971.

Ђерић, Гордана. „Путописање, имагологија и сећање: могућности анализе“, *Књижевна историја*, Београд, год. 44, бр. 147 (2012), стр. 469-485.

Campbell, Mary B., *The Witness and the Other World. Exotic European Travel Writing, 400-1600*, Cornell University Press, Ithaca – London, 1988.

Musgrove, Brian, “Travel and Unsettlement: Freud on Vacation” in Steven H. Clark, ed., *Travel Writing and Empire: Postcolonial Theory in Transit* (London-New York: Zed Books, 1999).

Пековић, Слободанка, „Путопис – условљеност жанра“, у: *Књига о путопису*, зборник радова, ур. Слободанка Пековић, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2001, стр. 11–26.

Popović Tanja, *Rečnik književnih termina*, Logos Art, Beograd, 2007.

Poster, Mark, „Postmodern Virtualities“, in *Media and cultural studies: keywords*, Durham, Meenakshi Gigi and Douglas Kellner (eds.), Malden, Blackwell Publishing, 2006, 533- 549.

Thompson, Carl, *Travel Writing*, London and New York Routledge: Taylor & Francis Group, 2011.

Uspenski, Ivana. *Rekonceptualizacija teorije čitanja internet formi*, doktorska disertacija, Beograd: FDU, 2010.

Fussell, Paul, *Abroad, British Literary Traveling Between the Wars* (New York-Oxford, Oxford University Press, 1980).

“Hashtag” is the 2012 Word of the Year

<https://www.americandialect.org/hashtag-2012> (01.05.2019.)

SOCIOPATOLOŠKE POJAVE U VIDEO-IGRI ASSASSIN'S CREED II

SOCIOPATHOLOGICAL PHENOMENA IN ASSASSIN'S CREED II
VIDEO-GAME

PETAR PUŠONJA, diplomirani novinar
Han Pijesak

Apstrakt: *U radu se problematizuje prezentacija različitih pojavnih oblika socijalne patologije u akciono-avanturističkoj igri Assassin's Creed II. Analizom pomenutih pojava autor nastoji ponuditi deskripciju i objašnjenje njihovog značaja za tok same priče. Pored motiva likova koji čine prestupe i njihovog moralnog rasuđivanja, sociopatološke pojave posmatrane su i u kontekstu vremena u kom se odvija radnja igre. Akcenat u istraživanju stavili smo na instrumentalistički i pragmatički karakter pojava o kojima je riječ, uz osvrt na nagrade i kazne za prestupničko ponašanje. Kvalitativnim multiperspektivističkim pristupom utvđeno je da igra obiluje sociopatološkim pojavama koje su vješto inkorporirane u pozadinu radnje, dok su različiti oblici kriminaliteta od suštinskog značaja za priču. Iz samog žanra akcione avanture proizlazi velika količina fizičkog nasilja, koja se u igri pretežno javlja kao sredstvo za sticanje moći i ispunjenje osvete. Jasno razgraničeni heroji i negativci podjednako su izgrađeni na devijantnom ponašanju kojem pristupaju sa različitih moralnih pozicija. Primjetni su diskriminacija i negativno prikazivanje žena, koje se uglavnom javljaju kao sredstvo pomoću kojeg muški likovi ostvaruju svoje namjere.*

Ključne riječi: *Delikti nasilja, prostitucija, zloupotreba moći, korupcija, politička delinkvencija*

Abstract: *The paper discusses the presentation of various manifestations of social pathology in the action-adventure game Assassin's*

Creed II. By analyzing the mentioned phenomena, the author tries to offer a description and explanation of their significance for the course of the story itself. In addition to the motives of the characters who commit crimes and their moral reasoning, sociopathological phenomena were also observed in the context of time in which the game takes place. The emphasis in the research was placed on the pragmatic character of the phenomena in question, with reference to the rewards and punishments for criminal behavior. Using qualitative multiperspectivist approach we found that the game abounds in sociopathological phenomena which are skillfully incorporated into the background of the plot, while various forms of crime are essential to the story. From the genre of action-adventure itself, a large amount of physical violence arises, which mostly appears in the game as a means of gaining power and fulfilling revenge. Clearly demarcated heroes and villains are equally built on deviant behavior they approach from different moral positions. Discrimination and negative portrayal of women are noticeable. They mainly appear as a means by which male characters achieve their intentions.

Key words: *Crime of Violence, Prostitution, Abuse of Power, Corruption, Political Delinquency*

1. Uvod

Svakodnevna poplava medijskih informacija od kojih ogroman broj tretira negativne društvene pojave privukla je i zadržala pažnju društvenih istraživača od druge polovine XX vijeka. Pionirska istraživanja masmedijskih efekata fokus su premjestila na plodno tlo kojim kroči sve aktivnija medijska publika. Iako društvena tolerancija spram određenih pojava kao što su nasilje, prostitucija i kocka varira od epohe do epohe i među državama (kao i unutar njih), važno je imati na umu njihove i posljedice njihove medijske prezentacije¹. Zbog toga smo odlučili da ovim radom proširimo i dopunimo ranija

¹ „Kada se nasilje predstavi kao moralno pravedan pristup rješavanju problema, postoji potencijal da bi to moglo ohrabriti publiku na agresiju u stvarnom životu“ (Bandura, 2002, prema Vukojević & Vučetić, 2019: 159); „Kada su likovi neke naracije predstavljeni kao veoma pri-

istraživanja koja za predmet prvenstveno imaju medijsku prezentaciju nasilja². Zastupamo tezu da nasilje, kao najfrekventniji oblik kriminaliteta, nije moguće posmatrati odvojeno od ostalih oblika socijalnopatoloških pojava sa kojima je kriminalitet povezan: bolesti zavisnosti, (pokušaja) samoubistava i mentalno-socijalnih devijacija, te da je medijskoj prezentaciji svake od njih neophodno pristupiti multiperspektivistički (Kellner, 2003) – u konkretnom slučaju sa aspekta zastupljenosti, pojavnih oblika, odnosa sa srodnim pojavama, *uticaja na priču*, motivima aktera, njihovim moralnim rasuđivanjem, nagradama i kaznama za počinjena djela i slično.

Najprije, treba imati na umu da su u filmovima (uključujući crtane i animirane), televizijskim serijama i video-igramama prikazani pojedinci i grupe koji za svoje aktivnosti ne snose posljedice u realnom vremenu i prostoru. No, upravo je razgraničenje, ako je uopšte moguće (Bodrijar, 1991), između stvarnosti, medijske prezentacije stvarnosti i stvarnosti koja ne postoji izvan granica medija (medijski kreirana stvarnost) razlog za usko shvatanje sadržaja o kojima je riječ i zanemarivanje njihovih (potencijalnih) efekata – neposrednih i dugoročnih. Tako u raznim proizvodima popularne kulture imamo slučajeve u kojima „dobri momci“ počinjavaju više ubistava od „loših momaka“, snose manje posljedice ili, nerijetko, bivaju nagrađeni, što će biti ilustrirano i na primjeru serijala *Assassin's Creed*. „Nasilje koje čine dobri momci uvek se prikazuje kao opravdano i oni retko bivaju kažnjeni. To podrazumeva da je nasilje, kada ga čine dobri momci, bitan i uspешan način rešavanja sukoba. Pošto svi gledaoci sebe smatraju za 'dobre momke', dolaze do zaključka da je njihovo pribegavanje nasilju opravdano“ (Poter, 2011: 137). Zbog toga je, pored kvantitativnih pokazatelja učestalosti određenih pojava u medijima, neophodna njihova potpunija kontekstualizacija. „Jedan veoma živopisan prizor može učiniti da se jedan film smatra nasilnijim od drugog u kome ima više ublaženih oblika nasilja“ (Isto: 465). Kako Kelner primjećuje, pored unutrašnje povezanosti elemenata određenog kulturnog proizvoda – teksta, multiperspektivistička analiza mora težiti adekvatnom pozicioniranju teksta u

vlačni, kada se njihovi postupci prikazuju kao opravani i oni za njih bivaju nagrađeni, publika će se, po prilici, identifikovati s tim privlačnim likovima, doživljavati radnju naracije sa sopstvenog stanovišta i od tog posrednog iskustva učiti. Prihvatiće ono značenje tog iskustva koje ti likovi iskazuju“ (Poter, 2011: 137).

² Najšire shvaćeno, nasilje podrazumijeva „preterano korišćenje fizičke sile (sa ili bez oružja) protiv sebe ili drugih osoba s ciljem prisiljavanja na postupke protiv sopstvene volje pod pretnjom povređivanja ili smrti ili stvarnim povređivanjem ili ubijanjem“ (Poter, 2011: 323).

istorijski kontekst (Kellner, 2003: 99). To je nemoguće bez razmatranja društveno-istorijskih uslova njegovog nastanka i uslova u kojima se tekst (kritički) tumači. Takođe, moguće je i tumačenje istorije u svjetlu nove interpretacije njene kulturne zaostavštine.

Kada je riječ o video-igrama, nasilje i druge elemente socijalne patologije nužno je posmatrati u sprezi sa moralnim rasuđivanjem³ likova i njihovim motivima⁴ za činjenje i ne-činjenje. „Nasilje na televiziji, filmu i serijama (kao i video-igrama – prim. aut.) usko se vezuje za moral, i to tako što nasilju po pravilu prethodi neka moralna dilema sa kojom se suočava akter. Te dileme obično vrlo brzo nestaju, s obzirom na to da se nasilje (...) zapravo predstavlja kao logičan, opravdan, vrlo često i jedini način rješavanja problema“ (Vukojević & Vučetić, 2019: 158). Moralna dilema javlja se kao pokretač radnje. Ona opredjeljuje buduće djelovanje glavnog junaka, njegov smjer i intenzitet, vremenom uključujući i ostale likove sa njihovim svjetonazorima. Važno je napomenuti da glavni junak ne djeluje nezavisno, već je konstantno usmjeravan od strane igrača koji ga pokreće. Pored igrača i njegove interakcije, na gejملهj utiču mehanika same igre, koja opredjeljuje moguće akcije i prostorna ograničenja, zatim primarni i sekundarni ciljevi igre, čije (ne)ispunjavanje dovodi do različitih posljedica, te kompleksni odnos simulacije i prethodne naracije (Schröter & Thon, 2014: 46–48).

Problem koji istražujemo jeste način na koji su pojave socijalne patologije inkorporirane u radnju igre *Assassin's Creed II*. S obzirom na to da je riječ o akciono-avanturističkoj igri u trećem licu, koja sadrži elemente istorije i fikcije – zbog čega je pojedini autori svrstavaju u kategoriju „istoriografske metafikcije“ (Mukherjee, 2020: 41), jasno je da se u igri očekuje velika količina nasilja (prevashodno neverbalnog, fizičkog). Uz to, igra je *open-world* tipa, sa velikom mapom i većim brojem gradova koje igrač može istraživati između glavnih misija, kao i nakon kompletiranja igre. U radu preuzimamo stav Deja (2004: 330) koji smatra da je neophodno razmotriti određena ključna pitanja u

³ Moralno rasuđivanje predstavlja „sistematski pristup donošenju etičkih odluka“ i uključuje poznavanje etičkih principa, zakonskih propisa, razumijevanje i uvažavanje prava i interesa drugih, svjesnost o sopstvenim postupcima i njihovim motivima, kao i mogućim posljedicama (Dej, 2004: 75–76).

⁴ Radi jednostavnosti izlaganja, pod pojmom *motiv* u radu obuhvatamo i značenja srodnih pojmova: uzrok, razlog, svrha itd., uz objašnjenje da li je riječ o spoljašnjoj sili koja izaziva promjenu ili o unutrašnjoj pobudi čovjeka. Za terminološke razlike vidjeti: Šušnjić, 1999: 88 (fusnota br. 24) i 109 (fusnota br. 8).

vezi sa nasilnim sadržajima, a na osnovu kojih smo formulisali istraživačka pitanja.

Dva glavna istraživačka pitanja glase: Da li su pojave socijalne patologije neopravdane ili su od suštinskog značaja za radnju igre?; Da li su prestupi likova u igri *Assassin's Creed II* prikazani kao poželjan (ili čak neizbježan) cilj kojem se teži, ili kao sredstvo za rješenje problema? Radi potpunije kontekstualizacije predmeta istraživanja, postavili smo i nekoliko pomoćnih pitanja. Pomoćna istraživačka pitanja jesu: Da li se patološke pojave u radnji igre osuđuju ili hvale, odnosno kakve su nagrade, a kakve kazne za ovakve oblike ponašanja?; Da li je povučena jasna crta između heroja i negativaca?; Ako nema pravedne kazne (kazne koja ne ugrožava univerzalne ljudske vrijednosti) ili ako heroji i negativci nisu jasno identifikovani, postoji li neki viši javni cilj (sloboda, jednakost...) koji treba zadovoljiti devijantnim ponašanjem?

Cilj istraživanja je deskripcija sociopatoloških pojava u radnji video-igre, uz objašnjenje njihovog značaja za sam narativ⁵, iz ugla vizuelne i simboličke prezentacije, povezanosti određenih pojava, moralnog i motivacionog aspekta likova, kroz analizu načina na koji su devijantna ponašanja tretirana kroz igru.

Na istraživačka pitanja nastojali smo ponuditi odgovor analizom video-igre *Assassin's Creed II*, drugog nastavka u istoimenom serijalu. Kompjuterska verzija igre izašla je početkom marta 2010. godine, četiri mjeseca nakon uspješne premijere na konzolama. Radnja *Assassin's Creed II* prati dvije paralelne priče: jednu u bliskoj budućnosti (2012. godina) od datuma izlaska igre u prodaju i jednu u dalekoj prošlosti – drugoj polovini XV vijeka. Barmen Dezmond Majls (*Desmond Miles*), u prvom dijelu otet od strane Templara, svakodnevno je u ulozi pokusnog kunića. Kao jedan od dalekih potomaka velikih vođa bratstva Asasina, Dezmond posjeduje DNK materijal kojim je, uz pomoć mašine *Animus 2.0*, moguće pristupiti sjećanju njegovih predaka, što templari i namjeravaju, sve sa ciljem dolaska do drevnih predmeta (*Pieces of Eden*) uspomoc kojih su pripadnici Prve civilizacije upravljali čovječanstvom. Kao i kod ostalih igara u serijalu, radnja se vrti oko sukoba

⁵ Narativ ili narativnu strukturu (audio-)vizuelnih medija čine „dogadaji, završeni i oni koji se tek prikazuju, ispričani kroz aktivnosti likova, u linearnom slijedu uzroka i sa linearnom strukturom efekata“ (Newbold, 2002: 130). Ovakva struktura spaja različite dijelove radnje (uvod, zaplet...) u sekvence koje su nosioci značenja, pri čemu je zaplet ključan u konstrukciji narativa.

bratstva Asasina i reda Templara oko kontrole i oblikovanja svijeta prema sopstvenom nađenju. Serijal u cjelini ima obilježja alternativne istorije: radnja svakog naslova smještena je u poprište istorijskih sukoba, sa poznatim lokacijama i ličnostima. Međutim, krajnji ishodi se u određenoj mjeri razlikuju, iako igrač nema mnogo uticaja na tok istorije. Kako Politopoulos i saradnici primjećuju, „istorijske ličnosti nisu mete igračevih ubistava. Nasilje je usmjereno ka imenovanim, ali izmišljenim likovima i armiji bezimernih ratnika. Bez obzira koliko malo ili mnogo života igrač oduzme, istorija se neće nimalo promijeniti“ (Politopoulos, Mol, Boom et al, 2019: 321).

2. Metodološki okvir i ključni pojmovi

Odgovore na glavno i pomoćna istraživačka pitanja tražimo dominantno kvalitativnim pristupom predmetu istraživanja. Istraživanje je fokusirano na socio-kulturna obilježja analizirane video-igre. Drugim riječima, naslov *Assassin's Creed II* posmatramo kao kulturni artefakt sa estetičkim, moralnim i drugim obilježjima, pri čemu ta obilježja igraju ključnu ulogu u stvaranju kulture oko igre (Konzack, 2002: 90), odnosno kreiranju značenja koja u njoj iščitava publika, sa svojim iščekivanjima, prethodnim iskustvima, motivima za igru i kulturnim miljeom iz kojeg njeni pripadnici dolaze (El Nasr, Al-Saati, Niedenthal et al, 2008: 2). „Kompjuterske igre su kompleksni proizvodi kulture: one imaju pravila koja usmjeravaju ponašanje, one kreiraju svjetove za igru sa vlastitim vrijednostima i namijenjene su igračima koji vole da istražuju moral i ponašanja *zabranjena u društvu*“ (Sicart, 2009: 4). Kako ističe Poter (2011: 139), „ljudi se identifikuju s likovima koji su slični njima ali i poseduju osobine koje bi oni želeli da imaju, ali ih nemaju... Identifikacija se obično zasniva na pozitivnim svjstvima, ali je moguća i na osnovu negativnih osećanja“. Medijski kultivisana publika u eri interaktivnih medija aktivno traži za sadržajima koji ispunjavaju njena očekivanja i potrebe, u toj interakciji kreirajući čitav dijapazon simboličkih značenja (Laughey, 2007: 20–21).

Iako ovakav pristup uključuje brojne neraskidivo povezane elemente posmatranja, u čemu je njegova najveća prednost, brojni su i nedostaci. Glavni nedostatak i izazov u konkretnom istraživanju je u tome što postoji raskorak u shvatanju većine socio-patoloških pojava u periodu tematizovanom u igri i vremenu sprovođenja istraživanja. Zbog toga je potrebno biti oprezan prilikom analize posljedica određenih ponašanja i njihovog tretiranja kao nepoželjnih. Bošković naglašava da kriminalitet, pored toga što predstavlja „vrstu ispoljavanja delinkvencije u težim oblicima *inkriminiranih* ponašanja i radnji“,

ugrožava *univerzalne društvene vrijednosti* (Bošković, 2007: 63–64), od kojih je osnovna vrijednost život. Upravo je drugo obilježje presudno u karakterisanju neke pojave kao dobre ili loše u određenoj mjeri.

Imajući u vidu rečeno, prilikom istraživanja polazimo od savremenih određenja pojava socijalne patologije, ali umjesto njihovog pravnog sankcionisanja (koje je slabo zastupljeno) u igri posmatramo uticaj na ostale likove, posljedice koje snosi sam počinitelj, uz način na koji prestupničko ponašanje biva tretirano.

Istraživanjem smo obuhvatili sljedeće tipove socijalnopatoloških pojava:

- a) *Kriminalitet* – društvena pojava i vrsta ispoljavanja delinkvencije u težim oblicima inkriminiranih ponašanja i radnji. Neki od pojavnih oblika kriminaliteta su delikti nasilja, imovinski delikti, privredni kriminalitet, organizovani kriminalitet, seksualni delikti itd.
- b) *Bolesti zavisnosti (toksikomanije)* – pojave alkoholizma i narkomanije.
- c) *Mentalno-socijalne devijacije* – blaži stepeni psihičkih poremećaja, usljed kojih elementi nagona, strasti i navika, kao i uticaja egzogenih faktora, dovode do ponašanja koja odstupaju od prirodnih i društveno prihvatljivih. Riječ je o pojavama prostitucije, deliktima bijede (skitničenje, besposličarenje, prosjačenje), kockanju i seksualnim devijacijama (parafilijama) – nastranostima (inverzije i perverzije) i anomalijama.
- d) *Samoubistva i pokušaji samoubistava* – uspješni ili započeti, a nedovršeni akti maligne agresije prema sopstvenoj ličnosti (Bošković, 2007).

Razlozi zbog kojih smo se opredijelili za ovaj naslov iz serijala leže u njegovoj tematici, popularnosti i uticaju na serijal i razvoj video-igara uopšte. Sa više od devet miliona prodatih primjeraka, *Assassin's Creed II* predstavlja jedan od najpopularnijih naslova svih vremena i svakako igru koja je obilježila prekretnicu u svom žanru. Iako je doprinijela popularizaciji serijala, dugo vremena ostala je popularnija od kasnijih naslova, sve do izlaska *Assassin's Creed: Origins* (2017), prodatog u više od deset miliona primjeraka. Internet komentari igrača uglavnom sadrže kritike upućene Ubisoftu zbog hiperprodukcije naslova (u prosjeku jedan glavni naslov svake godine, uz brojne ekspanzije i sporedne naslove za konzole, zatim filmove, knjige...) u kojima se sve više gube suštinski elementi priče. Zbog toga smo se odlučili za naslov koji je dobio uglavnom pozitivne ocjene i u kom se uvodi novi protagonista,

jedini koji će se zadržati u više od jednog nastavka⁶ što je pogodno za komparativnu analizu i praćenje izgradnje karaktera kroz vrijeme.

3. Rezultati analize

Radnja igre započinje organizovanom grupnom tučom na Starom mostu u Firenci. Kao predstavnici sukobljenih strana u obračunu u ime porodične časti izdvajaju se protagonista Ecio Auditore i plemić Vijeri de Paci (*Vieri de' Pazzi*). Složen odnos dviju generacija porodica Paci i Auditore igra ključnu ulogu u Eciovom putu ka redu Asasina. Nakon što glavni lik ostaje bez oca i dvojice braće, koji su javno obješeni bez prethodnog suđenja (delikt protiv čovječnosti), u njemu se rađa želja za osvetom, koja je prisutna kroz čitavu igru. Na dugom putu obračuna sa krivcima za porodičnu tragediju, postepeno otkriva stanje stvari ispod površine društvenog života.

Nakon napada na porodičnu vilu, Ecio biva prinuđen na bjekstvo i skrivanje po zabačenim predjelima Firenze. U ranim misijama igrač uči vještinu džeparenja slučajnih prolaznika. Pored toga što je riječ o krađi tuđeg novca, ovu aktivnost možemo okarakterisati kao lošu iz najmanje tri razloga. Prvo, protagonista igre je plemićkog porijekla, sa velikim brojem prijatelja i saveznika koji mu pomažu prilikom ispunjavanja misija, a kao glavni izvor prihoda ima novac ukraden od pripadnika srednje i niže klase. Drugo, od igrača se u pojedinim misijama izričito zahtijeva da džeparenjem prikupi određenu količinu novca, čime se krađa postavlja kao jedan od bitnijih elemenata priče. Treće, čak i nakon pristupanja redu Asasina, Ecio ne preza od aktivnosti koje su u sukobu sa idealima kojima bratstvo teži⁷. „Njihova sklonost nasilju i želja da obore autokratske institucije, obično bez namjere da ih preuzmu, često dovode do haosa“ (Mukherjee, 2017: 43). Pored sticanja novca, u određenim misijama igrač se ovom tehnikom služi za dolazak do povjerljivih informacija, poput pisama i mapa.

⁶ Pored *Assassin's Creed II*, Firentinac Ecio Auditore (*Ezio Auditore da Firenze*) protagonista je i direktnih nastavaka: *Brotherhood* i *Revelations*.

⁷ Asasini svoje aktivnosti zasnivaju na maksimi „Ništa nije istinito, sve je dozvoljeno“ („*Nothing is true, everything is permitted*). Kako sam Ecio objašnjava u jednoj od uvodnih špica, „Reći da ništa nije istinito znači shvatiti da su temelji društva krhki i da moramo biti pastiri svoje civilizacije. Reći da je sve ograničeno znači razumjeti da smo arhitekti svojih akcija i da moramo živjeti sa njihovim posljedicama, slavnim ili tragičnim“. „Asasini teže stvaranju svijeta u kojem obični ljudi oblikuju vlastito društvo sa slobodom za donošenje vlastitih odluka, pri čemu sami uživaju ili pate za svoje (ne)uspjehe, što može dovesti do haotičnog svijeta“ (Mukherjee, 2020: 41).

Džeparenje je ključna vještina oko koje je izgrađen lik Lisice (*La Volpe*). Sumnjičavi predvodnik udruženja lopova u Firenci, a kasnije i u Rimu, jedan je od glavnih Eciiovih saveznika u borbi protiv Templara. Tvorci igre lopove su prikazali kao siromašne mladiće, okupljene oko ideje oslobađanja gradova od tiranije plemstva i Katoličke crkve. Brzonogi i lako naoružani, lopovi rijetko stupaju u borbu. Glavni cilj im je smanjenje moći više klase i razotkrivanje njihovih prevara i zloupotrebe istaknutih pozicija u društvu. U radnji igre Eciju pružaju neophodne informacije o lokaciji ličnosti koje je potrebno ubiti i stepenu njihove zaštićenosti, dok prljavi posao obavlja sam protagonista. Treba istaći još jednu devijantnu pojavu u vezi sa novcem, a to je mito. Naime, nakon svakog počinjenog ubistva, krađe ili izazivanja tuče, nivo opreza gradske vojske postepeno raste. Kada dostigne maksimum, igraču na raspolaganju stoje tri opcije za smanjenje vidljivosti: cijepanje potjernica, ubijanje kurira ili podmićivanje glasnogovornika. Na javnim prostorima koji okupljaju veliki broj ljudi (trgovi, pijace, crkve) lako je identifikovati istaknuta mjesta sa kojih govornik prisutnima opisuje asasinova zlodjela. Podmićivanjem govornika publika se razilazi, a nivo traženosti značajno opada.

Važno je istaći da, iako iz samog žanra proizlazi da je nasilje bitan sastavni dio igre, sam igrač u velikoj mjeri odlučuje na koji način će izvršavati zadatke. Slično kao u igrama iz serijala *Hitman*, misije sadrže ključne mete koje je neophodno eliminisati, odnosno ubiti. Međutim, skoro uvijek postoji više načina da se do njih dođe – vještim korištenjem sposobnosti skrivanja i atletskih predispozicija glavnog junaka ili eliminisanjem svake opasnosti koja se nađe na putu. Bitno obilježje igre koje utiče na smanjenje maligne agresije jeste nemogućnost ubijanja civila. Čak i bez upotrebe oružja, nakon jednog ili dva udarca zadata civilu, igrač biva upozoren da će doći do desinhroizacije iz *Animusa*, čime se igra vraća na mjesto gdje je kompletirana posljednja misija. Ukoliko igrač nastavi sa nedopuštenim ponašanjem, slika se postepeno muti i na kraju potpuno nestaje. Još jedan slučaj kavge koja je od važnosti za tok radnje imamo kada se Ecio suočava sa Dantom Morom (*Dante Moro*), duždovim tjelohraniteljem. Tuča je priređena kao karnevalska svečanost, a pobjedniku je obećana zlatna maska – ulaznica na duždovu privatnu zabavu, što Ecio namjerava iskoristiti kao priliku za atentat.

Pored krvnih delikata kojima gejملهj obiluje, radnja je snažno utemeljena na *političkoj delinkvenciji* – „vrsti prestupništva određenog političkim ciljem ili motivima izvršioaca“ (Bošković, 2007: 66). Nasuprot motivu osвете, na koji nailazimo u slučaju protagoniste, radnje istaknutih templara motivisane

su željom za moći i eliminisanjem političkih protivnika i otpornih neistomišljenika. Glad za vlašću otjelovljena je u istorijski inspirisanom liku Rodriga Bordžije (*Rodrigo Borgia*), vođi templara i kasnijim papom (*Aleksandar VI*), pod čijom komandom su organizovani brojni atentati i zasjede u koje upada porodica Auditore. Hijerarhijski uređen red Templara i hijerarhija Katoličke crkve, uz razloge postojanja i djelovanja jedne i druge organizacije, uzrok su učestale konformističke agresije⁸, dok Eciovu prvobitnu srdžbu kasnije zamjenjuje instrumentalna agresija⁹. Posebno je zanimljiv prikaz obračuna sa Điolamom Savonarolom (*Girolamo Savonarola*) koji je, po naredbi pape, umalo živ spaljen na javnom mjestu. U tom trenutku interveniše Ecio, a od igrača se očekuje „milosrdni čin“ prekrajanja muka.

Kada je riječ o bolestima zavisnosti, drugi nastavak serijala u većoj je mjeri lišen alkoholizma od svog prethodnika, dok narkomanija nije prisutna ni u jednoj od ranih igara. To je zanimljivo, imajući u vidu da riječ *asasin* (što na engleskom znači „ubica“) vuče korijen od riječi *hašiš* – biljke od koje se pravi opojna droga. Prema legendi, red Asasina krajem XI vijeka uspostavio je Hasan ben Al-Sabah, koga smatraju prvim velikim starješinom reda Asasina. Istoričari smatraju da je red zaista postojao i djelovao u periodu Krstaških pohoda na Bliski Istok. Asasini su, navodno, uzimali hašiš u malim dozama, kako bi lakše podnijeli čin oduzimanja tuđeg života. Prema tom predanju, red nije dobio ime po vođi, već upravo po hašišu – Hašašini, što je u engleskom govornom području dobilo oblik Asasini (El Nasr et al., 2008: 7). Učestali prolaznici u pijanom stanju, koji razgovaraju sami sa sobom i nasilno odguravaju Altaira (*Altair Ibn-La'Ahad*), protagonistu prvog naslova u serijalu, nisu problem i za glavnog junaka *Assassin's Creed II*. Primjere toksikomanije imamo u slučaju raspjevanog pijanca na ulicama Venecije i u sceni zavjere kada venecijanski dužd Đovani Moćenigo (*Giovanni Mocenigo*) sa vinom ispija i otrov koji mu je podmetnuo templar Karlo Grimaldi (*Carlo Grimaldi*). Alkohol nije prisutan ni u scenama karnevala i drugih svečanosti. Takođe, među brojnim

⁸ „Konformistička agresija obuhvata razne činove agresije koji su bili izvedeni ne zato što je agresora gonila želja za uništavanjem, već zato što mu je rečeno da to učini, a smatrao je svojom dužnošću da izvrši naređenja. U svim hijerarhijski uređenim društvima poslušnost je moćna i najdublje usađena osobina. Poslušnost je izjednačena s vrlinom, neposlušnost s grehom. Biti neposlušan vrhunski je zločin iz kojeg proizlaze svi ostali zločini“ (From, 2016: 199).

⁹ Agresija koja za cilj ima „sticanje onoga što je *neophodno* ili *poželjno*. Cilj nije *uništenje kao takvo*; ono služi samo kao instrument za postizanje pravog cilja“ (From, 2016:199). Kada je egzistencijalno uslovljena, slična je odbrambenoj agresiji, dok u suprotnom može prerasti u pohlepu.

herojskim podvizima ne možemo registrovati niti jedno samoubistvo altruističkog ili drugog tipa. Razlog za odsustvo tipičnih stradalnika za ideju, naciju, ljubav... možemo pronaći u duhu srednjeg vijeka i stavu hrišćanstva prema suicidu. Iz posljednjih riječi Eciiovih žrtava, ali i načina na koji ih glavni junak ispraća na vječni počinak, možemo zaključiti da kod većine likova postoji snažno uvjerenje o postojanju raja i pakla, te da će za svoje postupke odgovarati kada za to dođe vrijeme. Kao jedini oblik agresije prema sopstvenoj ličnosti javlja se pomalo sadistički ritual stvaranja ožiljka usijanim gvožđem, na domalom prstu desne ruke, a na koji novi pripadnici reda Asasina dobrovoljno pristaju. Riječ je o očuvanju viševjekovne tradicije, u nešto izmijenjenom obliku. Naime, u Altairovo vrijeme, asasinima je odsijecana polovina prsta, kako bi bez problema koristili skriveni bodež (*hidden blade*) pričvršćen za podlakticu.

Imajući u vidu istorijsku epohu u koju je smještena radnja *Assassin's Creed II*, a kroz koju se nastavljaju i Eciove pustolovine iz *Brotherhood*-a i *Revelations*-a, za očekivati je obilato prikazivanje devijantnih pojava sa elementima psihopatološkog. Međutim, u igri je napravljen dvostruki zaokret u odnosu na *Assassin's Creed*. Najprije, za razliku od ulica Jerusalima, Rake i Damaska iz doba Krstaških ratova, u renesansnoj Italiji ne možemo pronaći slučajeve takozvanih delikata bijede – skitničenja, besposličarenja i prosjačenja. Strukturalno skitničenje i prosjaci koji svojim verbalnim i neverbalnim ponašanjem učestalo ometaju protagonistu u izvršavanju misija potpuno su izbačeni iz igre. Nova mogućnost prosipanja kovanica po gradskim ulicama ima isključivu funkciju odvlačenja pažnje stražara i prolaznika, na elegantniji način od upotrebe dimnih bombi.

Altairovo susretanje sa bespomoćnim prolaznicima kojima se u igri ni na koji način i ne može pomoći zamijenjeno je sa bojazni od vještih i brzih džeparoša (*pickpocket*), koji ugrožavaju glavnog junaka. Sa druge strane, najbrži i najefikasniji način za sticanje novca, a koji se od samog igrača u nekoliko misija i očekuje, upravo je džeparenje slučajnih prolaznika, koji tek nakon većeg broja ponavljanja ili nevještog izvođenja izaziva reakciju u vidu fizičkog obračuna ili potjere od strane čuvara.

Igre iz serijala *Assassin's Creed* ne uključuju eksplicitne scene seksualnih aktivnosti.¹⁰ Međutim, važno je istaći da Eciiov ljubavni život igra značajnu

¹⁰ Prema ocjeni ESRB-a (*Entertainment Software Rating Board*), sve video-igre iz serijala *Assassin's Creed* spadaju u kategoriju M (*Mature*) i namijenjene su osobama sa 17 i više godina starosti.

ulogu u izgradnji njegovog lika i ostavlja snažan pečat na tok same radnje, prevashodno prilikom sklapanja savezništva sa groficom Forlija Katarinom Sforcom (*Caterina Sforza*). U jednoj od sporednih misija („Trka u Forliju“), protagonist igre biva nagrađen seksom na javnom mjestu.¹¹ No, iako bez eksplicitnih scena i nudizma u bilo kojoj mjeri, obećana nagrada za kompletiranje misije i odjavni snimak govore o moralu glavnog junaka i vremena dešavanja.

Srednjovjekovni gradovi Italije u serijalu su predstavljeni kao poprište organizovane prostitucije, koja je u sprezi sa drugim oblicima prestupništva (posmatrano sa stanovišta današnjih prava i običaja). U samom bratstvu Asasina istaknute položaje zauzimaju nekadašnja časna sestra Teodora Kontanto (*Teodora Contanto*), predvodnica venecijanskih kurtizana, i Paola, vlasnica bordela u Firenci, od koje glavni junak uči vještinu džeparenja. Eciova sestra Klaudia (*Claudia Auditore*), koja nakon očeve i smrti dvojice starije braće preuzima kontrolu nad porodičnim finansijama, kasnije postaje uspješan vlasnik bordela, čije upravljanje i uloga u borbi protiv Templara joj osiguravaju prijem u red Asasina. „U nekim slučajevima seksualnost i zavodljivost koriste se kao tehnika osvajanja bolje društvene pozicije i statusa u muškom svijetu... Ovakav način prikazivanja u skladu je sa postojećim patrijarhalnim vrijednostima koje važe u društvu, u kojem muškarci dominiraju u svim sferama društvenog života (Vukojević & Vučetić, 2019: 161), što je još izraženije u periodu srednjega vijeka. Kako primjećuje Fišbun [*Stephen J. Fishbun*], „dok nekolicina ženskih likova poput Klaudije imaju značajnu ulogu, mnogo više je bezimernih prostitutki. Igrači mogu i mnogo puta su ohrabreni da plate prostitutke za odvlačenje pažnje čuvara ili pružanje zaklona“ (Fishbun, 2018: 25). Unajmljivanjem plaćenika ili lopova, kao i ličnim suočavanjem sa protivnicima, igrač postiže isti cilj, ali primjetno je da ženski likovi služe samo kao pomagala u cijeloj priči, sa malo ili nimalo ličnog integriteta. Izuzetak predstavlja lik Katerine Sforce, koja prihvata „muška pravila igre“, naređujući ubistvo vlastitog muža, koga zatim zamjenjuje u upravljanju gradskim poslovima i komandovanju nad armijom Forlija.

Sadržaji iz ove kategorije obično sadrže realističniji prikaz nasilja, više vulgarnih riječi i izraženiju seksualnu tematiku od sadržaja namijenjenih mlađim tinejdžerima. Panevropska informacija za igre (PEGI) sve glavne naslove iz serijala svrstava u kategoriju igara za odraslu publiku, uz ikonice koje sadržaj opisuju kao nasilan i vulgaran.

https://en.wikipedia.org/wiki/Entertainment_Software_Rating_Board#Ratings_accuracy;

<https://pegi.info/what-do-the-labels-mean>, pristupano 23/06/20.

S obzirom na to da je prostitucija kroz historiju različito tretirana i normirana u različitim dijelovima svijeta, pri čemu začetke pravne regulacije nalazimo upravo u periodu Srednjeg vijeka, bilo bi neumjesno donositi bilo kakve zaključke bez potpunije kontekstualizacije. Kreatori igre odlučili su prostituciju predstaviti više u pozitivnom, nego u negativnom svjetlu. Tome u prilog idu činjenice da je jedini zastupljeni oblik organizovana prostitucija, isključivo u urbanim gradskim sredinama, kao i moralizatorski postupak kojim se bordeli opravdavaju kao prihvatni centri za siromašne djevojke sa ulice, kojima se nude osnovni uslovi egzistencije, mogućnost sticanja obrazovanja, zaštita i interakcija sa pripadnicima viših klasa. Uz to, nakon jednog od uspješno izvršenih zadataka, umornog Ecija tri kurtizane odvede u posebnu sobu, što predstavlja nagradu za prethodno oduzete živote. Sa druge strane, negativna karakterizacija prostitutki ogleda se u tome što bordeli u više navrata služe kao paravan za organizovani kriminal, motivisan političkim ciljevima.

4. Zaključak

Multiperspektivističkom analizom gejmplera video-igre *Assassin's Creed II*, sa osvrtom na inkorporaciju elemenata socijalne patologije u glavni narativ, došli smo do djelimično potvrdnog odgovora na glavno istraživačko pitanje koje se odnosi na značaj pojava socijalne patologije za radnju igre. Primjetna je razlika kada je riječ o različitim kategorijama socijalne patologije. Pojave poput delikata nasilja (sa i bez krvi), finansijskih malverzacija i političke delinkvencije predstavljaju centralnu nit igre, oko koje su izgrađeni radnja i većina likova. Sa druge strane, prostitucija je predstavljena kao sredstvo uz pomoć kojeg ženski likovi osiguravaju opstanak i napredovanje na društvenoj ljestvici. Bolesti zavisnosti i delikti bijede javljaju se sporadično, kao ilustracije miljea u kom se radnja odvija.

Prestupi likova u igri uglavnom su prikazani kao neizbježno, ali nepoželjno sredstvo za rješenje problema, ne kao cilj kojem se teži, posebno kada je riječ o radnjama koje preuzima Ecio Auditore. Nešto drugačiji obrazac primjetan je u ponašanju templara. Posjedovanje moći samo po sebi ne predstavlja devijantno ponašanje, već njegova zloupotreba. Rodrigo Bordžija i njemu podređeni likovi služe se raznim vidovima ucjena, korupcijom i prijetnjama, ali otvoreno nasilje primjenjuju tek kada naiđu na otpor. Sa moralnog stanovišta problematični su njihovi planovi koje namjeravaju ostvariti uz pomoć drevnih artefakata Prve civilizacije. Moralno rasuđivanje اساسina je

konsekvencijalističko, sa elementima utilitarizma, usmjereno na postizanje pozitivnih rezultata za najveći broj ljudi, pri čemu krajnji cilj nerijetko opravdava sredstvo (Dej, 2004: 84). Kod egoistički nastrojenih Templara prevladava moralni relativizam. Drugačije rečeno, kontekst je taj koji određuje na koji način će se maksimizirati lična korist, često po cijenu sukoba sa saveznicima.

Devijantno ponašanje u igri uglavnom nailazi na sličan odgovor, što stvara potrebu za još više devijantnog ponašanja. Borbena supremacija protagoniste i umjerena tolerancija gradske straže dodatno pogoduju igraču da čini ono što želi. Kroz uvodne špice lako je primijetiti da se sa težim kaznama pretežno suočavaju likovi koji odbijaju da igraju po pravilima „krvi i gvožđa“ i za to bivaju osuđeni. U igri gotovo da ne postoji oblik kazne koji ne ugrožava integritet i život prestupnika, dok se prestupništvo obilato koristi za zadovoljavanje „viših javnih ciljeva“.

Iako proizvod svjetski poznate izdavačke kuće prodat u milionima primjeraka, sa brojnim nastavcima i ekspanzijom na brojne platforme, *Assassin's Creed II* u pojedinim važnim elementima odstupa od standardne (holivudske) narativne strukture karakteristične za akcionu avanturu (Newbold, 2020: 133). U prvom redu to se odnosi na postojanje dvije paralelne priče, neraskidivo povezane, tako da niti jednu nije moguće okarakterisati kao glavnu, iako igrač daleko više vremena provodi u tijelu Dezmundovih predaka. S obzirom na to da je riječ o igri koja je motivisana istorijskim događajima i ličnostima, možemo reći da slijed događaja u pojedinim bitnim momentima ne zavisi od radnji centralnog lika. Fokus igre blago je okrenut kolektivnom nivou prikazivanja, nasuprot klasičnoj individualističkoj perspektivi. Iz samog predmeta rada jasno je da su kroz igru prikazani kolektivni oblici djelovanja, sa akterima različite polne i klasne pripadnosti, a koji žive i djeluju nezavisno od postojanja glavnog lika. U drugoj igri iz serijala nešto oštrije je povučena razlika između heroja, oličenih u redu Asasina, i negativaca, koje predstavljaju Templari. Iako dubljom analizom možemo uočiti brojne sličnosti u njihovom ponašanju, ciljevi kojima teže imaju presudnu ulogu u njihovoj distinkciji. Međutim, Ubisoft pojedina pitanja ostavlja nerazriješenim, primjenjujući *cliff-hanger* tehniku za održanje pažnje publike i za buduće naslove.

Literatura

Bodrijar, Ž. (1991). *Simulakrumi i simulacija*. Novi Sad: Svetovi.

Bošković, M. (2007). *Socijalna patologija*. Novi Sad: Pravni fakultet u Novom Sadu.

Dej, L. A. (2004). *Etika u medijima: Primeri i kontraverze*. Beograd: Medija centar, Plus.

El Nasr, M. S., Al-Saati, M., Niedenthal, S., Milam, D. (2008). „Assassin's Creed: A Multi-Cultural Read“. Dostupno na: <https://muep.mau.se/bitstream/handle/2043/12753/Assassins%20Creed-A%20Multi-cultur-al%20Read.pdf;jsessionid=A654E1879373F3E2E271A3B12AFEF13E?sequence=2>.

Fishbune, S. J. (2018). „‘Competent, Capable and Practically Dressed’: The Representation of Women in the Assassin's Creed Series“. *Midwest Journal of Undergraduate Research*, Iss. 9. str. 18–36.

From, E. (2016). *Anatomija ljudske destruktivnosti (I i II)*. Beograd: Nova knjiga plus; Podgorica: Nova knjiga.

Kellner, D. (2003). *Media Culture: Cultural studies, identity and politics between the modern and postmodern*. London, New York: Routledge.

Konzack, L. (2002). „Computer Game Criticism: A Method for Computer Game Analysis“. U: Mäyrä, F. (ur.), *Proceedings of Computer Games and Digital Cultures Conference*, str. 89–100. Tampere: Tampere University Press.

Laughey, D. (2007). *Key Themes in Media Theory*. Berkshire: Open University Press, McGraw-Hill.

Mukherjee, S. (2020). „The People Never Have the Power, Only the Illusion of It: Opposing Utopias in Assassin's Creed“. *The MELOW Journal of World Literature*, Vol. 4, str. 40–46.

Newbold, C. (2020). „The Moving Image“. U: Newbold, C., Boyd-Barrett, O., Van den Bulck, H. (ur.), *The Media Book*, str. 101–161. London: Arnold.

Politopoulos, A., Mol, A. A. A., Broom, K. H. J., Ariese, C. E. (2019). „‘History Is Our Playground’: Action and Authenticity in Assassin's Creed Odyssey“. *Advances in Archeological Practice*, 7(3), str. 317–323.

Poter, Dž. (2011). *Medijska pismenost*. Beograd: Clio.

Schröter, F., Thon, J. (2014). „Video Game Characters: Theory and Analysis“. *DIEGESIS 3.1*, str. 40–77.

Sicart, M. (2009). *The Ethics of Computer Games*. Cambridge (Massachusetts), London: The MIT Press.

Šušnjić, Đ. (1999). *Metodologija: Kritika nauke*. Beograd: Čigoja štampa.

Vukojević, B., Vučetić, V. (2019). „Moral, rodna predstavljenost i prikaz rasne politike u serijama Igra prijestola i Tuđinske stvari“. *POLITEIA*, god. 9, br. 18, str. 155–171.

Video-igre

Assassin's Creed (2008): Ubisoft, PC.

Assassin's Creed II (2010): Ubisoft, PC.

Assassin's Creed: Brotherhood (2011): Ubisoft, PC.

Internet izvori

Assassin's Creed Wiki, assassinscreed.fandom.com/wiki/Assassin%27s_Creed_Wiki.

PEGI, pegi.info.

Vikipedija, wikipedia.org.

**ZAŠTITA PRIVATNOSTI NA RADU - IZAZOVI SAVREMENOG
RADNOG PRAVA**

**PRIVACY PROTECTION ON WORK - CHALLENGES OF MODERN
WORKING LAW**

dr FILIP TURČINOVIĆ, redovni profesor
Univerzitet "Union Nikola Tesla", Beograd

VERA BAKIĆ, master
Zastupnik JP „Putevi Srbije“

Apstrakt: *Pravo na privatnost je dinamičan koncept celokupnog određivanja sadržaja u zakonu o radu, uslovljenih promena u tehničkoj i socijalnoj osnovi rada, kao i praćenjem tržišnih interesa poslodavca. Nijedno pravo nije izazvalo toliko interesovanja kao pravo na privatnost jer, iako je prošlo 129 godina od postavljanja njegovog temelja, svedoci smo da pitanje prava na privatnost još uvek traje. Međutim, nijedan normativni sistem nije propustio da na svoj integralni način odredi njegov sadržaj. Poslednje godine dvadesetog veka obeležile su desetine hiljada pravnih tekstova posvećenih stručnoj analizi pozitivne pravne evolucije ovog prava. Kao odgovor na brojne rizike u savremenom poslovanju koji utiču na privatnost zaposlenih i kandidata za posao, autori su pokušali da ukažu na ranjivost radnog PC sistema i nedostatke u pogledu standardizacije zaštite radnog koncepta privatnosti s ciljem stvaranja optimalnih zakonskih rešenja za koja je stvoren okvir ponašanja poslodavaca.*

Ključne riječi: *Pravo na privatnost, dostojanstvo na radu, zakonska podređenost, lična identifikacija zaposlenih i kandidata za zaposlenje*

Abstract: *The right to privacy is a dynamic concept of the whole determination of content in the labor law, conditioned changes in the technical and social basis of work, as well as by monitoring the market*

interests of the employer. No pair has taken as much interest as a privacy parlor because, although 129 years have passed since its cornerstone has been laid, we are witnessing that the issue of the right to privacy is still ongoing. However, no normative system failed to determine in its integral way its content. The last years of the twentieth century marked tens of thousands of legal texts devoted to the expert analysis of the positive legal evolution of this right. In response to numerous risks in the modern business that are affecting the privacy of employees and job applicants, the authors tried to point out the vulnerability of the working system PC and gaps in terms of standardizing the protection of the working concept of privacy with the aim of creating the optimal legal solutions to which a framework of employers' behavior has been created.

Key words: *The Right to Privacy, Dignity at Work, Legal Subordination, Personal Identification of Employees and Candidates for Employment*

1. Uvod

Pojam privatnosti potiče od latinske reči *privatus*, koja znači lični, poverljivi, tajni, izolovani, neslužbeni, zatvoreni. Njegova prva upotreba vezuje se za vojnu oblast u kome je označavano kao lišavanje nekoga statusa ili čina.¹ Pravo na privatnost u pravnoj terminologiji najčešće je spominjano prema anglo-američkoj koncepciji „*Right to privacy*“, dok je francuskom pravu najviše puta imenovano kao „pravo poštovanja privatnog življenja – *droit au respect de la vie*“, a u Nemačkoj nazivano „*Recht auf Privatheit*“ ili „*Recht auf Privatsphäre*“. Pojam privatnog života je široko koncipiran, tako da nije jednostavno dati iscrpnu definiciju. Stoga je njegovo definisanje često uzrok brojnih diskusija među pravnicima. Dimenzije privatnog života su široko postavljene, jer privatni život ne obuhvata samo najintimniji i najličniji aspekt ljudskog života. Privatni život obuhvata različite aspekte ljudskog života integralno izražene kroz privatnost i tajnost. Kao kriterijum podele na tajnu i privatnu sferu uzima se broj subjekata kojima je poznata sadržina te životne sfere. Sadržina tajne sfere ispunjena je informacijama koje tangiraju manji broj adresa, najčešće samo jednu osobu, dok privatna sfera sadrži informacije dostu-

¹ H. LeinoKilpi et al., „Privacy: a review of the literature“, *International Journal of Nursing Studies*, No. 38/2001, 663-664

pne nekolicini subjekata. Svođenje privatnog života na isključivo tajnu sferu, obuhvaćenu činjenicama iz najintimnijeg i najličnijeg čovekovog delovanja bilo bi suviše limitativno i restriktivno. Privatnost se, dakle, ne ograničava samo na pojedinca i njegovu ličnost već i na njegov sveukupan materijalni i personalni ambijent.² Poštovanje privatnog života pored tog unutrašnjeg prostora, podrazumeva u izvesnoj meri i pravo čoveka da uspostavlja, razvija i unapređuje odnose sa drugim subjektima, tako da se i na spoljašnjem planu, u sferi radnih odnosa, može govoriti o privatnosti pojedinca. Često se postavlja pitanje da li zasnivanjem radnog odnosa, lična obeležja i intimne informacije zaposlenog ostaju res privata ili postaju res publica? Stava smo da privatna sfera premašuje prostorne okvire porodičnog doma, te tako obuhvata i radno mesto, u okviru koga pojedinac takođe zadržava svoju privatnost. Sfera ličnih odnosa koja premašuje okvire najličnijeg i najintimnijeg čovekovog delovanja takođe potpada pod koncepciju privatnog života zato što bi njihovo neovlašćeno saznanje, prikupljanje i obrada mogli imati ozbiljne posledice po psihički i moralni integritet odnosnog subjekta stvarajući stres na radu.³ Izlaganje zaposlenog učestalim povredama prava na privatnost izaziva poremećaj funkcionisanja fizičke, psihološke ili socijalne prirode, praćene osećanjem nesigurnosti, nesposobnosti da se valjano izvrše radni zadaci i zadovolje sopstvena profesionalna očekivanja.⁴ Povreda prava na privatnost najviše pogađa

² V. Dimitrijević, „Video nadzor u javnom i privatnom prostoru“, *Pravni zapisi*, br. 2/2010, 394

³ J. Rubinfeld, *Right of Privacy*, Harvard Law Review, february 1989, 752 i dalje.

⁴ B. Lubarda, „Radno pravo - Rasprava o dostojanstvu na radu i socijalnom dijalogu“, Beograd, 2012, 388.

Intenziviranje zaštite prava na privatnost započeto je donošenjem međunarodnih dokumenata. U današnje vreme, pravo na privatnost je zaštićeno najznačajnijim međunarodnim instrumentima za zaštitu ljudskih prava. Kao prvu u nizu tih dokumenata istaćićemo Evropsku konvenciju o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda (u daljem tekstu EKLJP), koja možda predstavlja najznačajniji dokument jer je doprinela razvoju prakse Evropskog suda za ljudska prava. EKLJP u svom članu 8 predviđa pravo na privatnost: „Svako ima pravo na poštovanje svog privatnog i porodičnog života, doma i prepiske. Javna vlast se ne meša u vršenje ovog prava, osim ako je takvo mešanje predviđeno zakonom i ako je to neophodna mera u demokratskom društvu u interesu nacionalne sigurnosti, javne sigurnosti, ekonomske dobrobiti zemlje, sprečavanja nereda ili sprečavanja zločina, zaštite zdravlja i morala ili zaštite prava i sloboda drugih.“ Na osnovu navedenog zaključujemo da pravo na privatnost, garantovano članom 8 Evropske konvencije o ljudskim pravima i osnovnim slobodama, nije apsolutno pravo, te da u izvesnoj meri može biti ograničeno. Takav vid ograničenja označava se kao fakultativno ograničenje kojem je immanentno da država ima mogućnost da interveniše ali samo po pitanju obima uživanja ovih sloboda i prava, pod uslovom da je ta intervencija u skladu sa zakonom, propisana zakonom i

neophodna u demokratskom društvu. Pravo na privatnost formulisano je još u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima u članu 12 kojim je predviđeno: „Niko ne sme biti izložen proizvoljnom mešanju u privatni život, porodicu, stan ili prepisku, niti napadima na čast i ugled. Svako ima pravo na zaštitu zakona protiv ovakovog mešanja ili napada“ Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima u članu 17 takođe propisuje pravo na privatnost kojim se predviđa: „Niko ne može biti predmet samovoljnih ili nezakonitih mešanja u nečiji privatni život, njegovu porodicu, u njegov stan ili njegovu prepisku niti nezakonitih povreda nanesenih njegovoj časti ili njegovom ugledu.“ Vršeći komparaciju formulacija sadržanih u Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima, sa jedne strane, i Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima i Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima, sa druge strane, možemo zaključiti da postoji izvesna razlika. Naime, sfera privatnosti, koja je prikazana putem egzemplarnog navođenja njenih aspekata, šire je određena u Univerzalnoj deklaraciji i Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima budući da se pored privatnog, porodičnog života, doma i prepiske eksplicitno govori i o časti i ugledu kao kategorijama privatnosti. Međutim parlamentarna skupština Saveta Evrope je u Rezoluciji 428 iz 1970. godine iznela jasan stav u pogledu sadržine privatnosti istakavši da se pravo na privatnost sastoji u pravu da svako živi svoj život, s minimumom mešanja (državnih vlasti), te u zaštiti porodičnog života i doma, psihičkog i moralnog integriteta, časti i ugleda. Na taj način izvodi se zaključak da EKLJP implicitno predviđa da pravo na privatnost supsumira i vrednosti kakve su čast i ugled. Povelja o osnovnim pravima u Evropskoj uniji: Povelja o osnovnim pravima u Evropskoj uniji u članu 7, propisuje poštovanje privatnog i porodičnog života, kada kaže: „Svako ima pravo da se poštuje njegov, odnosno njen privatni i porodični život, dom i komuniciranje.“ U članu 31 Povelje navodi se da: „Svaki radnik ima pravo na uslove rada koji poštuju njegovo/njeno zdravlje, bezbednost i dostojanstvo,“ a dostojanstvo na radu ugrožavaju seksualno uznemiravanje, zlostavljanje na radu - mobing i narušavanje privatnosti.“ Drugi međunarodni dokumenti: Važno mesto u normiranju privatnosti u radnopravnom okviru zauzela je Međunarodna organizacija rada (u daljem tekstu MOR) svojim preporukama, smernicama, mišljenjima. Imajući u vidu učestalost povrede prava na poštovanje privatnog života zaposlenih lica, međunarodna organizacija rada je nastojala da svojim normativnim i drugim delovanjem obezbedi zaštitu radnicima od neadekvatnog korišćenja ličnih podataka i potencijalnih zloupotreba moderne elektronske opreme za kontrolu i nadzor učinka radnika. Ustav Republike Srbije izričito ne predviđa pravo na privatnost kao posebno pravo. Indirektna zaštita prava na privatnost u sferi rada pruža se kroz nekoliko ustavnih odredaba kojima se reguliše zaštita psihofizičkog integriteta ličnosti i dostojanstva. Tako se u članu 7 Ustava, između ostalog, navodi da svako ima pravo na poštovanje svoje ličnosti na radu. U članu 41 Ustav predviđa tajnost pisama i drugih (savremenih) sredstava komunikacije i njihovu nepovredivost. U članu 42 Ustav na opšti način jemči zaštitu podataka o ličnosti, predviđajući da se prikupljanje, držanje, obrada i korišćenje podataka o ličnosti detaljnije uređuju zakonom. Takođe, zabranjena je i kažnjiva upotreba ovih podataka izvan svrhe za koju su prikupljeni, izuzev kada je to potrebno za vođenje krivičnog postupka ili zaštite bezbednosti RS i to na način predviđen zakonom. Zakon o radu ne predviđa eksplicitno pravo na privatnost zaposlenih ni u jednoj svojoj odredbi. Načelna zaštita privatnog života zaposlenih ostvaruje se u članu 12 kojim se predviđa zaštita ličnog integriteta. Član 26 na indirektnan način pruža zaštitu kandidatima za zaposlenje tako što predviđa da poslodavac ne može od kandidata da zahteva

lično dostojanstvo zaposlenog odnosno kandidata za zaposlenje jer svako lice ima pravo da se prema njemu postupa na osnovu njegovih rezultata rada, ličnih kvaliteta, zasluga i dostignuća, a ne na osnovu ličnih svojstava koja nisu u funkciji izvršavanja rada.

To je aktuelizovalo potrebu da se zaštite ljudska prava, moralni integritet i dostojanstvo koje je u osnovi svakog prava.⁵ U društvu u kojem živimo, poštovanje ljudskih prava dostiglo je univerzalni tretman, a stepen i način njihove zaštite predstavljaju jedan od ključnih kriterijuma na osnovu kojih se vrednuje nivo demokratskičnosti nekog društva i stepen njihove civilizovanosti.⁶ Poštovanje privatnog i porodičnog života, doma i prepiske, integralno posmatrano, jesu vrednosti koje svaki pojedinac čuva i štiti, jer se posredstvom njih štiti nucleus svih prava a to je ljudsko dostojanstvo.⁷ Ljudsko dostojanstvo

podatke o porodičnom, odnosno bračnom statusu i planiranju porodice, odnosno dostavljanje isprava i drugih dokaza koji nisu od neposrednog značaja za obavljanje poslova za koje zasniva radni odnos. Takođe, poslodavac ne može da uslovljava zasnivanje radnog odnosa testom trudnoće, osim ako se radi o poslovima kod kojih postoji znatan rizik za zdravlje žene i deteta utvrđen od strane nadležnog zdravstvenog organa. Sledstveno tome stoji pravo pojedinca-zaposlenog da izvrši uvid u podatke koji se vode o njemu kod poslodavca ili u privatnoj agenciji, kao i da zahteva brisanje podataka koji povređuju njegovo pravo na privatnost. Zakon o zaštiti podataka o ličnosti (u daljem delu teksta ZZPL) je opšti akt putem kojeg se takođe štiti pravo na privatnost. Ovim zakonom uređuju se uslovi za prikupljanje i obradu podataka o ličnosti, prava lica i zaštita prava lica čiji se podaci prikupljaju i obrađuju, ograničenja zaštite podataka o ličnosti, postupak pred nadležnim oragnom za zaštitu podataka o ličnosti, obezbeđenje podataka, evidencija, iznošenje podataka iz RS i nadzor nad izvršavanjem ovog zakona. Zakon definiše podatak o ličnosti kao svaku informaciju koja se odnosi na fizičko lice bez obzira na oblik u kome je izražena i na nosač informacija, po čijem nalogu, u čije ime, odnosno za čiji račun je informacija pohranjena, datum nastanka informacije, mesto pohranjivanja informacije i način saznavanja informacije.

Pravo na privatnost se u kontinentalnom pravu sagledava u okviru dostojanstva ličnosti sa ciljem da se pruži adekvatna zaštita socijalnom položaju pojedinca, dok prema angloameričkoj koncepciji, pravo na privatnost se vezuje za slobodu kao uzvišenu političku vrednost. Ovakav pristup ima svoje utemeljenje u teoriji ličnosti, prema kojoj privatnost i njegovo poštovanje ima snažan uticaj na razvoj ličnosti. Više o tome: A. Levin, M. J. Nicholson, "Privacy Law in the United States, the EU and Canada: The Allure of the Middle Ground", *University of Ottawa & Tecnology Journal*, No.2/2005, 338.

⁵ D. Simović, R. Zekavica, „ *Policija i ljudska prava*“, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd, 2012, 221.

⁷ Pravo na privatnost se u kontinentalnom pravu sagledava u okviru dostojanstva ličnosti sa ciljem da se pruži adekvatna zaštita socijalnom položaju pojedinca, dok prema angloameričkoj koncepciji, pravo na privatnost se vezuje za slobodu kao uzvišenu političku vrednost. Ovakav pristup ima svoje utemeljenje u teoriji ličnosti, prema kojoj privatnost i njegovo poštovanje ima

(*dignitas humana*) je *genus proximum*, dakle zbirni pojam čovekovih svojstava, a njegova zaštita je cilj kome treba težiti. Nemački pravni teoretičar Günter Dürig smatra da sâmo ljudsko dostojanstvo nije osnovno pravo, već najviši ustavni princip koji u sebi čuva sadržaj svih ljudskih prava. Dürig smatra da ljudsko dostojanstvo nije rodni pojam ljudskih prava, nego da je ono njihova vrednosna bit.⁸

Dostojanstvo na radu nužno podrazumeva odgovarajuću zaštitu privatnosti na radu, što znači da se korektno i u granicama neophodnog, raspoláže ličnim podacima o licima koja rade.⁹ Dostojanstvo na radu podrazumeva da se lični podaci zaposlenih i kandidata za zaposlenje prikupljaju, obrađuju i čuvaju na srazmeran način, samo ukoliko je nužno i uslovljeno legitimnim poslodavčevim potrebama. Poštovanje dostojanstva zaposlenih je neophodno zarad zaštite integriteta i interesa zaposlenih. Zato se kao jedan od centralnih ciljeva radnog prava ističe dostojanstven rad zaposlenog građanina.¹⁰

2. Sadržina i vrste prava na poštovanje privatnog života

Koncepcija pojma privatnosti je kompleksna, postavljena na dvojak način: kao informativna privatnost, tj. privatnost podataka i odluka (pravo na privatnost u širem smislu) i prostorna, tj. fizička privatnost (pravo na privatnost u užem smislu). Informativna privatnost podrazumeva kontrolu i zaštitu ličnih informacija kao i sprečavanje da se pomenute informacije učine dostupnim drugima.¹¹ U osnovi prava na privatni život je legitimno očekivanje pojedinca da poverljive lične informacije neće biti plasirane trećim licima jer se na taj način obezbeđuje njegov duševni mir. A contrario, nekontrolisana dostupnost odnosnih informacija rezultirala bi poremećajem ravnoteže na emotivnom planu. Povreda prava na privatnost se ostvaruje saznavanjem činjenica iz privatnog života i neovlašćenim obelodanjivanjem istih. Privatnost odluka

snažan uticaj na razvoj ličnosti. Više o tome: A. Levin, M. J. Nicholson, "Privacy Law in the United States, the EU and Canada: The Allure of the Middle Ground", *University of Ottawa & Technology Journal*, No.2/2005, 338.

⁸ D. Franeta, „Ljudsko dostojanstvo između pravnodogmatičkih i filozofskih zahteva“, *Filozofska istraživanja*, Zagreb, 2011, 830.

⁹ E. Szyszczak, „*EC Labour Law*“, Longman, Harlow, 2000, 141.

¹⁰ B. Lubarda, *Radno pravo - rasprava o dostojanstvu na radu i socijalnom dijalogu*, 15.

B. Lubarda, *Uvod u Radno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2014, 261.

¹¹ J. K. Mason, R. A. Mc Call Smith, G. T. Laurie, *Law and Medical Ethics*, Fifth Edition, Butterworths, London, Edinburgh, Dublin 1999, 149B. Lubarda, *Uvod u radno pravo*, 257.

podrazumeva uvažavanje ličnog izbora (odluke) i nastojanje da se obezbedi odsustvo intervencija drugih lica ili države.¹² *In concreto*, u oblasti rada i zapošljavanja cilj je obezbediti izvesnu autonomiju zaposlenih u pogledu aktivnosti i odluka koje se ne tiču procesa rada, radnih obaveza i zadataka sa ciljem da se zaštiti sfera privatnosti. Međutim, postavlja se pitanje koliko je to objektivno moguće u današnjem virtuelnom načinu življenja, u kojem pojedinci kao korisnici društvenih mreža poput *Facebook-a*, *LinkedIn-a*, *Instagram-a* i *Twitter-a* ciljano pružaju lične informacije i stvaraju izvesnu sliku o sebi kod poslodavca. Nesporno je da ponašanje zaposlenog van mesta rada i van radnog vremena spada u kategoriju slobodnog vremena. Kako je reč o polju privatnog života, zaposleni uživa potpunu slobodu u ponašanju i razvijanju odnosa sa drugim subjektima i u ostalim aktivnostima. Izuzetno, nedolično ponašanje van radnog vremena i mesta rada može biti kvalifikovano kao povreda discipline ponašanja, pod uslovom da se to ponašanje može dovesti u vezu sa poslom, odnosno profesionalnim i etičkim standardima za određene profesije i ako šteti poslovnom ugledu poslodavca.¹³ U posebnom pravnom režimu radnih odnosa policijskih službenika kao teža povreda dužnosti propisano je „korišćenje statusa policijskog službenika u neslužbene svrhe, kao ponašanje koje šteti ugledu službe.“¹⁴ Isto tako, izbor odeće i stil odevanja svakako potpadaju pod privatnost svake individue u pogledu koje svaki pojedinac zadržava apsolutnu slobodu. Ipak u izvesnim segmentima ta sloboda zaposlenih se ograničava kada je to neophodno potrebno zbog prirode delatnosti poslodavca (načelo nužnosti) i samo u onoj meri u kojoj je to nužno za zaštitu poslovnih interesa poslodavca (načelo srazmernosti).¹⁵ Ograničenje se ogleda u propisivanju obaveze zaposlenih da vode računa o ličnoj higijeni i ličnom izgledu, da budu prikladno i uredno odeveni. Obavljenje poslovnih aktivnosti u sportskoj odeći (šorts, atlet majica, bluza na bretele, trenerka, papuče, odeća od providnog materijala, neprimereno kratke suknje i druga neprikladna odeća) nije dozvoljeno. Zaposleni su dužni da na radno mesto dolaze psihofizički sposobni za rad i uredni. Postoji mogućnost da poslodavac propise obavezno nošenje radne uniforme ili službenih oznaka (identifikacio-

¹² S. Stojković-Zlatanović, B Lazarević, „Poverljivost podataka o ličnosti – implikacije na položaj zaposlenih sa stanovišta sudske prakse“, *Pravo i privreda*, br. 4-6, 2017, 705

¹³ B. Lubarda, *Uvod u Radno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2014, 261.

¹⁴ Zakon o policiji, *Službeni glasnik RS*, br.101/2005 i 63/2009 – odluka US, čl. 157, st. 1, tač. 3.

¹⁵B. Lubarda, *Uvod u radno pravo*, 257. *Ibid.*

nih bedževa) kojima su zaposleni zaduženi. Poslodavac je vlastan da opštim aktom predvidi obavezu nošenja radne odeće ako je u funkciji uspešnog i efikasnog obavljanja radnih zadataka (bankarstvo, trgovina na malo, ugostiteljstvo i hotelijerstvo, avio saobraćaj), kada je radna uniforma deo profesionalnog izgleda zaposlenih (zdravstvo- medicinsko osoblje), kada je cilj zaštita zdravlja i bezbednosti na radu (nošenje fluorescentnih prsluka inkasanata na naplatnim stanicama, putara, saobraćajnih policijskih službenika) kada je nošenje uniforme u tesnoj povezanosti sa zaštitom javnog interesa (očuvanje javnog reda-uniformisani policijski službenici).¹⁶

Prostorna privatnost štiti interes koji svako ima u održavanju osećanja odvojenosti (razdvojenosti) od drugih. Prostorna (fizička) privatnost ima za cilj da zaštiti telesni integritet, odnosno da se zaštiti ljudsko telo od demistifikovanja.¹⁷ Pravo na prostornu privatnost predstavlja ekskluzivno subjektivno pravo svakog fizičkog lica da diskreciono odlučuje o upoznavanju trećih lica sa bilo kojom manifestacijom svoje egzistencije.¹⁸ U tom smislu, pravom na privatnost štiti se privatnost totaliteta egzistencije pojedinca, odnosno privatnost svih manifestacija egzistencije jednog pojedinca, npr. stanja u kome se nalazi.¹⁹ Stoga, pojedinac ne sme biti obeshrabren da koristi svoju slobodu zbog straha da će svaka njegova aktivnost ili informacija o sebi biti stavljena na raspolaganje trećim licima bez njegovog saznanja i odobrenja.

3. Pozitivno versus negativno određenje prava na privatnost

O ozbiljnosti ove problematike ukazivalo se još 1890. godine u američkoj jurisprudenciji. Semjuel Voren (Samuel Warren) i Luis Brendajs (Louis Brandeis) su u članku *"The Right to Privacy"* u *Harvard Law Review* (god. 4, br. 5) upozorili na moguće povrede privatnosti i time započeli proces izučavanja ovog prava u teorijskom domenu.²⁰ U pomenutom članku privatnost je definisana kao *"Individual's right to be let alone"* tj kao pravo pojedinca da bude ostavljen na miru. Navedena definicija pretrpela je ozbiljne kritike brojnih autora koji su isticali brojne nedostatke u postavci prava na privatnost kao negativne slobode. Umesto negativne definicije, kojom je privatnost inicijalno

¹⁶ B. Lubarda, *Uvod u radno pravo*, 258.

¹⁷ S. Stojković-Zlatanović, B Lazarević, *„Poverljivost podataka o ličnosti – implikacije na položaj zaposlenih sa stanovišta sudske prakse*, 705.

¹⁸ V. Klajn-Tatić, *„Medicinska, etička i pravna pitanja pojedinačnog i grupnog genetskog testiranja"*, *Analni Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 1/2006, 31.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ S. D. Warren, L. D. Brandeis, *„The Right to Privacy"*, *Harvard Law Review IV*, 5/1890, 195.

određena kao zabrana tj uzdržavanje drugih subjekata od bilo kakvih prestacija usmerenih na privatni život pojedinca, preovladala je savremena koncepcija privatnosti koja je doprinela da ona dobije aktivnu dimenziju. Težište savremenog definisanja nalazi se u konceptu samoodređivanja informacija koje će biti plasirane drugoj strani tj poslodavcu.

Ovu teoriju je postavio Alan Westin 1967. godine i označio je kao teoriju kontrole informacija koje su dostupne drugima.²¹ Isto mišljenje zastupa i Filip Brey (Philip Brey) koji privatnost određuje kao pravo lica da kontroliše mogućnost pristupa drugih subjekata informacijama koje su sastavni deo njegove privatnosti.²² Treba ujedno istaći da je ovakav pristup samo delimično usaglašen savremenim društvenim prilikama i savremenom radnopravnom okviru, jer se ne sme prenebregnuti okruženje u kojem se pojedinac tj. zaposleni danas nalazi kao i njegova interakcija sa drugom stranom u radnom odnosu tj sa njegovim poslodavcem. Stoga je sasvim legitimno postaviti pitanje realnih prilika za samoodređivanje ličnih informacija i njihovog daljeg nadzora u postupku prikupljanja i obrade. Naravno da zaposleni ne može imati sveobuhvatnu kontrolu informacija koje se o njemu prikupljaju i obrađuju, ali se na izvestan način zaštita obezbeđuje putem obaveštenja o prikupljanju informacija i prethodnog odobrenja koje zaposleni daje u pogledu informacija koje će biti obrađivane.²³

U odsustvu ovakvog obaveštenja o prikupljanju ličnih informacija, u teoriji i sudskoj praksi postoji izgrađen stav o koncepciji razumno očekivane privatnosti. Razumno očekivana privatnost (eng. *reasonable expectation of privacy*) je koncepcija koja se sastoji u legitimnom očekivanju pojedinca-zaposlenog da, s obzirom na postojeće okolnosti i informisanost o procesu rada, podaci iz njegove lične sfere koji nisu u funkciji neposrednog izvršavanja radnih obaveza ostaju res privata. Imajući u vidu nejednakost moći ugovornih strana u radnom odnosu, radi boljeg razumevanja i zaštite privatnosti u radnom odnosu, neophodno je ukazati na položaj zaposlenog što podrazumeva razmatranje radnog odnosa i njegovog inherentnog obeležja – pravne subordinacije.

²¹ A. F. Westin, „Social and Political Dimensions of Privacy“, *Journal of Social Issues*, 59:(2)/2003.

²² P. Brey, „The Importance of Workplace Privacy“, *The Ethics of Workplace Privacy* (eds. S. O. Hansson, E. Palm), Brisel 2005, 104–110.

²³ A.von Koskull, „Employment Privacy Protection – Scandinavian Comparative Perspectives“, *Stability and Change in Nordic Labour Law* (ed. Peter Wahlgren), Stockholm, 2002, 338.

4. Pravna podređenost u radnom odnosu kao prepreka za apsolutno uživanje prava na privatnost

Bitno obeležje radnog odnosa jeste pravna podređenost. Pod subordinacijom se podrazumeva „hijerarhijski odnos između poslodavca i radnika, gde se drugi pokorava naredbama prvog“.²⁴ Ovakva pravna podređenost podrazumeva da sredstva i metode za izvršenje rada određuje poslodavac izdavanjem radnih naloga ili uputstava u pogledu načina izvršenja rada, mesta izvršenja rada, radnog vremena, tj. rasporeda radnog vremena, kao i uključivanja u organizovani proces rada. Poslodavcu pored faktičke vlasti ispoljene u njegovoj ekonomskoj dominaciji, pripadaju i pravom priznata ovlašćenja na organizaciju, objedinjenje, davanje instrukcija, usmeravanje i kontrolu rada zaposlenih, za uređivanje prava, obaveza i odgovornosti iz radnog odnosa, kao i za kažnjavanje zaposlenih za skrivljene povrede radnih obaveza.²⁵ Poslodavčeva kontrola pravilnosti rada mora biti u skladu sa zakonom i drugim organizacionim aktima. U opštem režimu radnih odnosa u kojem se odnos između poslodavca i zaposlenog uspostavlja na osnovu ugovoru o radu, odstupa se od načela jednakosti ugovornih strana i ravnopravnosti njihovih volja kao opšteg pravila obligacionog prava i načela ugrađenog u same osnove savremenog prava. Na taj način se stiče utisak da je reč o formalno ravnopravnim, a faktički nejednakim stranama. Konsekventno tome, radno pravo ima zadatak da odgovarajućim radnopravnim instrumentima ublaži faktičku nejednakost subjekata radnog odnosa.²⁶ Međutim, izjava volje zaposlenog sadržana u ugovoru o radu (u opštem režimu radnih odnosa) kojom on svesno stupa u subordinirani odnos se nikako ne sme posmatrati kao fasada za nelegitimno i nesrazmerno postupanje poslodavca u pogledu svojih ovlašćenja prema zaposlenom. Prema tome, legitimno se postavlja pitanje odnosa, interakcije, dve arhetipske vrednosti, interesa zaposlenog (vlasnika radne snage) i interesa poslodavca (vlasnika kapitala). Legitiman interes poslodavca očituje se u potrebi provere da li kandidat za zaposlenje ispunjava uslove za zasnivanje radnog odnosa. Spram toga, interes kandidata za zaposlenje teži očuvanju činje-

²⁴ A. Supiot, „Critique du droit du travail“, *Presses universitaires de France*, 2e édition, Paris 2007, 485

²⁵ Lj. Kovačević, *Pravna subordinacija u radnom odnosu i njene granice*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, 2013, 547.

²⁶ P. Jovanović, „Interesna obeležja radnog odnosa“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 4/2013, 23.

nica iz svoje najintimnije i najličnije sfere života. Interesi poslodavaca zasnivaju se na ostvarenju ekonomskih ciljeva koji se pojavljuju kao odrednice pojma socijalne pravde, dok konkurentnost postaje dominantno merilo tržišnog uspeha.²⁷ Time se stvara rizik suprostavljanja dva antipodski postavljena prava, poslodavčevog prava na zaštitu imovine, ostvarenja produktivnosti, kvaliteta, efikasnosti i adaptivnosti u današnjim uslovima globalne ekonomske krize i poslovanja, i spram toga, prava zaposlenog da zaštiti svoju privatnost. Pravna i moralna obaveza poslodavca da čuva podatke koje je prikupio o kandidatu za zaposlenje, odnosno zaposlenom je odraz sinalagmatske prirode radnog odnosa i korelativna je obavezi zaposlenog da u strogoj tajnosti čuva poslovne, službene i druge poverljive informacije. Svako pravo iz radnog odnosa, pa tako i pravo poslodavca da prikuplja i obrađuje podatke o zaposlenima, podleže zloupotrebi, tj. može se koristiti na način koji nije u duhu njegove svrhe.²⁸ Da bi se to sprečilo, radni odnos, kao skup prava, obaveza i odgovornosti zaposlenog i poslodavca, mora se kretati u ravni interesno uravnoteženih pozicija njegovih subjekata. Na taj način se radnom odnosu obezbeđuje postojanost i perspektiva, jer bi u suprotnom bio podložan raskidu pod uticajem interesnog sukoba.²⁹

Jedan od suštinskih uslova pri odmeravanju interesa je ostvarenje komplementarnosti prava i interesa poslodavca i zaposlenog, svojine i rada, načela savesnosti i poštenja, relevantnosti, legitimnosti, nužnosti i načela srazmernosti.³⁰ Nesumnjivo je da „radno pravo teži pomirenju poslodavčevih ovlašćenja sa pravima i slobodama zaposlenog. Stoga se određivanje mere u kojoj slobode i prava zaposlenih mogu biti ograničeni radi vršenja poslodavčeve vlasti pojavljuje kao jedan od centralnih problema savremenog radnog prava. I obratno, može se postaviti pitanje mere u kojoj vlast poslodavca (i njegova sloboda preduzetništva) može biti ograničena zbog ostvarivanja prava i sloboda zaposlenih. Odgovarajuća prava i slobode jednog lica (zaposlenog) mogu se ostvarivati i štititi samo do granica odgovarajućih prava drugog lica (poslodavca). Na ovaj način se obezbeđuje harmonija radnopravnog sis-

²⁷ S. Jašarević, „Fleksibilizacija rada – rešenje ili zabluda“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 4/2012, 176.

²⁸ P. Jovanović, „Aktuelni aspekti principa zaštite zaposlenih“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 3/2011, 154.

²⁹ P. Jovanović, „Interesna obeležja radnog odnosa“, 22.

³⁰ F. Turcinović. Međunarodno javno prao 2009, str 385.

tema jer bi suprotno postupanje vodilo u anarhiju.³¹ Radno pravo se, otud, nalazi pred zadatkom odmeravanja interesa svake strane, dopuštajući zadiranje u pravo ili slobodu jedne strane radnog odnosa samo u izuzetnim slučajevima, u kojima za to postoje opravdani razlozi, a željeni cilj nije mogao biti ostvaren merama koje su manje „invazivne“ po prava i slobode druge strane.“³²

5. Lična obeležja zaposlenih i kandidata za zaposlenje

5.1 Utvrđivanje ispunjenosti uslova kandidata za zaposlenje

Pravo na rad nije apsolutno i bezuslovno pravo pojedinca da dobije zaposlenje jer finansijski kapaciteti društva ne pružaju mogućnost da se obezbedi posao svakom radnosposobnom licu koje je sposobno i voljno da radi. Neophodno je postaviti objektivne, unapred utvrđene kriterijume i pravila saglasno kojima se vrši proces zapošljavanja i selekcija kandidata za zaposlenje.³³ Takvi kriterijumi označeni su kao uslovi za zasnivanje radnog odnosa. Uslov za zasnivanje radnog odnosa je profesionalno svojstvo – znanje, veština, radno iskustvo, organizaciona sposobnost, a izuzetno i lično svojstvo pod uslovom da je stvarni i odlučujući uslov za zasnivanje radnog odnosa, ako je svrha koja se time želi postići opravdana, kao i preduzimanje mera zaštite prema pojedinim kategorijama lica. Prema tome, uslovi za zasnivanje radnog odnosa predstavljaju važan kohezioni element u postupku izbora kandidata za zaposlenje. Naročita ugroženost prava na privatnost i dostojanstva na radu postoji upravo u postupku zapošljavanja i pri izboru kandidata za zaposlenje, zbog čega je neophodno posvetiti pažnju samom selekcionom postupku. Procena i izbor kandidata za zaposlenje zauzimaju važno mesto u postupku zasnivanja radnog odnosa, jer bitno obeležje radnog odnosa predstavlja lično izvršavanje rada i *intuitu personae* priroda ugovora o radu.³⁴ Zatim, produktivnost i efikasnost u radu zavise od stručnog znanja, zanimanja i sposobnosti

³¹ *Ibid.*

³² Lj. Kovačević, „Radnopravna zaštita građanskih sloboda i prava zaposlenih na mestu rada - prodor demokratskih vrednosti u svet rada ili kompenzacija za veću nesigurnost zaposlenja“, 1585.

³³ P. Jovanović, *Radno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Centar za izdavačku delatnost, Novi Sad 2012, 184.

³⁴ B. Lubarda, *Uvod u radno pravo*, 10

zaposlenih. Selekcioni postupak karakteriše izbor kandidata na osnovu ličnih svojstava koji su u funkciji izvršavanja konkretnih poslova i radnih zadataka.

Kako bi procenili stručnost i sposobnost kandidata, poslodavci pribegavaju prikupljanju i obradi njihovih ličnih podataka. Prikupljanje i obrada podataka o kandidatu za zaposlenje neminovni su pri zapošljavanju kandidata a i kasnije u toku radnog angažovanja zaposlenih. Često, podaci koji se prikupljaju, pretražuju i obrađuju, nemaju samo profesionalna obeležja, što se, u zavisnosti od okolnosti konkretnog slučaja, može pravdati prirodom posla i (legitimnim) interesima poslodavca. Međutim, na taj način se ujedno stvara dodatni rizik od zloupotrebe ličnih podataka i povrede prava na privatnost. Cilj zloupotrebe prikupljanja podataka iz privatne sfere može biti nastojanje da se izvrši pritisak na zaposlenog u cilju lakšeg otpuštanja, navođenja na dobrovoljni otkaz, mobing, opstrukcije u vršenju sindikalnih aktivnosti, onemogućavanja štrajka, eliminisanje političkih neistomišljenika.³⁵

Sloboda poslodavca u izboru radnika ima svoja ograničenja postavljena ne samo radi zabrane diskriminacije, nego i radi poštovanja privatnog života kandidata za zaposlenje i zaposlenih.³⁶ Otuda, zakonom se zabranjuje poslodavcima i drugim subjektima na tržištu rada (privatnim agencijama za zapošljavanje) da u evidencijama u oblasti rada unose podatke o ličnim svojstvima ne/zaposlenih lica koja nisu striktno od značaja za izvršenje rada, odnosno poslovanje poslodavca.³⁷ U cilju sprečavanja prikupljanje i obrade ličnih podataka zaposlenih koji nisu u neposrednoj funkciji izvršavanja rada, predviđa se da svaki zaposleni ima pravo: (a) uvida u dokumente koji sadrže lične podatke o njemu, a koji se čuvaju kod poslodavca; (b) pravo da zahteva brisanje podataka koji nisu od neposrednog značaja za poslove koje obavlja; i (v) pravo da zahteva ispravljanje netačnih podataka.³⁸

Pravo na poštovanje privatnog života, kao i druga prava iz radnog odnosa, uživaju sudsku zaštitu, tj. zaposleni se može obratiti nadležnom sudu u potrebi njihove zaštite. Dakle, zaposleni ima pravo uvida u dokumenta koja sadrže lične podatke o njemu. Doduše, u javnom sektoru, posebno za određene kategorije državnih službenika (u policiji, pravosuđu) u evidencijama su sadržani određeni podaci koji u opštem režimu radnih odnosa zadiru u pravo

³⁵ B. Lubarda, „Evropsko radno pravo“, CID, Podgorica, 2004, 269.

³⁶ B. Lubarda, *Radno pravo - Rasprava o dostojanstvu na radu i socijalnom dijalogu*, 403.

³⁷ *Ibid.*, 125.

³⁸ P. Jovanović, „Aktuelni aspekti principa zaštite zaposlenih“, 153.

na privatnost, što se opravdava javnim interesom.³⁹ Kako se zloupotrebe ličnih podataka mogu vršiti na različite načine, njihovo ilustrativno navođenje predstavlja plauzibilnu tehniku jer zaista nije moguće unapred predvideti sve akte koji imaju atribucije zloupotrebe poslodavčevih ovlašćenja. Stoga se, egzemplarnim navođenjem, može ukazati na najučestalije oblike narušavanja privatnosti zaposlenih koji se uglavnom odnose na prikupljanje i obradu ličnih podataka (promenljivih i nepromenljivih) koji nemaju direktne veze sa radnim, profesionalnim kvalifikacijama i koji nisu od neposrednog značaja za obavljanje određenih poslova. Najčešće su u pitanju podaci koji se odnose na zdravstveno stanje, seksualno opredeljenje, bračno stanje, porodične prilike, nacionalnu pripadnost, političko mišljenje, versku opredeljenost, sindikalno članstvo i aktivizam, imovno stanje i sl.

5.2 Zdravstveno stanje

Zdravstveno stanje je sastavni element prava na privatnost. U domaćem, pozitivnom pravu, zdravstvena sposobnost se više ne predviđa kao opšti uslov za zasnivanje radnog odnosa, shodno upućujućem mišljenju MOR-a. Na taj način je napušteno dvojako postavljanje opštih uslova za zasnivanje radnog odnosa. Osnov (opšti uslov) za zasnivanje radnog odnosa jeste uslov koji je utvrđen Zakonom i koji mora da ispunjava svako lice koje želi da zasnuje radni odnos. Do stupanja na snagu zakona o radu, opšti uslovi za zasnivanje radnog odnosa bili su godine života i opšta zdravstvena sposobnost lica koje zasniva radni odnos, a koja su se dokazivala podnošenjem odgovarajućeg lekarskog uverenja nadležne zdravstvene ustanove. Naime, Zakon o radu iz 2001 godine predviđao je da radni odnos može da se zasnuje sa licem koje ima opštu zdravstvenu sposobnost, najmanje 15 godina života i koje ispunjava druge uslove za rad na određenim poslovima, utvrđene odgovarajućim aktom poslodavca.⁴⁰ Prema tome, ratio legis predviđanja opšte zdravstvene sposobnosti kao jednog od dva opšta uslova za zasnivanje radnog odnosa bio je personalno koncipiran, s ciljem da se radno angažuju samo lica koja su takvog zdravstvenog stanja koje omogućuje nesmetano obavljanje radnih zadataka i u pogledu kojih ne postoji opasnost da se izlažu uobičajenim uslovima rada. Prema tome, u odnosu na prethodni zakon o radu koji je predviđao dva opšta uslova za zasnivanje radnog odnosa koji su primenjivani jedinstveno, istovet-

³⁹ B. Lubarda, *Radno pravo - Rasprava o dostojanstvu na radu i socijalnom dijalogu*, 125.

⁴⁰ Zakon o radu, *Službeni glasnik RS*, br. 70/2001 i 73/2001 - ispr. čl. 13, st. 1.

no i erga omnes, u svakom pojedinačnom slučaju i prema svim kandidatima za zaposlenje, važeći Zakon o radu opštu zdravstvenu sposobnost nije odredio kao opšti uslov zasnivanja radnog odnosa, već ga je napustio kao potencijalno diskriminatorni uslov i mogući izvor povrede prava na privatnost u postupku izbora kandidata za zaposlenje.⁴¹ Treba, međutim, napomenuti, da i dalje postoji mogućnost procene zdravstvene sposobnosti kandidata za zaposlenje kao posebnog uslova za zasnivanje radnog odnosa na poslovima sa povećanim rizikom. Zdravstveno stanje može biti utvrđeno samo kao poseban uslov za zasnivanje radnog odnosa, a relevantnost, vrsta i broj podataka koji se prikupljaju zavisi od profesionalnih zahteva konkretnog posla, i u tom slučaju se ne smatraju povredom prava na privatnost.⁴²

Sadašnji i budući poslodavci, takođe, mogu imati interes da budu upoznati i sa genetskim informacijama (podacima) svojih zaposlenih i kandidata za zaposlenje.⁴³ Na taj način oni vrše proveru zdravstvenog stanja (prediktivnog) i proveravaju predispozicije kod svojih zaposlenih za nastupanje izvesnih bolesti za koje postoji verovatnoća da se mogu ispoljiti u budućnosti.⁴⁴ Time se stvara mogućnost za poslodavce da formiraju genetski profil svojih zaposlenih.⁴⁵ Zdravstveno stanje zaposlenih predstavlja važan segment privatnosti, te kao takvo uživa naročitu zaštitu. Kada je reč o genetskoj privatnosti, kao njenom modalitetu, situacija postaje dodatno složena činjenicom da podaci takve vrste samo ukazuju na rizik nastupanja neke bolesti u budućnosti, ali ne moraju nužno da daju informaciju o trenutnom zdravstvenom stanju, te se i u tome ogleda posebnost genetske informacije u odnosu na zdravstvenu.⁴⁶ Drugo, genetska testiranja ne tangiraju samo zaposlenog već i članove

⁴¹ V. Perišić, J. Gluščević Perišić, N. Karakas, „Noveliranje radnih standard – novo zapošljavanje ili novo otpuštanje“, *Pravo i teorija*, br. 10-12/2014, 47.

⁴² Lj. Kovačević, „Prikupljanje i korišćenje podataka o ličnosti kao radnopravni problem“ u: B. Šunde-rić, B. Lubarda, P. Jovanović (ur.), *Socijalna prava i evropske integracije: Zbornik radova sa Save-
tovanja pravnika*, 5-8. oktobar 2011, Zlatibor, Udruženje za radno pravo i socijalno osiguranje
Srbije, Beograd 2011, 7.

⁴³ F. Turčinović, *Međunarodno javno pravo*, 2009, str. 423.

⁴⁴ Z. Kandić-Popović, *Medicinsko pravni aspekti vantelesnog oplodjenja*, Beograd, 1995, 121.

⁴⁵ L. O. Gostin, „Genetic Discrimination: The Use of Genetically Based Diagnostic and Prognostic Tests by Employers and Insurers“, *American journal of law and medicine*, Georgetown University Law Center, 1991, 110.

⁴⁶ S. Stojković-Zlatanović, R. Sovilj, „Pravo na privatnost i zaštita genetskih informacija u oblasti rada i zapošljavanja“, *Srpska politička misao*, br. 4/2017, 187.

njegove porodice, budući da se obrađuju podaci hromozomske građe.⁴⁷ Shodno tome, postavlja se pitanje legitimnosti i prirode interesa poslodavaca da zadiru u izuzetno osetljiva pitanja genetskog i zdravstvenog statusa zaposlenih koja nesumnjivo pripadaju privatnoj sferi i kao takvi zahtevaju naročitu poverljivost u prikupljanju i daljoj obradi. Procena legitimnosti se sastoji u odmeravanju interesa poslodavca i interesa zaposlenog (probanda).

U uporednom pravu izražena su dva dominantna i suprotno postavljena pristupa u razmatranju dopustenosti genetskog testiranja. U austrijskom Saveznom zakonu o genskoj tehnologiji (§ 67) poslodavcima je zabranjeno da prikupljaju, zahtevaju, uzimaju ili da na drugi način iskorišćavaju genetske podatke (rezultate analize gena) svojih radnika ili kandidata koji traže zaposlenje. Isto stanovište prisutno je i u nemačkoj pravnoj teoriji. Argumentum a contrario, stav britanske pravne teorije po pitanju genetske diskriminacije nije apsolutno prohibitivan kao što je slučaj sa nemačkim i austrijskim pravom, već se posebna pažnja poklanja tržišnim interesima poslodavca kao i motivima koji ga navode da pristupi genetskom testiranju.⁴⁸ Britanska pravna teorija stoji na stanovištu da se odnosnom pitanju ne može pristupiti grosso modo, već parcijalno u zavisnosti od okolnosti svakog pojedinačnog slučaja.⁴⁹ Prema tome, možemo govoriti o legitimnim interesima poslodavca da prikuplja genetske informacije. Na prvom mestu se kao moguci opravdavajući interes poslodavca da pribavljaju genetske informacije o svojim radnicima navodi finansijski rizik poslodavca da izgubi profit i smanji svoje prihode usled zapošljavanja lica za koje postoji mogućnost da postane onespособljeno zbog nastupanja genetske bolesti.⁵⁰ Šteta za poslodavca se ogleda u izgubljenim radnim danima usled bolovanja zaposlenog i angažovanja radnika na zamenu. Pribavljene informacije koje se tiču genetskog statusa zaposlenog mogu dezavuisati poslodavca da investira u razvoj humanih resursa za potrebe procesa rada. Sledstveno tome, poslodavci neće investirati u obuku, stručno usavršavanje i osposobljavanje zaposlenih za koje postoji indicija da zbog potencijanih genet-

⁴⁷ F. Turcinović, *Evropska konvencija o bioetici, Međunarodni problemi*, 2001. br 2.

⁴⁸ V. Klajn-Tatić, "Medicinska, etička i pravna pitanja pojedinačnog i grupnog genetskog testiranja", *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 1/2006, 34

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ *Ibid.*, 24.

skih anomalija neće biti u mogućnosti da nastave rad kod poslodavca.⁵¹ Sa druge strane poslodavac, znajući genetski profil zaposlenog, odnosno kandidata za zaposlenje, može delovati preventivno tako što će ga isključiti iz sredine u kojoj bi postojeći uslovi rada mogli aktivirati i intenzivirati potencijalnu genetsku anomaliju.⁵² Jedini, dakle, legitimni cilj prikuljanja genetskih informacija jeste u identifikaciji i zaštiti lica sa genetskim anomalijama, raspoređivanjem na radna mesta na kojima je smanjena mogućnost nastupanja rizika po zdravlje i bezbednost (premeštaj na drugo odgovarajuće radno mesto, skraćivanje radnog vremena, obezbeđenje dužih pauza u toku rada).

Poslodavci imaju mogućnost da zahtevaju analizu krvi i urina svojih zaposlenih radi utvrđivanja prisustva alkohola odnosno opojnih droga. Dolazak na rad u alkoholisanom (intoksiranom) stanju, odnosno upotreba alkohola ili opojnih droga u toku radnog vremena, koja ima ili može imati negativne reperkusije na produktivno obavljanje posla, predstavlja nepoštovanje obaveze discipline ponašanja. U cilju utvrđivanja ove povrede radne discipline kao i njenog sprečavanja, poslodavac ima pravo da o svom trošku uputi zaposlenog u ovlašćenu zdravstvenu ustanovu radi sprovođenja odgovarajućih analiza (krvi i urina).⁵³ U slučaju da se zaposleni ne odazove pozivu poslodavca i time odbije vršenje pomenute analize krvi i urina, čini još jedno nepoštovanje radne discipline što prema Zakonu o radu predstavlja osnov za otkaz ugovora o radu.⁵⁴ Sa druge strane, poslodavac je vlastan da sam vrši proveru upotrebe alkohola na radnom mestu putem alkotestiranja i utvrđivanja prisustva drugih opojnih sredstava u organizmu zaposlenih. Ratio takvog postupanja poslodavca nalazi se u nastojanju da se stvori i poveća bezbednost zaposlenih na radu, da se unapredi produktivnost na radu, poboljša kvalitet pružanja usluga i interaktivne komunikacije zaposlenih sa korisnicima usluga, da se preventivno deluje i spreče povrede radnih obaveza odnosno nemogućnost obavljanja radnih obaveza zaposlenih usled vidne omamljenosti, kao i zarad smanjenja rizika zaposlenih od povreda koje mogu nastati u intoksiranom (omamljenom) stanju.

⁵¹ Treba istaći da je reč samo o mogućem riziku od nastupanja bolesti, jer od intenziteta i izvesnosti nastupanja mutacije gena zavisi da li će se u konkretnom slučaju kod pojedinca razviti bolest.

⁵² L. O. Gostin, 111.

⁵³ B. Lubarda, *Uvod u radno pravo*, 259.

⁵⁴ Zakon o radu, čl. 179, st. 3. tač. 4. i st. 5.

Kao nužan preduslov za ostvarenje formalne legitimnosti javlja se ispunjenje pojedinih procesnih zahteva u vidu navođenja uslova, načina i postupka utvrđivanja alokohola ili drugih opojnih sredstava u organizmu zaposlenih. Ovakvo ovlašćenje poslodavca je prostorno, vremenski i personalno ograničeno, te se može vršiti na radnom mestu (ili upućivanjem u zdravstvenu ustanovu), prilikom dolaska na posao, u toku rada i prilikom odlaska sa posla. Provere mogu vršiti samo zaposleni za to obučeni, koji moraju posedovati pisano uverenje, sa aparatima o kojima postoji važeća pisana potvrda o ispravnosti uređaja i na način koji je predviđen organizacionim aktom. Utvrđivanje alkoholisanosti zaposlenih se vrši pregledom ekspiriranog vazduha (alko-testiranjem). Ukoliko se u postupku kontrole utvrdi da je zaposleni pod dejstvom alkohola ili drugih opojnih sredstava, zaposleni koji obavlja poslove testiranja je u obavezi da (u zavisnosti od rezultata sprovedenog ispitivanja i utvrđenih vrednosti prisustva alkohola ili drugih opojnih sredstava u organizmu) podnese obaveštenje o učinjenoj povredi radne obaveze. Naravno, ovakvim vidovima kontrole zaposlenih na prisustvo alkohola i drugih opojnih sredstava u organizmu se pribegava kada za to postoji očigledna (vidna) ili opravdana sumnja i kada se vrši po nalogu poslodavca. Zabrana pušenja⁵⁵ i konzumiranja alkohola na radnom mestu, tj u poslovnim prostorijama poslodavca reguliše se autonomnim aktima poslodavca. Van poslovnih prostorija poslodavac načelno ne može da utiče na odluku zaposlenog u pogledu konzumacije alkohola i duvana. U pogledu prethodno rečenog, mogu postojati izvesna odstupanja. Nesporno je da ponašanje zaposlenog van radnog vremena i mesta rada spada u privatnu sferu, te zaposleni uživa potpunu autonomiju u ponašanju, koja se na određeni način ograničava činjenicom da nije dozvoljen dolazak na rad u intoksiranom stanju.⁵⁶ Najčešće motivi poslodavčevih odluke da ne angažuje lice koje je konzument alkohola, opojnih droga i duvana se nalazi u nastojanju da se spreči dolazak na rad u alkoholisanom stanju, ili upotreba alkohola na radnom mestu, koja nesumnjivo negativno utice na produktivnost rada, remeti održavanje zdrave i bezbedne radne sredine, dok je kod pušenja cilj da se spreči intenzivirano korišćenje pauza u toku radnog vremena, kao i narušavanje zdrave sredine po radno okruženje.

⁵⁵ Zakon o zabrani pušenja u zatvorenim prostorijama, *Službeni glasnik RS*, br. 16/95 i 101/205.

⁵⁶ Lj. Kovačević, „Radnopravna zaštita građanskih sloboda i prava zaposlenih na mestu rada – prodor demokratskih vrednosti u svet rada ili kompenzacija za veću nesigurnost zaposlenja?“, 1589.

5.3 Seksualno opredeljenje

Seksualna orijentacija je privatna stvar i niko ne može biti pozvan da se javno izjasni o svojoj seksualnoj orijentaciji. Sledstveno tome, poslodavcima je zabranjeno da pozivaju kandidate za zaposlenje da se izjasne o svojoj seksualnoj pripadnosti, kao i da u selekcionom postupku prave razliku između kandidata na osnovu seksualne orijentacije.⁵⁷ Ovakav stav zauzeo je i ESLjP u slučaju *Smith and Grady v United Kingdom*, u kojem je konstatovana povreda prava na privatnost iz člana 8 EKLjP.⁵⁸ U ovom poznatom slučaju, podnosioci predstavke Jeanette Smith i Graeme Grady, inače zaposleni u Kraljevskoj ratnoj avijaciji, otpušteni su zbog svoje homoseksualnosti. U toku istrage, zaposlenima su postavljana pitanja o sadašnjim i prethodnim partnerima, obimu i vrsti njihovog odnosa, mogućoj zaraženosti HIV-om i o drugim inimnim pitanjima, što je nesumnjivo predstavljalo povredu prava na privatnost.⁵⁹

5.4 Bračno stanje i porodične prilike

Poslodavac je pri odabiru kandidata za zaposlenje sklon ispitivanju njihovih srodničkih, bračnih, odnosno porodičnih prilika koje svakako spadaju u domen privatnosti.⁶⁰ Pritom, izraženija je diskriminacija žena, jer su neretko žene zbog planiranja porodice izloženije ovakvim ispitivanjima budući da spadaju u "rizičniju grupu" u odnosu na muškarce.⁶¹ Zakonom i kodeksom

⁵⁷ Zakon o zabrani diskriminacije, *Službeni glasnik RS*, br. 22/2009, čl. 21, st 1.

⁵⁸ Case of *Smith and Grady v. The United Kingdom* (Applications nos. 33985/96 and 33986/96) Judgment Strasbourg 27 September 1999 Final27/12/1999

⁵⁹ F. Turčinović, *Međunarodno javno pravo*, Banja Luka 2009, str. 413.

⁶⁰ Kako bi se sprečila diskriminacija, a ujedno i povreda prava na poštovanje privatnog života zaposlenih i kandidata za zaposlenje po osnovu porodičnih odgovornosti, MOR je donela Konvenciju 156 o radnicima sa porodičnim odgovornostima.

⁶¹ Zakon o radu u članu 26 predviđa da poslodavac ne može od kandidata da zahteva podatke o porodičnom, odnosno bračnom statusu i planiranju porodice, odnosno dostavljanje isprava i drugih dokaza koji nisu od neposrednog značaja za obavljanje poslova za koje zasniva radni odnos. Poslodavac ne može da uslovljava zasnivanje radnog odnosa testom trudnoće, osim ako se radi o poslovima kod kojih postoji znatan rizik za zdravlje žene i deteta utvrđen od strane nadležnog zdravstvenog organa.

U cilju pružanja zaštite zaposlenima kao i tražiocima zaposlenja Nacrt zakona o rodnoj ravnopravnosti u članu 26 predviđa: "Poslodavcu i organu javne vlasti je zabranjeno da zahteva obaveštenja o porodičnom životu ili porodičnim planovima kandidata prilikom prijema u radni odnos i odlučivanja o izboru lica koja traže zaposlenje ili drugi vid radnog angažovanja, uključujući i usmeno ispitivanje. Poslodavcu i organu javne vlasti je zabranjeno da pripadnost određenom polu odnosno rodu, bračni i porodični status zaposlenog uzima kao smetnju za raspore-

saradnje sa Nacionalnom agencijom za zapošljavanje zabranjuje se poslodavcu da pribavlja podatke o bračnom statusu, odnosno porodičnim obavezama kandidata, odnosno zaposlenih.⁶² Motiv poslodavca može biti u nastojanju da izbegne povećanje troškova poslovanja usled traženja zamene za odsutnog zaposlenog/zaposlenu zbog porodičnih obaveza koje bi imali kao roditelji, staratelji ili hranitelji.⁶³ Drugi razlog za ovakvo poslodavčevo postupanje može biti u nastojanju da se obezbedi produktivnost rada.⁶⁴ Moguće je da se predvidi da supružnici, odnosno vanbračni partneri, ne mogu zasnovati radni odnos kod istog poslodavca kada za to postoje razlozi koji se tiču prirode posla i kada takav emotivni odnos može imati negativne implikacije na produktivnost i organizovani proces rada.⁶⁵

Pored toga, u pojedinim ugovorima o radu mogu biti sadržane klauzule bezbračnosti. Ovakvim klauzulama se neudatim zaposlenim ženama ograničava pristup određenim radnim mestima ili sleduje prestanak radnog odnosa njihovim stupanjem u brak. Klauzula udaje je nezakonita zbog zabrane zadiranja poslodavca u privatni život zaposlene žene.⁶⁶

divanje, napredovanje i stručno usavršavanje zaposlenog, kao i da prilikom odlučivanja o raspoređivanju, napredovanju i stručnom usavršavanju zahteva obaveštenja o porodičnom životu ili porodičnim planovima zaposlenog”

Član 60 Nacrta zakona o rodnoj ravnopravnosti predviđa čak i kaznene odredbe za poslodavčeve prekršaje. Tako se novčanom kaznom u iznosu od 500.000 do 1.500.000 dinara može kazniti za prekršaj poslodavac koji ima svojstvo pravnog lica ako: istakne pripadnost određenom polu odnosno rodu kao kriterijum za sistematizaciju radnih mesta prilikom zapošljavanja i radnog angažovanja, kao i profesionalne obuke i usavršavanja, osim kada je to potrebno zbog specifičnosti koje proizlaze iz prirode posla, mesta i uslova rada u skladu sa propisima o zabrani diskriminacije ili ako istakne pripadnost određenom polu odnosno rodu, bračni i porodični status zaposlenog uzima kao smetnju za raspoređivanje, napredovanje i stručno usavršavanje zaposlenog, i ako prilikom odlučivanja o raspoređivanju, napredovanju i stručnom usavršavanju zahteva obaveštenja o porodičnom životu ili porodičnim planovima zaposlenog

⁶² B. Lubarda, *Radno pravo - Rasprava o dostojanstvu na radu i socijalnom dijalogu*, 128.

⁶³ *Ibid.*

⁶⁴ U američkoj praksi smatra se da bi rad supružnika u svojstvu policajaca koji zajedno patroliraju mogao negativno da utiče na objektivnost postupanja ako bi tokom izvršavanja rada jedan od supružnika bio ranjen. Kao moguće rešenje se navodi raspoređivanje u drugu patrolu. Više o tome: B. Lubarda, *Radno pravo - Rasprava o dostojanstvu na radu i socijalnom dijalogu*, 305.

⁶⁵ *Ibid.* U predmetu *Patton v. J.C. Penney Co* razlog sa prestanak radnog odnosa zaposlenog je bio to što se upustio u emotivnu vezu sa koleginicom sa posla.

⁶⁶ Tako je, primera radi, opštim aktom Er Fransa bilo utvrđeno da su kandidati za posao stjuardese u ovom preduzeću morale biti „neudate, udovice ili razvedene žene“, dok je udaja stjuardese predstavljala opravdani razlog za otkaz ugovora o radu. Više o tome Lj. Kovačević, „*Rad-*

5.5 Imovno stanje

Kada je reč o imovnom stanju, poslodavci su vrlo često zainteresovani o ovom segmentu privatnosti, budući da mogu biti skloni da izbegavaju zapošljavanje kandidata za zaposlenje (ili napredovanje već zaposlenih kod poslodavca) koji imaju dugove. Otuda su učestala pitanja poslodavaca o tome da li kandidati imaju već rešeno stambeno pitanje (da li poseduju stan, sa kim i gde žive, da li otplaćuju kredit za kupovinu nepokretnosti ili pokretnih registrovanih stvari). S tim u vezi je česta pojava obraćanja poslodavaca Kreditnom birou (Udruženju banaka Srbije) sa zahtevom da se dobije obaveštenje o kreditnoj zaduženosti kandidata za zasnivanje radnog odnosa ili zaposlenog, što svakako svedoči o povredi prava na privatnost u domenu radnog prava. Međutim, kada su u pitanju državni funkcioneri, u nastojanju da se preventivno deluje u pravcu sprečavanja korupcije i sukoba javnog i privatnog interesa, sužava se polje primene prava na privatnost u cilju očuvanja poverenja građana u savesno i odgovorno vršenje javne funkcije. Prema tome, javni funkcioneri su dužni da dostavljaju izveštaj o imovini Agenciji za borbu protiv korupcije, kako bi se pratilo stanje imovine pre i tokom, odnosno dve godine po isteku mandata funkcionera.⁶⁷ Zakon o Agenciji za borbu protiv korupcije proširio je pojam funkcionera, tako da navedenu obavezu podnošenja izveštaja o imovini Agenciji ima niz zaposlenih (državni službenici na položaju, direktori ustanova javnih službi i direktori javnih preduzeća, dekani fakulteta i rektori univerziteta, itd).⁶⁸ Treba napomenuti da se na sajtu Agencije, shodno poštovanju prava na privatnost i shodno načelu srazmernosti ograničavanja

npravna zaštita građanskih sloboda i prava zaposlenih na mestu rada – prodor demokratskih vrednosti u svet rada ili kompenzacija za veću nesigurnost zaposlenja?“, 1590

⁶⁷ Izveštaj sadrži podatke o pravu svojine na nepokretnim stvarima u zemlji i inostranstvu; pravu svojine na pokretnim stvarima koje podležu registraciji kod nadležnih organa u Republici Srbiji i inostranstvu; pravu svojine na pokretnim stvarima veće vrednosti (dragocenosti, zbirke, umetnički predmeti i sl.); depozitima u bankama i drugim finansijskim organizacijama, u zemlji i inostranstvu; akcijama i udelima u pravnom licu i drugim hartijama od vrednosti; pravima po osnovu autorskih, patentnih i sličnih prava intelektualne svojine; dugovima (glavnica, kamata i rok otplate) i potraživanjima; izvoru i visini neto prihoda od vršenja javne funkcije, odnosno javnih funkcija; pravu korišćenja stana za službene potrebe; izvoru i visini drugih neto prihoda; drugim javnim funkcijama, odnosno poslovima i delatnostima koje obavlja u skladu sa zakonom i drugim posebnim propisom; članstvu u organima udruženja.

⁶⁸ Zakon o agenciji za borbu protiv korupcije, *Službeni glasnik RS*, br. 97/2008, 53/2010, 66/2011 – odluka US, 67/2013 – odluka US, 112/2013 – autentično tumačenje i 8/2015 – odluka US, čl. 46.

ljudskih prava zarad javnog interesa, ne navode adrese nepokretnosti, niti registarski brojevi pokretnih stvari koje podležu registraciji.⁶⁹

5.6 Sindikalno članstvo i aktivizam

Nesporno je pravo zaposlenih da se profesionalno udružuju u sindikate u cilju unapređenja kolektivnih socijalnih, ekonomskih, kulturnih i moralnih interesa, ostvarenja dostojanstva na radu, razvoja socijalnog dijaloga, regulisanja uslova rada i postizanja demokratije. Kao odraz industrijske demokratije vremenom se javio sindikalni pluralizam, koji je doveo do fragmentacije i atomizacije sindikalnog pokreta, što je za posledicu imalo slabljenje pregovaračkih pozicija zaposlenih. MOR je, uvidevši odnosnu problematiku, u svoj Ustav uvela kategoriju reprezentativnosti sindikata.⁷⁰ Da bi sindikat imao svojstvo reprezentativnosti, neophodno je da budu ispunjena kvalitativna i kvantitativna merila, koja se moraju dokazati u postupku dokazivanja ispunjenosti uslova. Kvantitativna merila se odnose na brojnost članstva, odnosno podrške koju odnosni sindikat uživa među zaposlenima. Kako se podaci o sindikalnom članstvu smatraju delom prava na privatnost zaposlenih, postupak dokazivanja ispunjenosti kvantitativnog uslova sa sticanje reprezentativnosti stvara rizik povrede prava na privatnost zaposlenih, jer se brojnost članstva pri utvrđivanju reprezentativnosti sindikata kod poslodavca dokazuje tako što sindikati dostavljaju spisak zaposlenih članova sindikata, a članstvo se dokazuje podnošenjem pristupnica zaposlenih sindikatu. Slabost ovakvog modela utvrđivanja reprezentativnosti sastoji se upravo u ugrožavanju prava na privatnost zaposlenih, budući da se od njih zahteva dostavljanje pristupnica. Ipak, izvesna zaštita prava na privatni život se postiže time što se zabranjuje poslodavcu da zahteva izjašnjavanje zaposlenih o sindikalnom članstvu pri zapošljavanju ili u toku trajanja radnog odnosa, tako da ni poslodavci, ni privatne agencije za zapošljavanje ne mogu prikupljati podatke o sindikalnoj pripadnosti u određene evidencije. Sledstveno tome stoji pravo pojedinca-zaposlenog da izvrši uvid u podatke koji se vode o njemu kod pos-

⁶⁹ www.kreditnibiro.com, 03.03.2018.

⁷⁰ Reprezentativni sindikat je onaj sindikat koji je osnovan na načelima slobode sindikalnog organizovanja i delovanja, koji je nezavisna od državnih organa i poslodavaca, koji se finansira pretežno iz članarine i drugih sopstvenih izvora i koji ima potreban broj članova na osnovu pristupnica i koji je upisan u registar u skladu sa zakonom i drugim propisima. Zakon o radu, čl. 218

lodavca ili u privatnoj agenciji, kao i da zahteva brisanje podataka koji povređuju njegovo pravo na privatnost.⁷¹

Treba istaći da postoji nekada interes samih zaposlenih da podaci iz njihove privatne sfere, a koji se tiču njihovog zdravstvenog stanja, imovinskih prilika i porodičnog statusa, budu na raspolaganju poslodavcu. Takva je situacija kada je reč o ostvarivanju prava po osnovu socijalnog osiguranja i porodičnih odgovornosti. *Mutatis mutandis* važi i kada je reč o licima sa invaliditetom i eliminisanju njihove profesionalne izolacije. Da bi se prema njima primenile afirmativne mere pri zapošljavanju, neophodno je da pruže informacije o svom invaliditetu. Druga situacija može biti kada je reč o iskazivanju viškova zaposlenih, jer na odluku poslodavca u pogledu zaposlenih koje namerava da zadrži u radnom odnosu utiču neka lična svojstva zaposlenih i informacije privatnog karaktera. Naime, ukoliko zaposleni ostvaruju jednake rezultate rada i imaju jednako imovno stanje, kao supsidijarno merilo se primenjuje broj članova porodice koji ostvaruju zaradu, zdravstveno stanje zaposlenog i članova njegove porodice, pri čemu prednost ima zaposleni, ako on ili član njegove uže porodice boluje od težeg oboljenja prema nalazu nadležnog zdravstvenog organa.

6. Zaključak

Cilj ovog rada bio je u ukazivanju na kompleksnost i osetljivost prava na privatnost kao važnog pravnog i etičkog pitanja u oblasti rada i zapošljavanja. Nesumnjivo je da pravo na privatnost, iako predstavlja građansko pravo, zauzima značajno mesto u oblasti rada i zapošljavanja i predstavlja *conditio sine qua non* u ostvarivanju prava na rad i jednaku dostupnost radnih mesta pod jednakim uslovima, jer često podaci iz lične sfere kandidata za zaposlenje odnosno zaposlenih mogu imati presudan uticaj na zasnivanje odnosno prestanak radnog odnosa. Zaključuje se da su pravo na poštovanje privatnog života i pravo na rad, iako pripadaju različitim generacijama u katalogu ljudskih prava, međusobno povezani, jer bez garantovanja i ostvarenosti jednog od

⁷¹ Zakon o radu u članu 83. predviđa da zaposleni ima pravo uvida u dokumente koji sadrže lične podatke koji se čuvaju kod poslodavca i pravo da zahteva brisanje podataka koji nisu od neposrednog značaja za poslove koje obavlja, kao i ispravljanje netačnih podataka. Lični podaci koji se odnose na zaposlenog ne mogu da budu dostupni trećem licu, osim u slučajevima i pod uslovima utvrđenim zakonom ili ako je to potrebno radi dokazivanja prava i obaveza iz radnog odnosa ili u vezi sa radom.

njih, drugo postaje „gola forma“. Komplementarnost i ostvarivost ova dva prava je uslov sa funkcionalan i progresivan rad.

Sveobuhvatno razmatranje prava zaposlenih i kandidata za zaposlenje na poštovanje privatnog života ima teorijski i praktični značaj, jer na taj način ne samo da se de lege ferenda ostvaruju adekvatnija i potpunija pozitivno pravna rešenja, već se stvara pogodno tlo za formiranje odgovarajuće sudske prakse. Ranjivost našeg radnopravnog sistema i praznine u pogledu normiranja zaštite radnopravne koncepcije privatnosti mogu rezultirati uskraćivanjem ovog prava zaposlenima, nepriznavanjem u punom obimu i njihovim stavljanjem u gori položaj. Pojačana nadzorna ovlašćenja poslodavaca dodatno aktiviraju zaštitnu funkciju radnog prava i uslovljavaju naročitu primenu načela in favorem laboratoris. Pristanak i informisanost ekonomski slabije strane u radnom odnosu su ključne odrednice kada je reč o ostvarivanju privatnosti na radu. Radi valjane zaštite privatnosti na radu, neophodna je urgentna normativna reakcija kojom bi se determinisalo područje legitimnih okvira poslodavčevih ovlašćenja. Nadzorna ovlašćenja poslodavca moraju postojati ali je centralno pitanje pronaći adekvatnu meru prema cilju koji se želi postići. Limitiranje poslodavčeve vlasti treba procenjivati značajem interesa koji se tim limitima želi postići. Sa druge strane, koliko god govorili o neophodnosti intervenisanja putem zakonodavnih odredaba, i dalje smo stava da savršenost nekih legislativnih normi i moć zakona nije dovoljna da se eliminiše problem povrede privatnosti od strane poslodavca, te je rešenje neophodno tražiti i u podizanju svesti u društvu o značaju ove problematike. Nesporo je da stepen zaštite koju pruža domaći pozitivnopravni poredak zavisi od materijalnog i kulturnog razvitka odgovarajuće društvene zajednice. Svakako da na razumevanje prava na privatnost nesumnjivo utiču uslovi rada i sredina u kojoj se ono ostvaruje. Zaključuje se da bi indikativno rešenje u tretiranju odnosne problematike bilo u usklađivanju socijalnih i kulturnih politika sa zakonskom regulativom. Javna slika o poštovanju privatnosti ima kontraproduktivno dejstvo, i kao takva, prenosi se i na pojedinačne odnose, pa i odnose poslodavaca i zaposlenih. U raznim segmentima društva prisutna su, i štaviše favorizovana, postupanja koja po svojoj sadržini nesumnjivo narušavaju pravo na privatnost. Ovakva „kulturološka“ stihija vođena lukrativnim interesima, utiče na stvaranje novog obrasca i modela ponašanja kojim se narušava moralni integritet društva. Pravo se ni na koji način ne može i ne sme apstrahovati od društva. Pravo pretpostavlja društvo. Društveno područje u koje se smešta neka zakonska regulativa se mora uzeti u obzir, kao što se i potencijalno pozi-

tivni i negativni efekti određenih zakonskih uređenja moraju pratiti u društvenoj praksi. Ako legislativno regulisanje prava na privatnost u radnopravnom domenu ne bi bilo praćeno sociološkim i kulturnim delovanjem, rezultat bi se sveo na nominalno, ali ne i stvarno dejstvo zakona, što bi za posledicu imalo intenziviranje povreda prava na privatnost od strane poslodavaca.⁷²

Literatura

Brey, P. (2005), „The Importance of Workplace Privacy“, *The Ethics of Workplace Privacy* (eds. Hansson, S. O., Palm, E.), Brisel

Dimitrijević, V. (2010), „Video nadzor u javnom i privatnom prostoru“, *Pravni zapisi*, br. 2

Franeta, D. (2011), „Ljudsko dostojanstvo između pravnodogmatičkih i filozofskih zahteva“, *Filozofska istraživanja*, Zagreb

Gostin, L. O. (1991), „Genetic Discrimination: The Use of Genetically Based Diagnostic and Prognostic Tests by Employers and Insurers“, *American journal of law and medicine*, Georgetown University Law Center

Jašarević, S. (2012), „Fleksibilizacija rada – rešenje ili zabluda“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 4

Jovanović, P. (2011), „Aktuelni aspekti principa zaštite zaposlenih“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 3

Jovanović, P. (2012), *Radno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Centar za izdavačku delatnost, Novi Sad

Jovanović, P. (2013), „Interesna obeležja radnog odnosa“, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 4

Kandić-Popović, Z. (1995), *Medicinsko pravni aspekti vantelesnog oplodjenja*, Beograd

Klajn-Tatić, V. (2006), „Medicinska, etička i pravna pitanja pojedinačnog i grupnog genetskog testiranja“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 1

Kovačević, Lj. (2011), „Prikupljanje i korišćenje podataka o ličnosti kao radnopravni problem“ u: Šunderić, B., Lubarda, B., Jovanović, P. (ur.), *Socijalna prava i evropske integracije: Zbornik radova sa Savetovanja pravnika*, 5-8. oktobar 2011, Zlatibor

Kovačević, Lj. (2013), *Pravna subordinacija u radnom odnosu i njene granice*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

⁷² F.Turčinović, Jednakost polova u pravu EU, *Pravna riječ*, Banja Luka, br 33 2012, str.122-125.

Leino Kilpi, H. et al. (2001), „Privacy: a review of the literature“, *International Journal of Nursing Studies*, No. 38

Lubarda, B. (2004), „Evropsko radno pravo“, CID, Podgorica

Lubarda, B. (2014), *Uvod u Radno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

Lubarda, B. (2012), „Radno pravo - Rasprava o dostojanstvu na radu i socijalnom dijalogu“, Beograd

Mason, J. K. , Mc Call Smith, R. A., Laurie, G. T. (1999), *Law and Medical Ethics*, Fifth Edition, Butterworths, London, Edinburgh, Dublin

Perišić, V., Gluščević Perišić, J., Karakas, N. (2014) „Noveliranje radnih standard – novo zapošljavanje ili novo otpuštanje“, *Pravo i teorija*, br. 10-12

Rubinfeld, J. (1989), *Right of Privacy*, Harvard Law Review

Simović, D., Zekavica, R. (2012), „Policija i ljudska prava“, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd

Stojković-Zlatanović, S., Sovilj, R. (2017), „Pravo na privatnost i zaštita genetskih informacija u oblasti rada i zapošljavanja“, *Srpska politička misao*, br. 4

Supiot (2007), „Critique du droit du travail“, *Presses universitaires de France*, 2e édition, Paris

Szyszczyzak, E. (2000), *EC Labour Law*, Longman, Harlow

Turčinović, F. (2001), „Konvencija o bioetici“, *Međunarodni problemi*, br.2

Turčinović, F. (2009), *Međunarodno javno pravo*, Banja Luka

Turčinović, F. (2012), *Jednakost polova u pravu EU*, Pravna riječ, Banja Luka

Von Koskull, A. (2002), „Employment Privacy Protection – Scandinavian Comparative Perspectives“, *Stability and Change in Nordic Labour Law* (ed. Peter Wahlgren), Stockholm

Warren, S. D., Brandeis, L. D. (1890), „The Right to Privacy“, *Harvard Law Review* IV, 5

Ostali izvori

Zakon o agenciji za borbu protiv korupcije, *Službeni glasnik RS*, br. 97/2008, 53/2010, 66/2011 – odluka US, 67/2013 – odluka US, 112/2013 – autentično tumačenje i 8/2015 – odluka US

Zakon o zabrani diskriminacije, *Službeni glasnik RS*, br. 22/2009

Zakon o policiji, *Službeni glasnik RS*, br.101/2005 i 63/2009 – odluka US

Zakon o zabrani pušenja u zatvorenim prostorijama, *Službeni glasnik RS*, br. 16/95 i 101/205

Zakon o radu, *Službeni glasnik RS*, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014

Ustav Republike Srbije, *Službeni glasnik RS*, br. 98/2006.

BRENDIRANJE TURIZMA - TEORIJSKE POSTAVKE

BRANDING OF TOURISM – THEORETICAL SETTINGS

dr DANIELA JURČIĆ, docent
Filozofski fakultet, Sveučilište u Mostaru

mr MIJO ZIDAR,
Mostar

Apstrakt: Neosporno je da Bosna i Hercegovina ima raznolik turistički potencijal, međutim činjenica je kako je ovo turističko područje nedovoljno prepoznatljivo (izuzev određenih lokacija), nedorečeno i nedefinirano. U tom smislu možemo govoriti o „turizmu u usponu“ u kojemu je glavna turistička ponuda vezana za more, jezera, rijeke i planine. No, jesu li to jedine atrakcije u BiH? BiH nije nova destinacija koja tek pristupa tržištu, ali je svakako destinacija koja traži repositioniranje i reafirmaciju. Turizam BiH treba žurno: promociju, brendiranje i odnose s javnošću, koji moraju biti shvaćeni kao najefektnija metoda u promociji turizma. Promocija turizma u BiH svakako bi doprinijela promociji cijele države, pa se stoga ovoj oblasti mora pristupiti puno suvremenije i ambicioznije.

Ključne riječi: Turizam, PR, promocija, brendiranje, Bosna i Hercegovina

Abstract: It is indisputable that Bosnia and Herzegovina has diverse tourism potential, but the fact is that this touristic region is insufficiently recognized (except for certain locations), incompleted and undefined. It means that we can speak of "emerging tourism" in which the main touristic offer is related to the sea, lakes, rivers and mountains. But, are these locations the only attractions in B&H? B&H is not just another new destination which approaching to the market, but it is certainly a destination which needs for repositioning and re-affirmation. Tourism in B&H needs urgent: promotion, branding and

public relations, which must be recognized as the most effective methods in promoting of tourism. The promotion of tourism in BiH would certainly contribute to the promotion of the entire country. Therefore, it is important to approach much more modern and ambitious to this business segment.

Key words: *Tourism, PR, Promotion, Branding, Bosnia and Herzegovina*

1. Uvod

Turizam je danas postao popularna aktivnost većine ljudi u modernom svijetu, a jedan je od glavnih prihoda i najvažnija gospodarska grana u mnogim državama. O njemu se često vode rasprave, u smislu njegove djelotvornosti i financijskom doprinosu. Gledišta na turizam su različita ali je neosporno da je turizam jedna snažna industrija, pa čak se može kazati i vodeća industrija svijeta, a osobito je postao značajan u zemljama Europe. Europski turizam ima dugu tradiciju i on se razvija više od dvije stotine godina, a u svom povijesnom razdoblju prošao je nekoliko faza. LAWS¹ navodi četiri faze razvoja turizma.

- *Pred-turistička faza razvoja:* Dolasci turista se svode na privatne posjete i poslovna putovanja. Lokalno stanovništvo je u ovoj fazi izolirano od utjecaja turizma a posjetitelji se prilagođavaju standardima po pitanju smještaja i ishrane. Turisti su predmet zanimanja rezidenata, a ukoliko bi destinacija posjedovala neki zanimljiv element za turiste, došlo bi do postepene izgradnje manjih smještajnih kapaciteta.
- *Putnička faza razvoja:* Dolazi do broja porasta nezavisnih posjetitelja, destinacije postaju pristupačnije, povećava se konkurentnost poduzetnika i lokalnog stanovništva u smislu zadovoljavanja potreba turista.
- *Faza masovnog turizma:* Povećavaju se dolasci regularnih grupa turista, kao i usluge i sadržaji na destinacijama. Destinacije se otvaraju za investicijska ulaganja, zapošljava se sezonska radna snaga. Masovni razvoj turizma može dovesti do sukoba interesa turista, turističkih poduzeća kao i lokalne zajednice, uzrokujući negativni i štetne efekte, što vodi k narednoj fazi.

¹ LAWS, E. (1991): *Tourist Marketing: Service and Quality Managment Perspective*, Stanly Thores, Ltd, Leckhampton, Cheltenham, England, str. 134.

- *Faza turističkog menadžmenta:* U ovoj fazi turizam je postao glavna privredna djelatnost. Javila se potreba za planiranjem poslovnih aktivnosti, kontrolom kvalitete, zaštitom životne sredine, razvojem kadrova. Ukazuje se potreba za usmjeravanjem turističkih aktivnosti kako bi se stvorili pozitivni efekti na lokalnu zajednicu.

Bez obzira što se nastanak i razvoj turizma može pratiti od početka ljudske civilizacije, njegova teorijska razrada i praktična primjena marketing koncepcije počela je nešto kasnije, pa čak i u odnosu na druge grane privrede. Turizam je postao društvena pojava, a u zadnja pola stoljeća obilježava ga masovnost. Prema novijim podatcima Svjetske turističke organizacije veliki rast međunarodnog turizma bilježi se 2015. godine, pa je unatoč brojnim međunarodno političkim izazovima i ekonomskoj krizi, broj međunarodnih dolazaka turista porastao za 5%. U međunarodnom turizmu Europa je vodeća turistička regija, a mjereno kroz ostvarena financijska sredstva od turizma, Europa sudjeluje s više od 50%. Svjetska turistička organizacija (UNTWO) u svojim dugoročnim prognozama predviđa daljnji rast turističkih aktivnosti na svjetskoj razini po stopi od 4,1%. Predviđa se također da će Europa ostati vodeća svjetska turistička makroregija, dok će područje Mediterana zadržati poziciju najjače turističke mikroregije i u budućnosti.

2. Turizam u Bosni i Hercegovini

U države rastućeg turizma mogla bi se svrstati i Bosna i Hercegovina. BiH je tradicionalno orijentirana turistička zemlja koja predstavlja vrlo zanimljivu turističku destinaciju, što je rezultat geografskog položaja, prirodnih ljepota, kulturnih i povijesnih vrijednosti i pogodnih klimatskih uvjeta. Na području BiH stoljećima su se miješale različite kulture, tradicije i religije, što daje dodatnu vrijednost kreiranju specifičnog turističkog proizvoda. Ako bismo analizirali područje BiH iz pozicije razvoja turizma, potrebno je istaknuti sljedeće:

Geoprometni položaj	Položaj BiH je vrlo povoljan-nalazi se u tzv. mediteranskom krugu; blizina velikih turističkih tržišta (Dalmacija, Crna Gora, Mediteranska i Srednja Europa).
---------------------	---

Klima/hidrografija	Klimatski uvjeti su povoljni; postoje sva godišnja doba; bogatstvo termalnim vodama; klima je povoljna za razvoj zimskih sportova; mogućnost cjelogodišnjeg turističkog poslovanja.
Krajolik	Raznolik reljef; prirodne ljepote.
Povijesna baština	Jako bogata povijest i kulturna baština.
Promet	Nužno unapređenje prometne povezanosti i infrastrukture u širem smislu.

Izvor: Federalno ministarstvo okoliša i turizma: Strategija razvoja turizma FBiH 2008.-2018.

Sektor turizma u BiH bilježi pozitivne trendove za sve glavne pokazatelje rasta u posljednjem desetljeću, ali još uvijek postoji značajan prostor za daljnje korištenje njegovog neospornog potencijala. Bosna i Hercegovina je jedna od malo država koja ima gotovo sve faktore koji su potrebni za iznimno uspješan sektor turizma. Njezina prirodna bogatstva i raznolikost predstavljaju snažnu osnovu za razvoj turizma na otvorenome u BiH. Geografski položaj nudi potencijal za privlačenje velikog broja turista, a jedinstvena kulturno-povijesna baština, uključujući i vjerske znamenitosti, nudi velike mogućnosti za razvoj kreativnog turizma u ovom segmentu. Ipak, turistička industrija u Bosni i Hercegovini u značajnoj mjeri trpi, a razlozi su sljedeći: prva asocijacija na BiH kod stranih turista jeste rat i podjele kao i nepovoljna politička i sigurnosna situacija u državi; nerazvijenost prometne infrastrukture; nepostojanje praćenja razvoja turizma kroz uspostavljeni sustav za mjerenje i sl. I pored negativnosti koje su navedene, BiH ima prilike, prednosti i snažan potencijal za rast sektora turizma. Prije svega, sektoru turizma treba:

- osigurati veći stupanj kvalitete (unaprijediti sve elemente i kvalitetu turističke ponude),
- restrukturirati i repositionirati bh. turizam (održavanje sadašnjeg stanja bi predstavljao trajnu stagnaciju),
- promovirati i brendirati bh. turizam i poboljšati odnose s javnošću (PR-a).

3. Promocija, brendiranje, PR

Bosna i Hercegovina nije nova destinacija. Ona je destinacija koja traži repozicioniranje i reafirmaciju. Ključni u ovom procesu su promocija, brendiranje i odnosi s javnošću (PR).

3.1 Promocija

Promocija uključuje niz napora u svrhu da se određene aktivnosti i mišljenja organizacije prepoznaju u javnosti. Cilj promocije je privlačenje pozornosti potrošača, a sastoji se od niza događanja i medijskih priča tako da javnost dobije što više saznanja i informacija o nekoj organizaciji, proizvodu, usluzi ili pitanju.² U slučaju turizma promocija bi predstavljala proces masovnog komuniciranja između ponuđača i korisnika turističkog proizvoda, pri čemu predmet komuniciranja predstavlja razmjenu informacija koje mogu poboljšati prodaju proizvoda ili usluge. Promocija u turizmu se sastoji od niza aktivnosti. Promocija u turizmu je važna iz nekoliko razloga:³

- Osiguravanja turističke potražnje u vansezoni;
- Kupovine turističkog proizvoda kojeg potrošač/kupac prethodno nije vidio;
- Stvaranje lojalnosti potrošača;
- Velike konkurencije na turističkom tržištu;
- Cjenovne elastičnosti potražnje;
- Mogućnost zamjene turističkog proizvoda.

Promocija i komunikacija se nalaze među najvažnijim umijećima u marketingu. Promocija je, prema KOTLERU, onaj dio komunikacije koji se sastoji od poruka kompanije, osmišljenih tako da potiču svijest o različitim proizvodima i uslugama, kao i zanimanje za njih.⁴ Ona, kao instrument marketinga podrazumijeva proces komuniciranja između dvije javnosti a cilj komunikacije je ostvarivanje pozitivnog stava o proizvodima i uslugama. U promociji se koriste svi poznati alati i tehnike koje na bilo koji način pridonose ostvarenju važnog zadatka u uvjetima velike konkurencije u turizmu.

² Tomić, Z. (2008): *Odnosi s javnošću-teorija i praksa*, Synopsis, Zagreb-Sarajevo, str.. 53.

³ Coltman, M., M. (1989): *Tourism marketing*, Van Nostrand Reinhold, New York, str. 255.

⁴ Kotler, P. (2004): *Marketinška znanja od A do Z*, Binoza press, Zagreb, str. 58.

3.2 Brendiranje

Prema autorima Kotleru i Kelleru brend možemo definirati na sljedeći način: „Brend predstavlja marku, ime, pojam, znak, simbol, dizajn, oblik, ili kombinaciju svega navedenog, čija je namjena identificiranje dobara ili usluga jednog poslodavca ili grupe, te njihovo razlikovanje.⁵ Brend je, dakle, proizvod ili usluga sa dodatnim dimenzijama koje ih na poseban način izdvajaju od ostalih proizvoda ili usluga. U usporedbi s klasičnim proizvodima i uslugama branding turističkih destinacija jest proces u kojem regija aktivno za sebe stvara jedinstveni i konkurentni identitet s ciljem što kvalitetnijeg pozicioniranja na domaćem i inozemnom tržištu kao poželjne destinacije za turizam, trgovinu i investicije.⁶ Brendiranje u turizmu je proces koji izdvaja određenu destinaciju po njezinim karakteristikama, a cilj je istaknuti jedinstvene atribute određenih destinacija te ih učiniti autentičnim i prepoznatljivim. Osnovni vid komunikacije turističkih destinacija s tržištem izvodi se putem vizualne identifikacije, logotipa turizma jedne zemlje.⁷ Prema KOTLERU i PFOERTSCHU, da bi se uspješno izgradio brend potrebno se držati temeljnih principa brenda:⁸

- Konzistentnost (društvena odgovornost i planiranje);
- Jasnoća (vizija, misija i vrijednost);
- Kontinuitet (jakim brendovima se kontinuirano upravlja);
- Vidljivost (ulaganje u najbolja marketing sredstva);
- Autentičnost (usmjerenost ka kreiranju originalnosti);

Da bi turistička destinacija postala atrakcijom mora imati jedan od tri elemenata: snažnu privlačnost, magnetne ideje ili značajna financijska sredstva.⁹ Međutim, postoje države koje posjeduju *simbole* koji su postala prepoznatljivi i poželjna turistička atrakcija: Eiffelov toranj (Francuska), Big Ben (Engleska), Kip slobode (SAD), Bayon Temple (Cambodia), Taj Mahal (India). Događaji i djela su također jako povezani s državama te su postali svojevrsni brendovi: Oktoberfest (Njemačka), karneval (Brazil), teniski turnir Wimbledon (Engleska). Države također imaju i promotivne slogane. Primjeri

⁵ Kottler, P., Keller, K. (2008): *Upravljanje marketingom*, 12-izdanje, Mate, Zagreb, str. 443.

⁶ Isto, str.. 96-97.

⁷ Đurašević, S. (2008): *Kreiranje imidža destinacije*, Univerzitet Singidunum, Beograd, str. 153.

⁸ Kotler, P., Pfoertsch, W. (2006): *B2B Brand Management*, Asee, Novi Sad, str. 175.

⁹ Skoko, B. (2015): *Strateške smjernice za brendiranje Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, str. 52.

iz regije: Slovenija-I feel Slovenia, Srbija-Život u ritmu otkucaja srca, Crna Gora-Divlja ljepota, Makedonija-Timeless; Hrvatska-Full of life, Bosna i Hercegovina-Zemlja u obliku srca. Turistički slogani kao i dizajn u turizmu općenito, predstavljaju prvi, i jako bitan korak u izgradnji prepoznatljivog i učinkovitog destinacijskog brenda. Federalno Ministarstvo okoliša i turizma u BiH kao svojevrsno polazište za kreiranje brenda predlažu sljedeće sadržaje: „Smještena u srcu Balkana, most između Istoka i Zapada, Sjevera i Juga, obalno područje 20-ak kilometara, u BiH se nalazi poznato hodočasničko odredište Međugorje, BiH ima netaknutu prirodu, rijeke, jezera, planine, šume, nacionalne i prirodne parkove i sl.“. Što god se od navedenog iskoristi, svakako treba stvoriti dojmljiv i privlačan vizualni identitet koji će značajno pridonijeti razvoju imidža cijele regije, ili preciznije-treba postaviti temelj za izgradnju prepoznatljivog destinacijskog brenda na turističkom tržištu. Slogan treba privući pozornost budućeg posjetitelja te predstaviti BiH kao poželjnu i privlačnu turističku destinaciju. S druge strane, treba mu olakšati razumijevanje identiteta i karaktera destinacije te očekivanog sadržaja države ali i cijele regije.

3.3 Public relation

Dvije izjave velikih moćnika same po sebi dovoljno ogovore o važnosti odnosa s javnošću:

- „Kad bi imao posljednji marketinški dolar, njega bih potrošio na PR“ -Bil Gates
- „PR je umjetnost da se ljudima ponude razlozi da uvojere sami sebe“ -Michael Levin

Postoji nekoliko vrsta definicija PR-a a svaka od njih na svoj način obedinjuju i opisuju što je zadatak PR-a. Prema Božidaru Novaku autoru knjige *Krizno komuniciranje i upravljanje opasnostima* postoji onoliko definicija odnosa s javnošću koliko je i autora koju žele struku točno definirati. Jedna od definicija kaže da *Public relations pomaže organizaciji i njezinoj publici da se istovremeno prilagode jedni drugima* (ovo definicija je postavljena od strane The Public Relation Society of America-PRSA). Philip KOTLER (2001) pod odnosima s javnošću podrazumijeva „različite programe izrađene kako bi promovirali i/ili zaštitili imidž tvrtke ili njezinih pojedinačnih proizvoda“. Scot CUTLIP, Aleen CENTER i Glen BROOM u knjizi *Odnosi s javnošću* iz 2003. godine odnose s javnošću definiraju kao funkciju upravljanja koja uspostavlja i održava uzajamno korisne odnose s javnošću između organizacije i različitih javnosti o kojima ovisi njezin uspjeh ili neuspjeh. Zoran TOMIĆ odnose s javnošću

opisuje kao proces komunikacije organizacije s njezinom unutarnjom i vanjskom javnošću u svrhu postizanja međusobnog razumijevanja, izgradnje društvene odgovornosti i ostvarivanja zajedničkih interesa.¹⁰ Zbog preciznijeg definiranja definicija odnosa s javnošću prisjetimo se istraživanja Rexa HARLOWA koji je analizirao 472 definicije odnosa s javnošću. Analiza je dovela do sljedećeg zaključka: odnosi s javnošću su posebna vrsta uprave koja pomaže pri uspostavljanju i održavanju zajedničkih načela komunikacije, razumijevanja, prihvaćanja i suradnje između organizacije i njezine javnosti; uključuje upravljanje temama; pomaže menadžmentu da bude informiran o javnom mišljenju te da bude osjetljiv i reagira, definira i naglašava obveze uprave da služe javnom interesu. Također pomaže upravi ići u korak s promjenama te ih učinkovito iskoristiti; služi kao sustav ranog upozorenja pri predviđanju trendova te rabi istraživanja i etičke komunikacijske tehnologije kao svoj primarni alat.¹¹ Moglo bi se navoditi još preko stotinu sličnih definicija, ali već se može prepoznati najvažnija funkcija PR-a. Pojam odnosi s javnošću označavaju komunikacijsku aktivnost, a u slučaju turizma, odnose s javnošću možemo definirati kao komuniciranje turističkih destinacija s unutarnjom i vanjskom javnošću s ciljem unapređenjem pozitivnog mišljenja, odnosno stava javnosti prema određenoj destinaciji. Dr. Josip SENČIĆ u knjizi *Promocija u turizmu* piše da su odnosi s javnošću dio komunikacijske politike poduzeća u turizmu ali i ostalih faktora i organizacija u turizmu koja u sebi uključuje sustavno oblikovanje i brigu oko odnosa poduzeća ili neke druge organizacije s javnošću. Cilj ove aktivnosti je stvaranje pozitivne slike u odnosu na dobavljače, kupce, vlastite zaposlenike, dioničare, banke, opću javnost kao i stvaranje atmosfere razumijevanja i povjerenja od te javnosti.¹² Također, „pod pojmom odnosa s javnošću u turizmu valja razumijevati sve aktivnosti kojima nositelji turističke ponude nastoje u javnosti stvoriti što povoljnije mišljenje o cjelokupnoj svojoj aktivnosti, o svom radu, svojim uslugama i ciljevima rada. Odnosi s javnošću označavaju svjesnu, smišljenu i planiranu aktivnost, a ne mišljenja koja bi se u javnosti mogla stvoriti stihijski ili pod utjecajem nekih drugih prilika i okolnosti na tržištu“.¹³

¹⁰ Tomić, Z. (2008): Nav. dj., str. 50.

¹¹ Fawkes, J. (2002): *What is Public Relations*, in: A. Theaker (ed.) *The Public Relations Handbook*, Routledge, London and New York, str. 3.

¹² Senčić, J. (1998): *Promocija u turizmu*, Mikrorad, Zagreb, str. 108.

¹³ Više u: Senčić, J., Vukonić, B. (1997): *Marketing u turizmu*, Mikrorad, Zagreb.

Industrija turizma široko je područje, s jakim potencijalom za rad odnosa s javnošću. Ako Bosna i Hercegovina planira stvoriti novi odnos spram turizmu, te ga podići na višu razinu, onda svakako treba pokrenuti priču o pozitivnim stranama bh. turizma. To se postiže uz pomoć PR-a. Istina, taj proces traži više vremena i kreativnosti, ali ishod je znatno bolji nego kod korištenja drugih sredstava promocije.

4. Tehnike komuniciranja

Razvojem PR-a djelatnici su s vremenom počeli koristiti različite tehnike komuniciranja. Tehnike uključuju brojne komunikacijske alate s ciljem dopiranja ključne poruke do primarne i sekundarne javnosti.¹⁴ Kada se govori o komunikaciji i komunikacijskim elementima u turizmu oni su jednaki onima koji se koriste i u drugim djelatnostima, ali ima i specifičnih: priopćenje za novinare, novinarske mape, brošure, izložbe, putovanja, specijalna događanja¹⁵ Također, tipični oblici komunikacijskih elemenata u turizmu su:

- *Osobna prodaja*-predstavlja usmeno prezentiranje turističkog proizvoda potencijalnom kupcu. Najčešći oblici ovakve vrste promotivnih aktivnosti jesu prezentacije, prodajni susreti, poticajni programi i slično.
- *Kontakti s pojedincima*-novinari, političari, sportaši i druge osobe ih javnog života.
- *Unapređenje prodaje*-usmjeren je na postizanje kratkoročnih ciljeva, a može se koristiti prema potrošačima posrednicima i prodajnom osoblju.
- *Publicitet*-on predstavlja jako bitan faktor media mixa a realizira se putem press konferencija i ostalih masovnih medija.
- *MERCHANDISING*-podrazumijeva prodaju onih proizvoda koji imaju vezu sa turističkim proizvodom; prodaja odjevnih predmeta slogom turističkih destinacija, razni suveniri i slično.
- *WEB stranice*
- *Domaći i međunarodni sajmovi.*
- *Specijalizirani turistički časopisi i drugo.*

¹⁴ Wilcox, D., Ault, P., Agee, W., Cameron, G. (2001): *Essentials of Public Relations*, New York, str. 130.

¹⁵ Više u: Deuschl, E., D.: *Travel and Tourism Public Relations*, Burlington, USA.

Odnosi s javnošću sastoje se od najrazličitijih sredstava za zaokupljanje pozornosti. Prema KOTLERU ta sredstva su publikacije, događaji, vijesti, aktivnosti u zajednici, lobiranje, društvena ulaganja i sredstva za stvaranje identiteta. Neosporno je da su sve ranije navedene tehnike komuniciranja nužne za boljitak bh. turizma.

5. Prijedlog za turističku privredu u Bosni i Hercegovini

Ako pored promocije postavimo zadatke koji proizlaze iz odabranih ciljeva koje treba ostvariti, tada se bira način, sredstva i metode ostvarenje ciljeva. Taj proces nazivamo promotivna strategija. Strategija promocije turističke destinacije za primarni zadatak ima informirati i potaknuti turističku potražnju na boravak na turističkoj destinaciji. U slučaju turizma Bosne i Hercegovine strategija bi trebala izgledati na sljedeći način:

- Stvaranje opće slike o turističkoj destinaciji;
- Promjena svijesti interesnih subjekata o turizmu u BiH;
- Kreiranje BiH kao mjesta pogodnog i isplativog za investiranje;
- Uspostavljanje odgovornosti za razvoj turizma;
- Izgradnja, održavanje i unapređenje imidža o BiH;
- Proširivanje udjela na postojećem tržištu kao i osvajanja novih;
- Razvijanje menadžment destinacije;
- Unapređenje svih elemenata i kvalitete turističke ponude;
- Pružanje informacija o turističkoj ponudi;
- Stvaranje stava kod domaćeg stanovništva o značaju razvoja turizma u BiH.

Da bi se turistički proizvod Bosne i Hercegovine plasirao na domaćem i međunarodnom tržištu, nužno je da se nositelji turističke politike angažiraju znatno više na svim navedenim promotivnim aktivnostima. Generalni cilj mora biti izveden iz strategijskih ciljeva i smjernica razvoja turizma Bosne i Hercegovine. Ono što je nužno bh. turizmu jest stvaranje snažnog identiteta. To zahtjeva temeljit i dugotrajan rad na promociji u smislu marketinga, osobne prodaje, web stranica, ali dobra izvedba PR-a potaknut će mnogo više izgrađivanje dobrog i dugotrajnog odnosa s turistima.

6. Zaključak

Prirodne ljepote, kulturna i religijska različitost, povoljan zemljopisni položaj, pa i duhovitost, karakteristike su kojima se često opisuje Bosna i Her-

cegovina. BiH može popraviti svoju poziciju koju ima na regionalnom tržištu izgradnjom turizma više kvalitete, stabilnim političkim i sigurnosnim okruženjem, prihvatljivim stanjem okoliša kao i odgovarajućim razvojem tehnologije, osobito vezano uz promet. Međutim, jednako je važna i promotivna politika turizma. Odnosi s javnošću imaju ključnu ulogu u stvaranju i održavanju pozitivnog imidža turističkih destinacija, pa u tom kontekstu PR može pobuditi interes za bh. turizam, te na taj način doprinijeti razvoju gospodarstva u državi, doprinijeti blagostanju stanovništva BiH i rastu ukupne kvalitete života, ali i razviti konkurentnost bh. turizma na globalnom turističkom tržištu. Pozicioniranje Bosne i Hercegovine treba izazvati zanimanje da ju, prije svega, posjete, borave u njoj, preporuča je potencijalnim posjetiteljima i na koncu, ponovno se vrata. Bh. turizam ima još puno mjesta za napredak i dostojanstvenu promociju svjetskoj javnosti.

Literatura

Deuschl, E., D. (2006): *Travel and Tourism Public Relations*, Burlington, USA.

Durašević, S. (2008): *Kreiranje imidža destinacije*, Univerzitet Singidunum, Beograd.

Coltman, M. M. (1989): *Tourism Marketing*, Van Nostrand Reinhold, New York.

Cutlip, J.M., Center, A.H., Broom, M.G. (2003): *Odnosi s javnošću*, 8. izd., Mate, Zagreb.

Fawkes, J. (2002): What is Public Relations, in: A. Theaker (ed.) *The Public Relations Handbook*, Routledge, London and New York.

Federalno Ministarstvo okoliša i turizma (2008): *Strategija razvoja turizma FBiH 2008-2018.*, Inženjerski biro, Sarajevo.

Kotler, P. (2004): *Marketinška znanja od A do Z*, Binoza press, Zagreb.

Kotler, P. (2001): *Upravljanje marketingom*, Mate, Zagreb.

Kotler, P., Keller, K. (2008): *Upravljanje marketingom-12 izdanje*, Mate, Zagreb.

Kotler, P., Pfoertsch, W. (2006): *B2B Brand Management*, Asee, Novi Sad.

Laws, E. (1991): *Tourist Marketing: Service and Quality Management Perspective*, Stanly Thores (Publisher) Ltd, Leckhampton, Cheltenham, England.

Senčić, J. (1998): *Promocija u turizmu*, Mikrorad, Zagreb.

Senečić, J., Vukonić, B. (1997): *Marketing u turizmu*, Mikrorad d.o.o., Zagreb.

Skoko, B. (2015): *Strateške smjernice za brendiranje Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.

Tomić, Z. (2008): *Odnosi s javnošću-teorija i praksa*, Synopsis, Zagreb-Sarajevo.

Wilcox, D., Ault, P., Agee, W., Cameron, G. (2001): *Essentials of Public Relations*, New York.

OSO BENOST ČOVJ EKA, ZNAČAJ MITOLOŠK IH FORMI I U DOMENU MENTALITETA

THE PERSONALITY OF HUMAN BEING, THE SIGNIFICANCE OF MYTHOLOGICAL FORMS, ALSO IN A PART OF MENTALITY

mr LANA BURIĆ,
Podgorica

Apstrakt: *Ovaj rad je uslijedio kao posljedica želje da se sazna više o onome šta je prethodilo kulturi (na Balkanu, i u svijetu), da se istraži da li to što je prethodilo (kao dio pozitivne prošlosti, tradicija), još uvijek može biti u funkciji stvaranja nove kulture. U tom smislu, u njemu se govori o vezi između filozofije (ideologije), kulture i zastoja u razvoju (kao pasivnog dijela kulture, a koji se tiče mentaliteta) sa namjerom da se dođe do onog u tradiciji što bi se prihvatilo kao pozitivno, dobro i što može biti važna potpora za stvaranje nove kulture, ali i sa namjerom da se upozna sa nevidljivim strukturama koje čine da čovjek sve više stoji sam sebi na putu ka sreći u savremenom društvu (i onda kada vjeruje, i kada ne vjeruje, i kada je vjernik bez pripadanja, i kada ide u crkvu). Neki simboli imaju univerzalno značenje i izazivaju osjećaj religioznosti na isti način na koji je to bio slučaj u primitivnim društvima, ali kako čovjek u savremenom društvu obraća pažnju više na "spoljašnje" društvene aspekte zadovoljstva (na prije svega materijalne vrijednosti), i to je neizrecivo više nego što je to radio čovjek u predmodernom društvu, postavlja se pitanje da li se čovjek u postmodernom dobu odaziva uopšte na simbole koji ostaju isti (da li uopšte primjećuje te simbole).*

Ključne riječi: *Mentalitet, tradicija, prošlost, kultura, pojedinac*

Abstract: *This work appeared such as the wish knowing more about everuthing what was before the cuilture (in our society and at all) and to explore if is everything what excisted important for culture now.In*

that sense is talked about the accosiation between phylosophy (ideologism), culture and mentality whith tendention to come to similar things for culture before and now (exactly influence od culture before on culture now, what is positive, good). It is talked about "invisible structures" which stop human on the way of religion and happiness in every situation (when he beliefs and when doesn't believe, when he beliefs whithout belonging, when he goes to church). Some symbols have universal significance and provoke a sense of religion in the same time such as was earlier in the primitive society, but human in the contemporary society makes attention more on social pleasure (in as-sociation to material values) much more than human earlier, and that is the reason why is asked the question does human forget those un-changeable symbols (does he make attention on them, does he see them at all).

Key words: *Mentality, Tradition, Past, Culture, Person*

1. Uvod

U ovom radu se dovode u vezu duhovne i materijalne vrijednosti, i traži se razlog zašto se čovjek u savremenom društvu otuđio od svoje moći, usvojio pluralizam religioznosti koji je nedovoljan da bi on sačuvao svoju privatnost, a razlozi se, koji su stim u vezi, mogu tražiti u nedostatku kolektivnog identiteta, kao i u ne autentičnom odnosu prema svetom (koji podsjeća na pogrešan izbor „svetog“), odnosno u ne pravoj religioznosti. Iz istog razloga je on usvojio grižu savjest, jer niti može da bude u korak sa svojim (ličnim) životom, niti uspijeva da se dokaže kao socijalno adekvatno biće u vremenu svih prisutnih (ne)vrijednosti i "visokih standarda" (najvisočijih u istoriji).

Mentalitet je posebna stalna (pod)tema ovog rada, a to je iz razloga što se iz dosadašnjih izvora istraživanja, u kojima se on opisuje kao nešto što prethodi "stvaranju kulture", naslućuje da on ima važnu ulogu u opstruiranju stvaranja nove kulture, i sa tim u vezi, pojavljuje se i izazov "dolaženja do" savremene religioznosti, koja obećava progres u humanizaciji čovjeka u savremenom društvu. To bi bila upravo takva „legitimna“ religioznost koja ne bi bila prepreka ostvarivanju bilo kakvog socijalnog konstruktivizma ili samoaktuelizacije ličnosti, niti prepreka očuvanja tradicije- jer , ona bi takoreći bila na strani globalnih vrijednosti koje su proizvod tradicije (a to bi istovremeno značilo na strani porodičnih, ličnih, društvenih, građanskih (nacionalnih) vri-

jednosti). Stoga se, sa tom namjerom (u radu) i približava način na koji može u savremenom društvu da se prepozna primitivizam (primitivan pojedinac, društvo), a koji se javlja u sklopu pojave uticaja mentaliteta (u posebno jednom dijelu ciklusa vremena), i otkriva koje su dosljednosti "biti" primitivizma.

2. Pojam i vrste mentaliteta

Mentalitet je prije svega izraz „kolektivnog nesvjesnog“ ili kolektivnog "stvaralačkog", pa u tom smislu, kako kaže neomarksist Vovelle, mentalitet je „nepokretnost mišljenja“ pa je na taj način, „nepokretnošću ili ustajalošću“ sebe samog (odnosi se na identitet), ono i nesvjesno replikovanje prošlosti, i to je često prisutno na imaginaran način. Za razliku od ideologije (koja je vizija svijeta), mentalitet je iskustvo (kolektivno), i mentalitet postaje vremenom nesporno produkt ideologije, postajući i prepoznajući se kao sve ono što je „prividno“, „neznačajno“, nesadržajno“, i prisutno, negativno, često neprepoznato. Mentalitet je iskustvo dugog vremena (odnosi se na prošlost) a prema nekim sociolozima religije on se vezuje za tradiciju, zajedničko pamćenje „sjećanje“, dok istovremeno, može da znači i nasljeđe i lagani razvoj. Stoga, imajući u vidu nacionalne mentalitete, skoro da nije moguće govoriti o njemu, a da se pritom ne pomene i narcizam (koji je nacionalni, etnički, i na kraju, prelazi na uvijek lični). Pojam „narcizam malih razlika“ (Freud) odnosi se na članove dvije grupe koje se razlikuju, ponekad i pribjegavajući i nasilju a sa ciljem da između sebe stvore identitetske granice, pritom sebe smatrajući za žrtve „događaja ili stvari“ dok odgovornost pripisuju (delegiraju) drugome.¹

Iako se vjeruje u naučnim krugovima da ideologije danas nema- ideologija se odnosi na iskustvo kratkog vremena, jer ona znači promjenu, nagli uspon i razvoj, ona ima svoje posljedice u sadašnjem savremenom društvu.

¹ Etnocentrizam je u tijesnoj povezanosti sa narcizmom malih razlika. To je stav koji načine ponašanja, vjerovanja, shvatanja svijeta i znanja drugih procjenjuje sa pozicija vrijednosti sopstvene kulturne tradicije (Fabijeti), što govori da subjektivnost dovodi u diskriminatorski položaj druge (nacije), dok neki teoretičari vide etnocentrizam i kao perspektivu prema kojoj je vlastiti način života smatran boljim od (svih) ostalih. Stoga, polazeći od koncepta vrijednosti David Bidney, pravi razliku između dvije vrste etnocentrizma, i navodi zloćudni i dobroćudni. (Dok „zloćudna“ vrsta uključuje vjerovanje u objektivne i apsolutne (svoje) vrijednosti i netolerantnost prema drugima, „dobroćudna“ vrsta daje prednost vlastitom sistemu, ali i dozvoljava da se poštuju i sistemi vrijednosti drugih društava. Istovremeno, društvene predrasude su stereotipi koji oblikuju ponašanje koje se odvija van svjesnog rasuđivanja i samokontrole, a pojavljuje se sa njima i dvojni moral (pojava da jedan moralni stav važi za pripadnike jedne grupe, a da drugi važi za pripadnike druge grupe)).

Njen put opisala je francuska škola, i on izgleda kao da polazi od elite i prelazi na masu, odnosno od ideja i kulture prelazi na kolektivno konzumiranje istih „ideja“, i završava se prelaskom sa pokreta na inerciju, a to je samo neuspješno prisjećanje ideoloških normi. Tako je, naizgled, mentalitet nastao kao posljedica ne dobro shvaćene ili primijenjene ideologije, odnosno kao poražene, razočarane, ustvari uvijek neostvarene (bar dijelom neostvarene) ideologije koja podsjeća na (neupotrebljivi) pasivni narativ koji ostaje van vremena. Mentalitet je stoga sve manje misao o svom vremenu a više vrijeme (izgubljeno) bez misli, on je postao toliko jak, da ne trpi više ideologije, i zato se sve što se dešava, zbiva u malom (bez ideologije ali sa „novinama“), bez ukusa, veličina, bez osobenosti i on ima uglavnom samo postmodernističko individualističko značenje (sa mogućim uključenim „perverznom oblicima“). U tom smislu, čini se sa pravom se primjećuje i kaže da „osuđeni smo na puko trajanje, bez posljednjeg značenja, velikih snova, hrabrosti i strasti“ (J.Jukić, 1991:88), i to, sa nedopustivim greškama jer su nedopustive, jer ih ne činimo ni voljno ni nevoljno već snagom naših nagona. Razlikuju se tri vrste mentaliteta, i oni se, kako smatraju sociolozi, „vertikalno“ i „sukcesivno“ povezuju, i to su politički (nastao je iz marksističke ideologije, „pretenciozno“ postavlja vjeru iznad vjere ljudi), potrošački (iznjedrio je iz liberalističke ideologije), i tehnicistički (produkt je pozitivističke ideologije) (J.Jukić, 1991:88- 91).

Postavlja se pitanje i naslućuje se odgovor, „da li to što smo svi jednaki prema određenoj ideologiji, i što moramo biti, što bar naizgled uživamo samo u trošenju, da li nas to čini manje savremenicima ovog vremena u kojem živimo, u sve razvijenijoj tehnologiji i u podređivanju njoj čovjeka“? Na neki način, nesporni uticaj mentaliteta u sadašnjoj društvenoj realnosti dovodi i do pitanja, da li je politička misao ili praksa neka ideologija, da li ona uopšte ima u sebi dovoljno elemente ideologije, ili je ona, takoreći samo „običan“ mentalitet. Sociolozi, na ovo pitanje, još nemaju detaljniji i sveobuhvatniji odgovor.

Poznato je da ideologija podrazumijeva razrađen i misaon sistem od kojeg polazi društveno djelovanje (na primjer, marksizam je bio globalan i cjelovit (filozofski) pogled na svijet, nudio je objašnjenje prošlosti, razumijevanje sadašnjosti i perspektivu ili viziju budućnosti). Principi liberalističke ideologije odnose se na apsolutnu slobodu, iako se dogodilo da se umjesto „slobode od stvari“ stvorilo ropstvo stvarima (bez slobodnog duha) što pokazuje još jedan perverznan oblik ideologije (takođe, vjeruje se da je i marksizam, sa druge strane pokazivao nedostatak političke odgovornosti, volje). Tako je liberalistička ideologija „završila“ sa potrošačkim mentalitetom, sa neslobo-

dom i sa puno neobjašnjive zavisnosti od svetog (koje čine stvari, osobe, moć), pa i sa "ideologijom nerada i ne(kreativnosti)". Pozitivistička ideologija je sa druge strane kreirala udobnost, stvaranjem „pozitivnih malih stvari“, ali, ustvari, sve to ima malo veze sa smislom ljudskog postojanja (dignitetom čovjeka). Stoga su tehnologija (tehnicistički mentalitet) i nauka, postale ideologija (Habermas), i na neki način nova religija, u postmodernom dobu. Većina sociologa smatra da tehnologija funkcioniše na racionalnosti i efikasnosti bez vrlina, i da je ona sa odsustvom uvažavanja kreposti, hrabrosti, poroka i postojanja čovjeka u bilo kojem (najljudskijem) smislu. Dok čovjek pripada (samo) jednoj ideologiji, mentaliteta je moguće živjeti više, to se osjeća u identitet-skom smislu (u načinu komunikacije, u „selfu“) ,u dvadeset i prvom vijeku, ali ono što je problem je da je mentalitet bez odredivog identiteta i vrijednosti, a kako primjećuje Fromm „bez zdravog društva ne postoji zdrav pojedinac“, i to uvjerenje u postmodernom dobu odgovara samo stvaranju „pluraliteta“ stilova, novih identiteta, i religioznosti (ustvari „topljenju mentaliteta“). Pritom, nesporno je da ponekad pluralizam, koji se odnosi samo na stil ili na neku vrijednost koja se kao postiže ili dostiže putem dijaloga "u adaptaciji" dovodi do pitanja apsurdna, jer pitanje je koliko se na taj način putem razgovora uspije razumjeti postojanje drugog, odnosno koliko se u njemu izgubi sopstveni integritet (identitet).

Slabost mentaliteta je i u nepostojanosti smisla, to je onaj smisao koji se može ostvariti u prisustvu bližnjih (a to je suprotno današnjim ne ideologijama), to jeste u duhu socijalnog konstruktivizma. U svemu tome, primjećuje se da izostaje socijalna religija, u savremenom društvu, u kojem pretenduje individualizam, a čiji značaj postaje sve snažniji, jer kako vjeruju neki sociolozi religije, "naprijed se može samo ići zajedno, čak i u najličnijim koracima".

Ni pozicija vjernika- običnog čovjeka koji vjeruje, nije zaštićena u savremenom društvu, pa se i vjernik, takođe, nalazi između ideologije i mentaliteta, jer ni njemu nije jasno zašto ideologije slabe, dok, istovremeno mentaliteti jačaju, i na koji način on može nadilaziti samog sebe u vremenu separativnih vrijednosti i morala. Tako da, u uslovima u kojima dominira mentalitet, smatra se, da će hrišćanin istrajno tražiti nove dimenzije ponašanja (manje će isticati slobodu jer se ona kontinuirano prepoznaje na egoističan način), ali i da će sopstvenom odgovornošću ostati povezan sa Božanskim pomoću svetih stvari.

3. Mentalitet na Balkanu (u sjenci postmodernog doba)

Postoje određene konstante mentaliteta na Balkanu koje se mogu razumjeti kao sljedeće: tradicionalizam, autoritarni mentalitet, nedovoljno samosvijesti, politička ne/kultura, antiintelektualizam, predrasude, nepostojanje kritičke javnosti i jezički obrasci (diskursi) (Đ. Šušnjić, 2005), pritom je potrebno napraviti razliku između prošlosti, tradicije i tradicionalizma. Naizgled, identitet sa balkanskim mentalitetom liči na propadajuće tle koje nema oslonac, trajanje ili kontinuitet, i takoreći trpi zbog neslobode, koja nalazi uporište u samom njemu (u mentalitetu). Sve šta se dogodilo (u prošlosti) nije bilo adekvatno i dobro, ali sve i pripada prošlosti (to su ponašanja, rituali, vrijednosti koje su činile dobro), i svakako da je prošlost zaslužna za postojanje tradicije i tradicionalizma. Kako je tradicija sve što je dobro rečeno i urađeno (Đuro Šušnjić), to je sve ono što je izdržalo provjeru u određenom vremenu, to jeste u iskustvima ljudi i najviše se zadržalo u jeziku i govoru (to je postojanost jedne misli, simbola, vjerovanja). Narativ kao posebna forma pričanja priče, koja je gotovo uvijek bazirana na socijalnom konstruktivizmu (situacionom, afektivnom i interaktivom prisustvu) pomaže u otkrivanju mentaliteta jedne nacije, dok se u individualnom slučaju postiže usaglašavanje dimenzija vremena prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Stoga, značaj tradicije je nesporan, tradicija je posebno sjećanje, pokušaj da se ožive određene vrijednosti iz prošlosti a čovjek se okreće uvijek onome što je istinito, lijepo, sveto. I u tom smislu i Martin Heidegger konkretno kaže, da je tradicija nešto što je toliko (dovoljno) staro da je vječno mlado, i što ostaje². Sa druge strane, tradicionalizam je ideologija koja ne postavlja pitanja, već primorava na puko sljedovanje vrijednosti, običaja, rituala i svega onog što je bilo dobro, pa i onog što nije bilo dobro u tradiciji. Već se prepoznao na Balkanu, kao veoma osnažen tradicionalizam (mentalitet) koji sve više stoji na putu savremenom životu i suživotu, pa se može zaključiti da "se pati od misaonog i osjećajnog nereda surovih ljudi" (I. Andrić).³

²Na sličan način, Đuro Šušnjić primjećuje da ako se ne stavlja na probu tradicija, da ona izumire, kao i da ne mogu postojati oni koji se ničeg ne sjećaju, i oni kojih se niko ne sjeća.

³Upozoravajući na nedostatak duhovnosti na Balkanu, još jednom sociolog religije Đuro Šušnjić primjećuje, da svakog dana neka laž i glupost postaju stvarnost, kao i da se na nju navikava čovjek, pritom, da značaj laži i lažnog života takođe postaje evidentan, pa da ponekad ona postaje vrijednost sama po sebi.

Onda, kada ideja o samo vrijednosti svoje tradicije pređe u normu (pravilo) koja u drugim vrijednostima, u drugim kulturama, prepoznaje najviše prijeljnu za opstanak svoje kulture i nacije, tada se može govoriti o tradicionalizmu kao ideologiji, i u tom smislu tradicionalizam onemogućava razmjenu između dvije kulture kao između dva otvorena, nedovršena, nepotpuna sistema, koja bi trebalo da žive na dijalogu u (post)modernom dobu (a to bi značilo da jedni postavljaju (svoja) pitanja i dobijaju odgovore (svoje) od drugih, kako to primjećuje i sociolog Đuro Šušnjić), ali izvjesno je, takođe, i da Balkan nije izuzetak izostanka dijaloga i tolerancije, niti mentaliteta. Sa osvrtom na sadašnju situaciju u savremenom društvu, sve više se prepoznaje strah od otuđenja od sebe samog, kao i strah "da nije duh većine balkanskih naroda zauvijek otrovan, i da možda nikad više neće ni moći ništa drugo da radi osim: da trpi nasilje ili da ga čini" (Ivo Andrić). Iznimno je da autoritarni autoritet proizilazi iz jedne ideologije, stoga i sadašnji fakticitet tradicionalizma i ranije ideologije, nosi sa sobom netrpeljivost prema svemu onome što je drugačije od onog šta on misli, i u tom smislu demokratija kao oblik vladavine postaje nemoguća, čini se, nažalost i na nivou najmanjeg konsenzusa. I, zato, naizgled, sa pravom primjećuje A Baljak i kaže, "demokratija je uvedena a društvo je ostalo napolje".

Preovladavajuće objašnjenje za ono šta se dešava na prostorima na Balkanu, a tiče se identiteta, i u vezi je sa mentalitetom, jeste da se drugi ne doživljava kao "sociološka" dopuna i "istost", već kao neprijatelj (u građanskom odnosu, porodičnom, nekom društvenom ili političkom). U (is)tom kontekstu, o masovnoj kulturi govori i *Nietzsche* kada kaže da "nema toga razloga koji može da razuvjeri narod u ono u šta vjeruje bez razloga". Takođe, o moći nagona govori podatak da u svijetu svega 1% stanovništva usvaja univerzalne ideje, vjerovanja i vrijednosti (i čini, na taj način elitnu kulturu), a 99% pojedinaca gradi svoj identitet na rasnim, klasnim, nacionalnim idejama, to jeste vjerovanjima i vrijednostima (Huntington). Na prostorima na Balkanu postoji uvreženo mišljenje (uvjerenje), da prihvatanje može da bude samo u potpunosti za, ili u potpunosti protiv, to jeste, odbijanje neljeg, a to u obliku duhovne prakse u potpunosti zatvara prostor za ono između. Što se tiče savremene politike postoje tri ključne osobine koje bi trebalo da imaju političari, i to su : strast, odgovornost i mjera (Max Weber).⁴

⁴Kako vjeruju neki sociolozi, političari na balkanskim područjima, i to, gotovo svi, imaju strast ali nemaju ni mjere ni osjećaja odgovornosti. Poznato je da i igre kao najslobodniji vid djelova-

Na osnovu nekih istraživanja (o kojima će biti riječi i u daljem (pod)tekstu, str. 8) i preovladavajućeg savremenog stila života koji je kao represivan evidentan, i za one koji se ne bave sociologijom, nezaobilazno je zaključiti da su premoćni nagoni mase na Balkanu nagoni koji stoje na putu razumijevanja, prihvatanja i slobode. A kako bez slobode nije moguće imati kulturu (i identitet), kritički se posmatra sve veći jaz između kolektivnog i individualnog identiteta (koji je prevashodno na štetu tradicije i individualnog identiteta), i on ostaje nepremostiv i otežava prilike za stvaranje nove ideologije koja bi korespondirala sa tradicijom, s jedne strane, i kulturom, sa druge strane⁵. U stvari, riječ je o masovnoj ideologiji koja stoji na putu savremenih vrijednosti. A o tome, o ponovljivosti (replikovanju) karaktera ideologije, kao i o samom karakteru ideologije, kaže *Nietzsche* da je ideologija koristan način pogrešnog razumijevanja stvarnosti. U tom smislu, mnogi sociolozi i sociolozi religije primjećuju i da antiintelektualizam kao anti racionalan stav prkosi savremenom dobu, ili da je suštinska racionalnost izostala, odnosno da iracionalnost proizvodi neminovno dvostruki moral (koji je često baziran na predrasudama, one se pritom ne dovode u pitanje, i kao posljedica je postalo vidljivo nepostojanje kritičke svijesti kao i istovremeno zarobljenost u jezičkim strukturama (mentaliteta)).

Zanimljivo je i kako sociolog religije Đuro Šušnjić vidi predrasude (u balkanskom mentalitetu) opisujući jednu kao “predrasudu prema drugom i drugačijem od nas koja jeste onaj čvrsti, stalni i stabilni element u međuljudskim odnosima, element otporan na promjenu, koji te odnose drži napetim i zapetim kao puška, tako da su potrebni mali i nevidljivi povodi da bi iskrslili veliki i opasni nacionalni, vjerski i kulturni sporovi i sukobi” (Đuro Šušnjić, 2005:12)⁶. Pojam “mentalitet” postoji u cijelom svijetu, i na to ukazuju podaci

nja imaju svoja pravila, i tako će Margaret Jursenar reći da “činjenica je da su prinude dio slobode”, i stoga se vjeruje da mjera mora postati univerzalno pravilo za političku igru (jer bez mjere ne može se govoriti o senzibilitetu političara, a bez senzibiliteta političar (p)ostaje izvršilac vlasti).

⁵ Sa kulturom koja je na niskom duhovnom nivou vezuje se termin „Lowbrow“, to je termin koji, po Lynesu označava najniži stepen duhovne kulture i odnosi se na nisku, površnu ili prostačku kulturu. Na vrhu ljestvice je „Highbrow“, kao visoka kultura, a iza nje „Middlebrow“, to jest srednja ili mediokritetna kultura (Lynes, N Božilović 2010:89).

⁶ Ako se vidi dalje od unutrašnje dinamike odnosa, u (širem) društvenom kontekstu, “ja i moje” postaju zamke pogrešne identifikacije u momentu kada postanu jedini parametar za procjenu kvaliteta nečeg što se nalazi izvan osobnosti, to jeste vlastite pripadnosti, i usljed takve

(iz istraživanja) da postoji svega 10-15% tzv. kritičke javnosti- to su ljudi koji misle "svojom glavom", a da svi ostali čine masovno društvo koje misli "jednom glavom". U savremenom društvu, volja za moći, a o tome govori ekonomska ili bilo koja druga globalizacija, ustupa mjesto bilo kakvoj istini, kao i pokušaju razumijevanja stvarnosti, upravo zato što se ne teži razumijevanju i suživotu već se vlada razumijevanjem stvarnosti, a istinu "kreira", i diktira onaj koji ima moć. Tako, riječ postaje moćnija od bilo čega, bira se istina koja donosi korist, a najteže je što je (savremeno) vrijeme ono kada sve može da bude istina (Lec), pa stoga i identitet se povlači ispred identifikacije (nacionalne, klasne, vjerske). Identifikacija je pojava poistovjećivanja pojedinca sa nekom društvenom grupom u kojoj živi ili u kojoj namjerava da živi, pri čemu nekritički usvaja njenu kulturu, vrijednosti i norme ponašanja. A što se tiče jezika (na Balkanu), koristi se "jak" jezik, onaj koji ne njeguje interpersonalnost, i koji kao da napada prije vremena (kao da u sebi nosi prijetnju ili je podstaknut nesigurnošću), takođe, koristi se i često "jednoznačan" diskurs moći. Onda kada političari govore o miru, oni kao da pokazuju da treba "da ratuju za mir", i u tom smislu zapaža i Đ Šušnjić, koji kaže, da na Balkanu predstoji veliko čišćenje jezika, pritom smatrajući da su riječi nužno ispunjene ideološko-političkom doktrinom i mržnjom, ili su, pak, produkt struktura moći sa odsustvom istine i smisla. Nesporno je priznanje da jezik determiniše društvenu stvarnost, i da samo i jedino jezik može da rekonstruiše stvarnost (da da novo značenje stvarnosti), i stoga, kad se jezik kvvari, kvari se, nesporno, i život pojedinca, odnosno društva.

Zapaža se da nije mali broj autora s kraja XIX i u XX vijeku u čijim naslovima knjiga se nalazi višesmislena riječ primitivan⁷. Razlika između mišlje-

"subjektivnosti" je veoma važno razvijati religioznost, i to se odnosi na kontekst povjerenja i vjere u drugog.

⁷ O tome kako je značajan broj djela u svom naslovu imao pojam primitivan, navodi N.Božilović sljedeće (2010:75) : Edward B. Tylor: *Primitive Culture*, 1871 („Primitivna kultura“), Franz Boas: *The Mind of Primitive Man*, 1911 („Um primitivnog čovjeka“), Lucien Lévy-Bruhl: *La mentalité primitive*, 1922 („Primitivni mentalitet“), Bronislaw Malinowski: *Sex and Repression in Primitive Society*, 1927 („Seks i suzbijanje u primitivnom društvu“), Margaret Mead: *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*, 1935 („Pol i temperament u tri primitivna društva“), Claude Lévi-Strauss: *La pensée sauvage*, 1962 („Divlja misao“). O tome kako može da razmišlja primitivan pojedinac, govori jedan Eskim koji smatra da „ako ima mesa u dovoljnoj količini, više ne treba misliti“, te te riječi su dovoljno pouzdan pokazatelj da se zaključuje kako primitivan način mišljenja pokazuje isključivost, ili „prezir za deduktivno mišljenje i razmišljanje“ (Lévy-Bruhl). Ustvari, mistički i predlogički način mišljenja, kao karakteristike primitivnog mentaliteta

nja divljaka i savremenog čovjeka (pretpostavljajući pritom da je savremeno mišljenje civilizovano- stoga i osviješćeno), prema antropolozima je u neznanju i zabludi (Tylor), dok prema nekim sociolozima "primitivizam" je odsustvo razmišljanja, ali i posljedica odsustva emocionalne i socijalne kontrole (tako bi opisali i rekli neki terapeuti). Sigurno da je etnocentrizam moderan oblik primitivizma u savremenom društvu, iz razloga što predrasude koje su utemeljene na rasnim ili etničkim osnovama proizvode "primitivizam modernog tipa" (N.Božilović) koji se može sresti svuda, a pogotovo je prisutan na području zapadnog Balkana (tu se već primijetio, a o tome govore sami po sebi i nacionalni sukobi 90-ih).

U postmodernom društvu primitivizam nastaje i na neartikulisanim emocijama (to je prije svega neslobodno izražavanje), na neprihvatanju svojih emocija ili emocija drugog, ili, to jeste, u preuveličavanju značaja raspoloženja i emocija (pritom se "primjećuje" i stres koji se dešava) i bez primjerene adekvatne "senzibilne" socijalne kontrole. Imajući u vidu brzinu sa kojom se živi, i promjenu "nekih" globalnih vrijednosti- nalazi se opravdanje u samom vremenu (u njegovoj neodredivosti, posebno u kontekstu vrijednosti), za sve češće nepokazivanje poštovanja i uvažavanja drugog. Iako naizgled, kulturni relativizam brani jednu ideju kulturnog partikularizma, prema kojoj svaka kultura predstavlja poseban entitet, i stoga ne postoje superiornost i inferiornost- pitanje se i postavlja, da li svaka kultura (u kojoj mjeri) posjeduje konstante koje otežavaju njen razvoj, odnosno, ili, koliko su jake konstante neznanja, zabluda, koje istovremeno govore i o mogućnostima (i otežavajućim okolnostima) progressa kulture i kulture jednog društva. Sa namjerom da istaknu

su zasnovani prije svega na neposrednom iskustvu koje prati nerazumevanje povezanosti pojava i principa uzročnosti, pa se stoga i ne priznaje potpuna neracionalnost primitivnih ljudi, jer „svaka primitivna zajednica posjeduje znatno bogatstvo znanja koje je zasnovano na iskustvu i ono je uobličeno razumom“(N.Božilović). To samo i govori da i veoma primitivni narodi su bili svjesniji, u izvjesnom smislu, uloge kulturnih osobenosti (prevashodno svojih) od savremenih nacija, posebno nekih, koje manje prisno i sa velikom distancom doživljavaju različite kulture. Takozvanim primitivnima je potpuno jasno da se ljudski život može kreirati na više različitih načina, stoga kako Frazer fenomenalno primjećuje (i iznosi to svoje stanovište u djelu "Zlatna grana" (The Golden Bough, 1922)) greška primitivnog načina mišljenja se ne nalazi u zaključcima nego u premisama, odnosno u njegovom "nedopustivo jednostavnom" shvatanju suštine života. Stoga se može reći da je put do istinskih vrijednosti koji bi trebao da bude zapravo u realnosti „borba na život i smrt, između humanog i animalnog, između čovjeka i gorile“- kontra društvenoj sceni na kojoj je sveprisutna duhovna manipulacija, koju sociolozi vide i kao kulturni genocid.

zahtjevnost, disciplinu i značaj koju ima kultura sama po sebi, neki kulturolozi i sociolozi prvo prave razliku između inteligencije od nekulture, smatrajući, pritom, da primitivci mogu pokazati genioznu inventivnost, vizionarstvo (virtuoznost), ali da je za njih gotovo uvijek zajedničko ne uvažavanje drugog. Osim mržnje prema strancima, koju je uočio (među prvima) Lévy-Bruhl kod primitivnih zajednica, francuski etnolog otkrio je još jedan oblik mržnje kod „primitivaca“. To je mizoneizam ili mržnja prema novom.

Istovremeno, prepoznatljiva fleksibilnost ovog pojma „primitivan“ omogućava istraživaču da primitivizam smjesti u nekakvu „timemachine“, i prošeta ga kroz vrijeme, da ga identifikuje ne samo u nerazvijenim kulturama (Afrike, Australije, Polinezije ili Amerike), nego i pronade u današnjim savremenim načinima života. U savremenom društvu prepoznaje se etnička distanca kao prvi znak primitivitizma (primjer je u Francuskoj, odnos prema muslimanima, i Afrikancima, ali i obrnuto), koji otkriva etnocentrizam, i etnonacionalizam. Cigler (Ziegler), u tom smislu, takođe, objašnjava da umjesto da etnički identitet kao dio kolektivnog identiteta ima svoju (posebnu) funkciju, etnički identitet zastupa „privatizaciju svijeta“ (to nije jedini primjer gdje dolazi do sukoba između pojedinačnog i opšteg, primjer su bilo koje marginalizovane grupe, najčešće, politički pritom angažovane, koje budu „u obliku tema“ često atraktivnije za medije nego „same građanske“ teme koje se bave svakodnevicom).

Neki sociolozi primjećuju i da neka društva na Balkanu više teže da zadrže „iste“ nacionalne obrasce nego što nastoje da imaju kulturne obrasce, da razvijaju svoje kulture, a razlog za to se nalazi u isključivom individualizmu, egocentrizmu (zapaža se, pritom, da je njihov mentalitet obilježen nizom ambivalentnih raspoloženja, i to *od inertnih do ekspresivnih, od letargičnih do eksplozivnih, od mrzovoljnih do bolesno ambicioznih*). O navedenom na izvjestan način govori i sljedeće istraživanje. U Projektu⁸ u kojem su učestvovali Srbi, Makedonci i Bugari pod nazivom „Miješanje velikih sila u odnose balkanskih zemalja“ navodi se kao glavni uzrok sukoba na Balkanu, miješanje drugih zemalja, i to se odnosi na period u posljednje dvije decenije (a takav stav izražava 72,3 % ispitanika u Makedoniji, 76,3 % građana Bugarske i čak 91,5 %

⁸ Riječ je o projektu „Kultura mira, identiteti i međuetnički odnosi u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije“ (149014D), koji je u periodu 2006–2010. izveden od strane Centra za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, a podržan od Ministarstva nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije (N.Božilović, 2010: 89).

Srba). Uzimajući u obzir ove podatke kao relevantne, prevashodno za utvrđivanje jačine mentaliteta, može se zaključiti da su rezultati istraživanja predrasuda u tri balkanske zemlje skoro identični, a sa malom razlikom u „stepenu“ nacionalne ostrašćenosti i ksenofobije.

4. Transcendencije kao prethodnici mentaliteta

Priroda je od nastanka čovjeka bila jedan od faktora koji je bitno uticao na formiranje njegovih religijskih predstava, a one su *nastale iz straha od prirodnih sila*, ili iz vjerovanja u spas koji donosi natprirodno biće. U tom smislu, od nastanka svijeta, postoje različita razmišljanja o ovom svijetu, dok je za Indijce ovaj svijet *privid*, Kinezi ga smatraju *čvrstom stvarnošću* (Živko Kustić, 1981:71). Savremene religije stavljaju prirodu u sekundarnu poziciju za razliku od primitivnih etničkih religija (izuzetak su i istočnjačke religije koje svoje učenje zasnivaju na jedinstvu čovjeka i prirode). Ipak, neki simboli, kao što su to simboli transcendencije, daju poseban „podsticaj“ za doživljaj religioznosti, i u to se vjeruje od samog nastanka čovječanstva, do danas. Tako je simbol sikhizma, religije u Indiji, dva ukrštena mača, označava duhovnu, intelektualnu, fizičku snagu, takođe postoji vjerovanje da je simbol ptice označavao stanje transcendencije uma na pečinskom crtežu u Francuskoj. Pa, kako i ističe američki istraživač Joseph John Campbell „to je slika šamana kako leži sa maskom ptice na čelu“ (K.Jung, 1996: 167). Stoga, sami simboli ne nastoje da povežu vjernika sa religijskim učenjem, na način koji bi bio „ograničavajući“ za njega, već da oslobode pojedinca od svakog stanja koje je nezrelo, konačno ili suviše ustaljeno (religioznost bez pripadanja je postojala, znači, i u predmodernim vremenima).

U tom smislu, postoji vjerovanje da je pojedinac upravo uz pomoć simbola dostizao svoju potpunost u sjedinjavanju sadržaja nesvjesnog dijela uma sa svjesnim umom. Kao način transcendiranja („uma“ ili svijesti) često se javljalo, i prepoznalo, u snu duhovno hodočašće, koje se objašnjava saznanjem da je „došao trenutak za preuzimanje samostalnih novih koraka“ (značenje simbola hodočašća T Eliot u „Pustoj zemlji“ povezuje sa situacijom kada se čovjek suočava sa strašnim izazovom trenutnog poraza koji doba mudrosti nikada ne može da „izbriše“).

Ono što je izvjesno je da u savremenom društvu nijedna od spoljašnjih promjena ne može izazvati transcendenciju duha sama po sebi, jer duh prije svega podrazumijeva prisutnost i preobražaj njega samog (u čovjeku, u društvu), to jeste, potrebna je povezanost njegova sa nečim „višim“ od njega koje

ga oslobađa ili mu dozvoljava da pređe na veći (viši) nivo egzistencije. Tako se dešava unutrašnja transcedencija starih vrijednosti, odnosno stvaranje novog životnog stila (to se ostvaruje uvijek uz uvažavanje specifičnosti kako socioloških tako i kulturoloških, u kojima pojedinac živi).

Simboli, istovremeno, u *kontinuitetu*, inače vanvremenski, pojavljuju se i u snovima i otkrivaju moguću transcedenciju. Ugašeni vulkan sa vatrom, iz najdubljih slojeva zemlje ukazuje na novu potrebu koja se odnosi na stil života - promjenu, isprepletane zmije sa uzdignutim falusom ukazuju na nov duhovni početak- odnosno prodiranje iz poznatog u nepoznat svijet (zanimljivo je i da niža transcedencija iz podzemlja prelazi u višu transcedenciju, zemlju, i postiže, kroz vazduh, punu transcedenciju ili transpersonalnu stvarnost, i to sve podsjeća na odnos (kolektivnog) nesvjesnog, svijesti i kulture (ili slobode). Može se zaključiti i da simboli pomažu da se otkriju suprotnosti (suprotne težnje u životu), i ukažu na to da se mogu prevazići iste.

5. Zaključak

U ovom radu se govori o načinu na koji „netradicionalni“ oblici razmišljanja utiču na nove postmoderne stilove života, otkriva se i odnos tradicionalizma i nekulture, odnosno tradicije i kulture, i u tom smislu, se bavi pitanjem, kako je nastao etnocentrizam, kako je nastao etnonacionalizam, i u kojoj mjeri se zasluge za ove fenomene mogu pripisivati spoljašnjim globalnim vrijednostima (kao što je ekonomska globalizacija), a koliko su oni u vezi sa onim što je neuspješna ideologija, nekultura, tj. mentalitet ili primitivizam. Takođe, pitanje religioznosti i njenog sadržaja, posebnost religioznosti koja putuje kroz vrijeme (kao nezaustavljive, iste)- one koja mijenja oblike, usljed stvaralačke kulture, ali i zadržava postojeće- kao posljedice mentaliteta, kao i povezivanje sa simbolima (na koje se sa nekim razlogom manje ili više obraća pažnja- uprkos kontinuitetu njihovog pojavljivanja u različitim oblicima), predstavlja temu i izazov ovog rada, u kojem se prije svega pokušava potvrditi istorijski razvoj svijesti i osobnost čovjeka, društva – kroz kontinuitet, ali i naslućuje i samo njegovo sazrijevanje kroz vrijeme.

Literatura

Božilović, Nikola (2010), *Kontekst kulture- Kritika primitivnog uma*, Filozofski fakultet, Niš

Jukić, Jakov (1991), *Budućnost religije*, Matica Hrvatska, Split

Jung, Karl Gustav (1996), *Čovek i njegovi simboli*, Alfa, Beograd
Kustić, Živko (1981), *Velike religije svijeta*, Glas koncila, Zagreb
Šušnjić, Đuro (2001), „Prepreke na putu razumevanja, poverenja i pomirenja“, *Vera-znanje -mir*, Centar za istraživanje religije BOŠ-a, Beograd, ss. 103-111

FRAGMENTIRANI ČOVJEK

A FRAGMENTED MAN

TAHANI KOMARICA, magistrant
Fakultetu političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu

Apstrakt: U radu se daje osvrt na utjecaj Mreže na čovjeka 21. stoljeća. Mreža je do sada pokazala svoje prednosti koje su očite svim korisnicima. Svjesnost o negativnim posljedicama upotrebe tehničkih sredstava koja nas spajaju na Mrežu na mozak čovjeka, promjene u fizionomiji i načinu mišljenja koje oblikuje njegovu svakodnevicu nije lahko uočljiva prosječnom korisniku. U radu je fokus na upozorenju na nevidljivog i nimalo bezazlenog neprijatelja koji je ukomponiran u interakciji 3M (mreža, medij, mozak) i redefinira suštinu čovjeka.

Ključne riječi: Mreža, medij, mozak

Abstract: The paper gives an insight to the impact of Network on the 21st century man. The Network so far has shown its advantages which are obvious to all consumers. Awareness about the negative consequences of using technological devices which connect us to the Network affect the human brain, changes in physiognomy and the way of thinking which shapes its everyday life are not easily visible to an average consumer. The paper focuses on the use of the invisible and not at all harmless enemy which is incorporated in the interaction of Network, medium and brain, and redefines the essence of man.

Key words: Network, Medium, Brain

1. Uvod

„Čovjek gleda u osvjetljeno, ne u svjetlost!“

- Enes Karić-

Posljedice cunamija informacija kojem smo svakodnevno izloženi ne pokazuje naneseu štetu odmah kao u slučaju prirodnih katastrofa, već je to kontinuiran proces u konstantnom progresu, gotovo tih i nevidljiv, ali sa štetom koja ima dalekosežne posljedice na čovjeka. Jedna od primarnih ljudskih potreba je hranjenje koje ima svrhu preživljavanja čovjeka. Međutim, osim hrane koja održava fizičko postojanje čovjeka, mi kontinuirano hranimo i svoj um, jer nas ne određuje samo tijelo, već kompletan složen sistem uma, tijela i duše u kojem je povezana fizička aktivnost sa promjenama moždanih struktura. Ono što koristimo određuje i kako mislimo, pa i kako osjećamo. McLuhanova (2008: 17) misao „Medij je poruka“ ne ostavlja prostora pojednostavljenju i površnosti. Medij je prenosnik poruke, dopuna njenog semantičkog značenja, ali isto tako i dizajner naših sposobnosti, usredsređenja pažnje, načina učenja, kompletnog razvitka i sreće.

Čovjek je cjeloživotni tragač za srećom, a u vremenu tekućih informacija i mrežnog funkcioniranja došlo je do miješanja značenja pojmova. Trenutni osjećaj ugone smo pomiješali sa pojmom sreće i ispunjenosti, dosadu sa odmorom, stimulaciju sa pamćenjem, hiperstimulaciju sa uzbuđenjem, memoriju sa znanjem, formu sa suštinom i konačno stanje opijenosti sa svjesnošću.

Procesi nadogradnje čovjeka sežu u daleku prošlost ljudskog postojanja. Onog trena kada je čovjek napravio prvo oruđe za rad koje je postalo nadogradnja njegovih udova radi efikasnijeg obavljanja poslova (nož, lopatu, iglu), nije mogao ni zamisliti kako će taj izuzetno značajan trenutak u vremenu imati dalekosežne posljedice na ljudsku rasu. Davno smo produžili ruku, a danas pokušavamo produžiti moždane neurone. Najveći izum čovječanstva u produžetku moždanih neurona je Mreža. Sve ima dvije strane medalje, pa tako i Mreža. Mreža je donijela globalizaciju društva i fragmentaciju čovjeka, suficit informacija i deficit znanja, efikasnost obavljanja zadataka i povećanje anksioznosti, moždanu stimulaciju i nesanicu, konekciju i otuđenost, brže obavljanje poslova i manjak vremena.

2. Čovjek i mašina

U suludoj potrazi za srećom, za onim vječito izmičućim dijelom slagalice za potpunost, pokušavamo nahraniti tu prazninu koja zjapi i raste sa sva-

kim novim klikom na Mreži hraneći „Ja imam“ automobil, jahtu, kuću, posao, diplomu, vilu, ljetnikovac, društveni status, putovanje, izlazak, večeru, haljinu. Što je više „Ja imam“ sve je manje „Ja jesam“ sretan, ispunjen, miran, zadovoljan, čovjek. Nalazimo se u začaranom krugu konzumerizma sveopćeg materijalizma u kojem se nalazi svaki ispodprosječni heroinski ovisnik. Sreća nam blijedi poput sna, gotovo nestvarna, kratkotrajna, bježi sa prvim tragom svitanja i ne možemo je zadržati. Mreža nam daje novu doping dozu, a mi joj se prepuštamo blaženo sretni da utažimo glad za sve novim, sve drugim, sve boljim, fragmentima pažnje u kojima ne postoji „Ja jesam“ to što stvarno jesam, čovjek. Ciklus se ponavlja. Ponavljanje klikova i vrludanja pogleda s teme na temu, sa slike na sliku, mijenja našu moždanu strukturu. Pretvaramo se u neupotrebna, privremena skladišta informacija, iscijepkana kao i naša pažnja, odsutni od sna, prisutni u sveopćoj fluktuaciji, nesposobni da napravimo trajan trag. U eksperimentu sa „ELIZOM“¹ koji opisuje Nicholas Carr zaprepaštava činjenica kako mašina izvitoperi način razmišljanja sasvim normalnog čovjeka. U čestom smo društvu sa „pametnim“ mašinama, koje mijenjaju naše mentalne obrasce i postajemo nesposobni za trajne, tople relacije i „sve se više oblikujemo prema njegovoj formi i funkciji.“ (Carr 2011: 262) Sve smo brži, a nemamo vremena. Ljudima se treba baviti. Nemamo vremena, pa su nam i za seksualne potrebe napravili robote, mašine za zadovoljenje fizike, bez toplote dodira, bez razgovora, bez svađe, bez htijenja, jer nemamo vremena, a ljudima se treba baviti.

I dok naučnici aktivno rade na pokušaju stvaranja umjetne inteligencije da nam „olakšaju“ živote, naši životi se tope poput maslaca na dnu tave, na tihoj vatri, lagano i sigurno, te je „tako čovjek XXI stoljeća ostao bogalj na štakama tehnike“ (Fejzić-Čengić 2018: 17). Mašine nam simuliraju život u kojem učestvujemo kao amaterska publika nestvarnih življenja, dok nam naši životi u nepovrat prolaze bez nas „kad upalimo svjetlo, pred nama je osjetilni svijet koji nestaje kada ga ugasimo.“ (McLuhan 2008: 116) Mreža puše stvarajući tugaljiv zvuk naja, ili možda primjerenije duduka, čiji ton je trajan koliko i puhanje. Google-ovi inženjeri moraju stalno da pušu da bi google svirao simfoniju zaborava po našem umu, a mi klikamo rupice za varijaciju te melodije.

¹ Nicholas Carr (prevod 2011) u svom djelu „Plitko: Što internet čini našem mozgu“ u poglavlju: Stvar kao ja, opisuje Weizenbaumov eksperiment iz kojeg Joseph Weizenbaum zaključuje da „već izuzetno kratko izlaganje relativno jednostavnom programu posve normalne ljude može navesti na izrazito deluzivno razmišljanje.“

3. Bateriološka infekcija mozga

Pred nama je druga opasnost, mnogo strašnija. Pred nama je zvijer koja guta čovjeka. Stanje današnjeg čovjeka je umor, fragmentirana i fluktuirajuća pažnja, anksioznost, otuđenje, nepovezanost, samoća. Naš mozak sve manje stvara trajne veze za dugoročno pamćenje. Ne trebamo se bojati demencije u starosti, demencija će nam postati trajno, sveprisutno stanje. Sve veća upotreba kratkoročnog pamćenja bez njegove konsolidacije dovodi do prestanka rada neurona zaduženih za dugoročno pamćenje. Tome pomaže uveliko i nesanica koja je proizvod sve veće anksioznosti kao stalnog stanja čovjeka. Neuron prestaju da rade. Protok vremena nam ne ide ruku. Doista je vrijeme poklon koji smo dobili ako ćemo nešto kvalitetno uraditi s njim. I možemo ga iscijediti kvalitativno ili ga cijediti tako da prođe šumu informacija koje nas cjepkaju na dijelove manje od pilote koju još malo nećemo znati kako da sastavimo. Nebo, zemlja, planine, rijeke, šume, zvijezde su stvoreni da služe čovjeku, a čovjek je stvorio mape zaboravljanja, mašine memorije, kalkulatora, računare, tablete, telefone, imitaciju prirode. „Iako nam to kibernetičko mučenje uma i stroja može da omogućuje da pojedine kognitivne zadatke izvedemo efikasnije, ono predstavlja prijetnju našem integritetu kao ljudskih bića.“ (Carr 2011: 268).

Na dobrom smo putu da koristeći našu slobodnu volju i slobodan izbor, sasvim dobrovoljno, uz naše aktivno učešće pretvorimo sebe u stvar. Pomahnitalim tjeranjem kompleksnog endokrinog sistema u potrazi za ugodom, koju smo pobrkali sa srećom, tražeći je u nepreglednom okeanu cyber prostora stalnim klikanjem, „listanjem“ ekrana, trčeći bezglavo po hiperlinkovima, zasljepljeni slikom, u stalnom strahu od nepovezanosti, hranimo mozak površnostima koje nam mijenjaju fizionomiju moždane strukture. Postajemo mašina, istina još uvijek sposobna za empatiju prema, makar, drugoj mašini, za nju imamo vremena, ali za ljude ga nemamo.

Prirodno nadahnuće smo supstituirali elektronskim muzama. Dobili smo bakteriološku infekciju mozga, da je bakteriološka antibiotici bi nas izliječili ili kako Carr (2011: 277) navodi izjavu kolumniste „Web omogućuje da pozajmljujemo kognitivne prednosti autizma i postanemo bolji žderači informacija“. Na pravom smo putu da izgubimo nit prije svega sa samim sobom, sa svojom ljudskošću „Naša sposobnost „meditativnog mišljenja“, koju je smatrao samom biti naše ljudskosti, možda postane žrtvom bezglavog progressa.“ (Carr 2011: 278). Priključeni smo na infuziju koktela hipnosedativa smiješanog od nula i jedinica koja diletira distoniju mozga.

4. Pirova pobjeda

U prošlosti su mediji bili ti koji su fragmentirani na one koji su odgovarajući za tekst, sliku ili zvuk, čak i pojava televizije nije mogla pobjeći toj fragmentarnosti jer je tekst mogao zauzimati samo ograničen dio prostora, a čovjek je bio cjelovit ili barem u razvoju koji teži cjelovitosti. Mreža je promijenila strane između čovjeka i mašine, „Onog trenutka kad se informacije digitaliziraju, granice medija se rastaču.“ (Carr 2011: 112) Raznovrsni meni ekrana je auto-put za sudjelovanje u globalnom, a putarina koju plaćamo je fragmentiranje unutarnjeg, individualnog, intimnog. Svaki klik je dodatno gorivo za žderanje novih kilometara moždanog auto-puta koji nas odvođe od cjelovitosti čovjeka, od suštine ljudskosti.

Neprijatelj koji se uvukao u svaki segment našeg življenja je rizik s kojim svakodnevno živimo. Sagledavanje „dva lica rizika – šansa i opasnost“ (Bek 2011: 18) daje nam mogućnost izbora korištenja prednosti Mreže i kontrole vremena i akcija na koje nas ta upotreba prisiljava. Ili ćemo mi definirati Mrežu ili će ona definirati nas. Ili ćemo mi kontrolisati mozak ili će on kontrolisati nas.

Čovjekovo stvaranje oruđa za samopomoć odvelo ga je u nemoć. Ukrotili smo okruženje ili je pak, u konačnici, okruženje ukrotilo nas. Bili smo pobjednici u bitkama prošlosti sa zemljom, vatrom, vodom, planinom, a danas slavimo Pirovu pobjedu nad informacijom. Dobijamo bitku, a gubimo rat.

5. Zaključak

Slomili smo olovku. Slomili smo olovku koja je pratila piščevu misao koja se porađala i sljevala je na papir prateći njen tok. Slomili smo olovku čiji je fini vez stvarao sinode u čitalačkom umu. Slomili smo olovku, a time i nit koja spaja pisca, djelo i čitaoca. Slomili smo olovku i presjekli put ka trajanju. Postali smo isprekidano lupkanje tastature što slova baca po digitalnom papiru. Postali smo kontinuitet fragmenata u nepovezanom nizu. Postali smo globalna, kubistička, Picassova „Žena koja plače“, samo nam se neudobni fragmenti nastavljaju u beskonačnost. Svojom interakcijom sa Mrežom redefiniamo mozak na dijelove koji se rastaču u centrifugi medijske globalizacije.

Globalna konekcija nas je diskonektovala od samih sebe prije svega, pa onda i od drugih ljudi. Arhive u glavi će nam se pretvoriti u skupljališta prašine i naš mozak će im dati neku drugu ulogu. Pretvaramo se u ono čime se hranimo i postajemo beskrajni nizovi nula i jedinica. Svako zadržavanje na površini drži nas na distanci od samih sebe. I kako stara narodna poslovice

kaže: „S kim si, takav si!“ u vremenu postvarenja na užtrb pounutrenja glasila bi s malo izvitoperenim, kao i ovo vrijeme, instrumentalom: „S čim si, takav si!“

Literatura

Carr, Nicholas (2011), *Plitko: Šta internet čini našem mozgu*, (Ognjen Strpić, prev.), Naklada Jesenski i Turk, Zagreb

Fejzić-Čengić, Fahira (2008), *Kao ribe u vodi: ka filozofiji medija ili kako opstati s medijima*, Dobra knjiga – Sarajevo, Sarajevo

McLuhan, Marshall (2008), *Razumijevanje medija*, (David Prpa, prev.), Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb

Bek, Ulrich (2011), *Svetsko rizično društvo u potrazi za izgubljenom sigurnošću*, (Ljiljana Glišović, prev.), Akademska knjiga, Novi Sad

Prikaz knjige (Book Review)

SLAVKA GVOZDENOVIĆ

ŽIVOT I SMISAO

Nikšić, Filozofski fakultet, 2019, s. 151.

ISBN: 978-86-7798-116-7

BRILJANTAN NAUČNI DOPRINOS FILOSOFIJI KNJIŽEVNOSTI

Dr Slavku Gvozdenović, jedinu, dugogodišnju redovnu profesoricu na studijskom programu za sociologiju i filozofiju Filozofskog fakulteta Univerziteta Crne Gore, smatram jednom od rijetkih naučnika koje krase dosta široka kultura i elegantno i suvereno kretanje unutar i preko granica njene uže struke – sociologija, pedagogija, psihologija, opšta filozofija i *filozofija književnosti*.

U ovo mučno vrijeme kada nam se događaju česti prekidi mišljenja, kada je glupost postala dužnost, a promašaj, činjenica je navika, profesorica dr S. Gvozdenović, unutar i preko granica njene uže struke, sačuvala je bistru glavu i čistu misao o tome šta hoće, svjesna da, dok interesi viču mudra i originalna riječ teško da se čuje. Do sada je objavila deset knjiga i sve one zahtije-

vaju duhovno razvijenog čitaoca, da bi se mogle razumijevati i tumačiti kako treba i kako zaslužuju. Njena najnovija knjiga *Život i smisao*, u kojoj sa naučnom akribijom promišlja o složenim pitanjima (*duhovne strane*) čovjekovog života i smisla, pokazuje da se ona, istovremeno i mudra i osjetljiva kreće po onim tankima nitima koje dijele dosta široko polje nauka o čovjeku, dokazujući da su one samo formalno razdvojene, ali stvarno spadaju u istu priču: granica je ono čudesno mjesto koje i razdvaja i inkorporira u isti čas!

Strukturu knjige – *Život i smisao* – čine dva dijela: (1) *Život kao prispitivanje* i (2) *Preispitivanje kao sudbina*. U prvom dijelu, autorka sa zavidnim nivoom pedagoškog i životnog iskustva *razmatra*: Traganje za smislom (*vjera i/ili sumnja; poznaj sebe samog; ničeg previše; izdrži i uzdržavaj se*), Knjigu – izvor znanja i duhovnog razvoja (*agens razvoja društva i pojedinca; knjiga – svijet u nama; neprolazna vrijednost; riječi lete, spisi ostaju*) i Kako upoznati sebe samoga (*Nosce te ipsum!*) (*višak značenja i/ili kriza smisla; festina lente; smrt kao istina života*). Prema S. Gvozdenović (s. 25), kao relevantnog filozofskog pisca, „od **života** ne treba previše očekivati.“ Mogućnost za mudrost, za onu praktičnu mudrost nalazi se u čovjeku. Ali i mogućnost da izostane ona unutrašnja potreba za preuzimanjem odgovornosti za svoj život i svoje djelovanje. „Činjenica da je čovjek biće zajednice upućuje na Drugog i druge, što znači da smo uvijek u odnosu: prema sebi i prema drugima. Upoznajemo sebe uz pomoć drugih ljudi, i pružamo im priliku da oni upoznaju nas.“ (s. 26) Upravo ovdje, prema S. Gvozdenović, nalazi se „potencijal za duhovni rast i razvoj, za bogaćenje i oplemenjivanje sopstvenog iskustva, za stvaralačku imaginaciju i produktivno djelovanje.“ Ali i mogućnost za patnju i bol, za velike gubitke i velika razočaranja, „za brojne nespornazume, svjedočenje besmisla i egzistencijalne praznine.“ (s. 26) Međutim, činjenica je da ništa ne traje vječno. Treba učiti, prevashodno na svojim greškama.

U odnosu na svakodnevni život, u kome dominiraju: maska (a ne ličnost!), interesi, drskost, uobraženost, uvježbana učtivost i duhovno siromaštvo, smrt je sloboda. To je mir, koji je trajan i potpun! Smrt, koja je savršeni lijek bolu i stradanju, ukida apsolutno sve nemire, brige, nespornazume, strepnje i lutanja. „**Ono što ostaje jeste epitaf.**“ (s. 67) Smrt je ta koja izdaje život i simultano svjedoči o istom.

Svakodnevni život je ispunjen i srećom i (više) patnjom, to jest bolom. Kada je riječ o ovom potonjem, u drugom dijelu knjige – *Preispitivanje kao sudbina* – naveden je citat, to jest pjesma koja se može posmatrati i kao „šifra“ kako da se oslobodimo bola (s. 71). „Šifra“ je *jednostavna*:

Isplači bol*Zaplači, zajecaj, zavrišti**Biće ti lakše**Ne ćuti**Dosta je bilo ćutanja**Ne trpi**Dosta si trpio**Ne priznaj**Dosta si priznavao**Zaplači, zajecaj, zavrišti**Priznaj sebi samo**Biće ti lakše.*

(Slavka Gvozdenović, *Isplači bol*, 1994).

U drugom segmentu, autorka sa zavidnim nivoom i pedagoškog i životnog iskustva govori o Patnji i sudbini (umjesto početka; ima li smisla živjeti? patnja kao sudbina; iskustvo i ishodni patnje) i ličnom i profesionalnom razvoju. Profesorica dr Gvozdenović smatra da, posmatrano sa psihološkog aspekta, iskustva drugih pojedinaca u socijalnoj zajednici dosta pomažu u teškoj borbi sa sopstvenim iskustvom, mada, s druge strane, svaka individualna situacija je i neponovljiva. To ona potvrđuje i svojim primjerom. U okviru poglavlja *Autobiografske refleksije* ona nam otkriva svoja iskustva i iz privatnog i iz javnog, to jest profesionalnog života. Takođe, s druge strane, otkriva nam i kako je tekao njen lični, intelektualni i profesionalni razvoj: „po završetku osnovne škole (1973), gimnazije (1977) i osnovnih studija (1981) u Nikšiću, upisujem poslijediplomske studije u Beogradu, gdje magistriram (1984) i doktoriram (1987). Na početku ovog formalnog kraja već sam imala bogato iskustvo u potrazi za radnim mjestom. To je bila jedna, sasvim nova, dimenzija života. Tada sam bila u prilici da bolje upoznam sebe, zahvaljujući spoljašnjem svijetu. Čeznem da potisnem detalje koji se ne mogu zaboraviti, i da opet rekonstruišem one zbog kojih vrijedi živjeti. To su uglavnom situacije koje pripadaju vječnosti, koje žive i poslije života. Tada sam shvatila šta znači biti svoj, biti dostojanstven, pravičan i duhom bogat, i istovremeno **uočila razliku između maske i ličnosti; upoznala drskost i uobraženost, uvježbanu učti-**

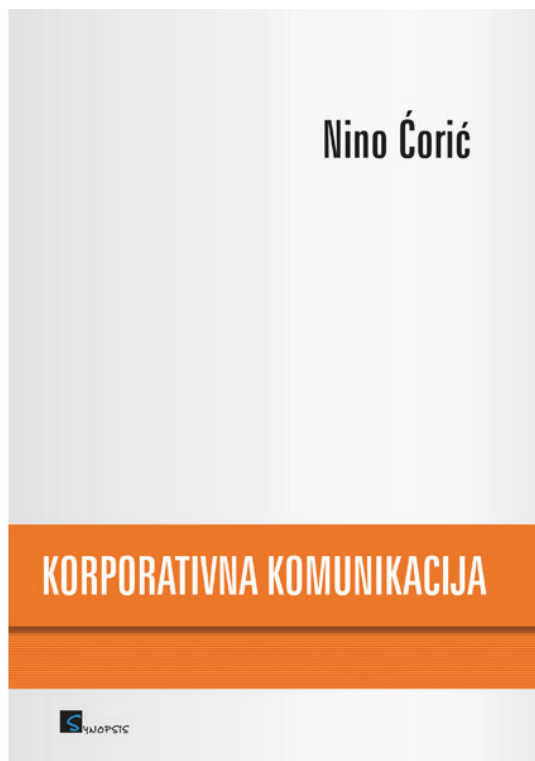
vost i duhovno siromaštvo.“ (s. 95–96) (Podvukao: Z.J.). Crvena nit stvarne slike njenog života tokom rada u nastavi (srednjoškolski profesor 1982–1896, asistent 1986–1988, docent od 1988, vanredni profesor od 2001 i redovni profesor od 2006. na Filozofskom fakultetu Univerziteta Crne Gore) *bila je i nastavlja se kao posvećenost profesionalnom razvoju.* (s. 96) *Čitanje iskustva, profesionalnog, a naročito ličnog je bolno, a traganje za smislom ne prestaje.*

„Autobiografski fragmenti ilustruju jednu od brojnih veza između filozofije i književnosti, a mogući odgovori na mnoga pitanja koja se postavljaju u ovoj knjizi nađeni su ili potvrđeni ne samo kod uzornih filozofa: Aristotela, Kanta, Šopenhauera, Ničea ... i dr. nego i pisaca: Dostojevskog, Tolstoja, Sartra, Desnice, Selimovića i dr. ... Autorka je u stalnom dijalogu kako s filozofima i piscima, tako sa samom sobom, ali i sa čitaocima, koje lako i nenametljivo uvodi u svijet kontemplacije o izvornim filozofskim temama“ (s. 149–150) – zaključuje, jedan od recenzenata knjige, eminentni red. profesor jezika i književnosti dr Sonja Nenezić.

Vrijedilo je izreći ono što se u prof. dr S. Gvozdenović kupilo, taložilo i iskristalisalo u dugom razdoblju njenog rada na ovoj stvari. Posle čitanja ove knjige, ubijeđen sam da će svako misliti drugačije i istovremeno biti drugačiji. Nadalje, knjiga je izuzetno funkcionalna, intelektualno izazovna i podsticajna, kako za užu, tako i za širu čitalačku publiku. Prof. dr S. Gvozdenović posjeduje zadivljujuću sposobnost: **može uzeti drugu i složenu temu i svesti je na najbitnije, izjegavajući pretjerano pojednostavljenje.**

Mr Zoran Jovović

Prikaz knjige (Book Review)

NINO ĆORIĆ
KORPORATIVNA KOMUNIKACIJA

Zagreb – Sarajevo – Mostar, Synopsis/Filozofski fakultet, 2019, s. 252
ISBN: 978-953-7968-80-9 (Zagreb), ISBN: 978-9958-01-077-4 (Sarajevo)

Korporativna komunikacija, knjiga je prof. dr Nine Ćorića, sveučilišnog profesora i dugogodišnjeg praktičara u korporativnoj komunikaciji. Nakladnici knjige su Synopsis iz Zagreba i Sarajeva te Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru. Urednica knjige je dr Davorka Topić Stipić.

Ako za ljudska bića vrijedi Watzlawickov aksiom po kojem se ne može ne komunicirati, jednako tako vrijedi i za organizacije, smatra dr Ćorić. Pregledom se utvrđuje kako suvremena svjetska literatura iz područja Korporativne komunikacije nije baš obilna. Prof. dr Nino Ćorić pristupa temi temeljem analize recentne svjetske bibliografije iz tog područja, kao i svojega

dugogodišnjeg praktičnog iskustva, smatrajući kako je korporativna komunikacija zahtjeva "minuciozno osmišljen način povezivanja i usklađivanja svih oblika njihove komunikacije."

Dr Ćorić knjigu je podijelio na četiri dijela, a svaka od cjelina je temeljito razrađena. Sadrži više od 250 stranica. Knjiga svojim opsegom i metodologijom pripada kategoriji sveučilišnog udžbenika.

U prvom dijelu knjige autor detaljno ulazi u određenje pojma Korporativne komunikacije. Naglašava potrebu svake organizacije za iznalaženjem najboljih modela komuniciranja koji se izravno vežu uz ambijent u kojemu one funkcioniraju. Nadalje, temelje za definiranje funkcija korporativne komunikacije autor pronalazi u recentnim istraživanjima s toga područja, gdje kroz tablični prikaz ukazuje na percepciju ključnih funkcija, kao i opis uloge koji najbolje opisuju funkciju korporativne komunikacije. Kroz sastavnice i kotač korporativne komunikacije, s idejom promatranja organizacije u kontekstu latinskoga izraza za tijelo (*corpus*), autor poentira dolazeći do uspostavljanja jedinstva.

Drugi dio Ćorićeve knjige naslovljen je „Kontekst korporativne komunikacije“. Svaka ozbiljna znanstvena knjiga opisuje teorije koje pripadaju tom znanstvenom području. Javnosti je poznato da je autor aktivan u praksi korporativne komunikacije gotovo dva desetljeća i ova knjiga logičan je rezultat bavljenja tematikom korporativne komunikacije i kroz teoriju i praksu. Upravo vođen spoznajom kako ništa nije praktično poput dobre teorije autor se bavi teorijama komunikacije od osnovne razine, obrađujući pojmove: pošiljatelj, poruka, primatelj, komunikacijski kanal, itd. Nastavno na općenite teorije dr. Ćorić "ulazi" u teorije organizacije i teoriju interesno utjecajnih skupina. Na koncu drugoga dijela knjige autor se bavi razvojem marketinga i odnosa s javnošću koji završava prezentiranjem modela odnosa između marketinga i odnosa s javnošću s jasnom opredijeljenošću za integriranjem svih organizacijskih komunikacijskih funkcija, odnosno odbijanjem jasnog razgraničenja njihova djelovanja.

Treći dio knjige nosi naziv „Aktivnosti korporativne komunikacije“ i jedno je od najzanimljivijih dijelova knjige. Obradene su menadžerska komunikacija, marketinška komunikacija i komunikacija odnosa s javnošću. Autor u ovom dijelu knjige zapravo obrađuje središte i specifičnost teme kojom se knjiga bavi. Poseban doprinos temi daje kroz detaljno razlaganje oblika, vrsta i ciljeva svake od komunikacijskih aktivnosti. Području odnosa s javnošću autor posvećuje posebnu pozornost i ulogu unutar života svake organizacije. Upra-

vo područje komunikacije odnosa s javnošću obrađuje kroz detaljnu analizu pojmova interne komunikacije, komunikacije s medijima, komunikacije s investitorima, upravljanje događajima, krizno komuniciranje i korporativnu društvenu odgovornost. Autor na ovakav način apostrofira komunikaciju odnosa s javnošću kao značajan program unutar cjelokupne korporativne komunikacije.

Četvrto poglavlje posvećeno je Ishodima korporativne komunikacije. Tu dr Ćorić obrađuje jedan od najvažnijih programa „Korporativna kultura“. Autor se osim kroz pojmovno određenje bavi i elementima i dimenzijama organizacijske kulture. Nadalje obrađuje pojmove vrste i tipove korporativne kulture i na koncu načinima njenog mjerenja. U ovom poglavlju autor vrlo sustavnom obradom značajan prostor posvećuje konceptima korporativnog identiteta, korporativnog imidža, korporativne reputacije i korporativnog brenda. Sve to ovoj knjizi daje cjelovitost i opravdava misiju prikazati i korporativnu komunikaciju kao cjelinu (proces) sastavljenu od mnoštva važnih dijelova, odnosno sastavnih elemenata.

Čitajući „Korporativnu komunikaciju“, vidljivo je kako autor sugerira važnost korporativne komunikacije za svaku organizaciju i prilaže vlastito promišljanje i sistematizaciju stečenih znanja i vještina upravo s toga područja. Također je vidljivo i njegovo dugogodišnje bavljenje i istraživanje upravo na području korporativne komunikacije. Ozbiljnom i nadasve studioznom pristupu svjedoči bogata suvremena „Literatura“ koja se nalazi na kraju knjige.

Za pripremu ovoga izdanja dr Ćorić se koristio najnovijom suvremenom domaćom i svjetskom literaturom s područja odnosa s javnošću, marketinga, i srodnih (komunikacijskih) disciplina tako da se može reći kako je ova knjiga usklađena sa sadržajem i standardima naprednih europskih i svjetskih zemalja.

Korporativna komunikacija prvenstveno je namijenjena studentima. Po svojoj problematici koju obrađuje može se reći kako je ponajprije namijenjena studentima drugoga stupnja studiranja, dakle diplomantima. Također, sadržaj knjige bit će koristan i praktičarima u korporacijama, kao i svima koji u ovoj knjizi mogu pronaći sadržaj koji će im zasigurno omogućiti unaprjeđenje njihovih znanja i vještina.

Recenzenti knjige su prof. dr Nenad Brkić, prof. dr Iko Skoko i prof. dr Zoran Tomić. Iz njihovih recenzija je vidljivo stajalište i ocjena kako je knjiga dr Nine Ćorića po svojem obuhvatu, odnosno sadržaju i strukturi, sveučilišni

udžbenik kakvog nema u Bosni i Hercegovini. Uz to, koncipiran je kao moderna znanstvena knjiga iz ove oblasti. Autorski pristup obrađenoj materiji je definitivno originalan. Po svojoj strukturi i koncepciji, djelo objedinjuje prednosti kvalitetnih znanstvenih knjiga s područja općeg managementa i organizacije (osnove ili načela menadžmenta), komunikacije, upravljanja korporativnom komunikacijom (corporate communication management) i odnosima s javnošću (public relations management), što mu daje i dodatne kvalitete multikorisnosti. Govoreći o njenom doprinosu slažu se da je on višestruk i to kako u teorijskom, tako i u aplikativnom smislu. U teorijskom smislu doprinos bi se mogao izraziti u sljedećem: 1) u razvoju znanstvene misli o korporativnoj komunikaciji i 2) u razvoju znanstvene misli o mjestu i ulozi korporativne komunikacije u poslovnom razvoju zemljama u tranziciji. U aplikativnom smislu, doprinos knjige mogao bi se izraziti u sljedećem: 1) očekivani poslovni efekti koji će nastati usljed boljeg poznavanja i razumijevanja sustava korporativne komunikacije, kao i sudionika u tom sustavu i njihovih međusobnih veza i odnosa, a što će izravno utjecati na donošenje boljih strateških i taktičkih odluka vezanih za buduće razvojne procese u ovoj upravljačkoj oblasti.

Knjiga Korporativna komunikacija prof. dr Nine Ćorića izniman je doprinos znanosti, posebno području Korporativne komunikacije. Kao takva služiti će studentima, kao i praktičarima na području korporativne komunikacije. Preporučujemo je javnosti i svima onima koji podupiru znanstveni pristup izučavanju odnosa s javnošću i informacijsko-komunikacijskog polja znanosti.

mr Marin Čuljak

Uputstva autorima

“Medijski dijalozi” je periodični časopis za istraživanje medija i društva.

Članci dostavljeni redakciji moraju odgovarati profilu časopisa, s naznakom imena i prezimena autora i koautora, naučnog zvanja, mjesta rada i dužnosti koju obavlja, telefona i e-mail adrese.

Pozivamo zainteresovane autore koji žele objavljivati svoje radove u ovom časopisu da ih pošalju na adresu redakcije prema uputstvima koja slijede. Članak obima ne više od 12 stranica, veličina slova 11 pt, uključujući prorede s tabelama, graficima, šemama i drugim ilustracijama, dostavlja se redakciji preko E-maila označenih u impressumu, napisan u programu Microsoft Word, bez preloma.

Za objavljivanje rukopisa većeg obima potrebna je saglasnost glavnog urednika. Slike, grafike i ostale priloge treba obilježiti i dostaviti kao posebne datoteke, ili u tekstu, ali ne smiju prelaziti format časopisa sa marginama.

Autor članka snosi odgovornost za tačnost navedenih podataka, činjenica, citata i drugih informacija. Redakcija može objaviti članke zbog diskusije, iako se ne slaže s gledištem autora.

Poželjno je da rad sa priložima bude napisan na engleskom jeziku. Fusnote treba koristiti u najmanjoj mogućoj mjeri, samo za neophodna objašnjenja, uz kontinuirano numerisanje arapskim brojevima.

Strukturu rada treba da čine: naslov rada, apstrakt, ključne riječi, uvod, podnaslovi, zaključak i literatura (spisak abecednim redom po prezimenu autora, a podaci o djelu moraju sadržati i izdavača, mjesto i godinu izdanja). Rad se može strukturirati i na sljedeći način: uvod, polazišta (hipoteze), rješenja, diskusija, zaključak i literatura.

Radovi poznatih autora po pozivu se ne recenziraju.

Dostavljanje rada našoj redakciji podrazumijeva odgovornost autora da isti nije već objavljen, niti je u postupku razmatranja za objavljivanje.

Redakcija zadržava pravo da ne razmatra radove koji ne ispunjavaju uslove iz ovog uputstva.

Autor dobija besplatan primjerak časopisa u kojem je njegov rad objavljen.

Notes to contributors

"Media dialogues" is a periodical journal for researching media and society.

Articles submitted to the Editorial Board should cover the journal's subject area, be signed by the author (coauthors) with forename and surname, scientific grade, affiliation and position held, telephone and e-mail address. We kindly invite interested authors who wish to publish their work in this periodical, to forward their material to the Editorial Staff according to the following instructions.

The article of no more than 12 pages, font size 11 pt, including line spacing, accompanied by tables, diagrams, charts and other illustrations, may be sent to the Editorial Board by e-mail marked in impressum, written in Microsoft Word, without making up in pages. For long article, agreement of editor in chief is needed. Pictures, graphics and other attachments should be marked and sent as separate file, or in text, and must not exceed the journal format with margins.

The author is responsible for ensuring the authenticity of data, facts, quotations and other information. The Editorial Boards may publish articles for discussion, without necessarily sharing the author's views.

It is desirable that article with attachments be written on English. Footnotes should be used as sparingly as possible, and only for the necessary explanations, with the continuous use of Arabic numbers.

The structure of article should be: title of article, abstract, key words, introduction, subtitles, conclusion and bibliography (listed in alphabetical order of surnames of authors and containing information on the publisher, place and year of publication). Articles can also be structured in the following way: introduction, assumptions (hypotheses), solutions, discussion, conclusion and bibliography.

Articles of invited renowned authors will not be reviewed.

It is the authors' responsibility to ensure that the submitted article has not been published earlier and that it is not under consideration for publication elsewhere. Editorial staff retains the right not to inspect articles which do not fulfill the conditions from this guide.

The author receives a complementary copy of the periodical in which his article is published.